

Magyar Földrajzi Társaság
Societas Geographica Hungarica
1872

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

GEOGRAPHICAL
REVIEW

145. évfolyam, 2. szám
2021

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Földrajzi Társaság tudományos folyóirata

Geographical Review • Geographische Mitteilungen
Bulletin Géographique • Bollettino Geografico • Географические Сообщения

Főszerkesztő / Editor-in-Chief
DÁVID LÓRÁNT DÉNES

Főszerkesztő helyettesek / Deputy Editors-in-Chief
EGEDY TAMÁS (felelős szerkesztő / Managing editor), BOTTLIK ZSOLT

Szerkesztők / Editors
HORVÁTH GERGELY, PAPP SÁNDOR, JENEY LÁSZLÓ (olvasószerkesztő / Proofreader)
CSAPÓ JÁNOS (külfapcsolati menedzser / Manager for internationalisation)

Szerkesztőbizottság / Editorial Board
VEIT BACHMANN (DE), BENEDEK JÓZSEF (RO), DOMBAY ISTVÁN (RO), FÁBIÁN SZABOLCS,
FODOR GYULA (UA), GYÓRI RÓBERT, IONEL HAIDU (FR), ILLÉS SÁNDOR, STEVEN JOBBITT (CA),
KOZMA GÁBOR, LÓCZY DÉNES, PETER LUGOSI (UK), MÉSZÁROS MINUCSÉR (RS),
MUCSI LÁSZLÓ, SZABÓ GYÖRGY, TIMCSÁK GÉZA (SK), TÍMÁR JUDIT, LADISLAV TOLMÁČI (SK),
THOMAS M. WILSON (US, IE)

Tudományos Tanácsadó Testület / Scientific Advisory Board
ALEXANDR ARTEMYEV (KZ), MARIUSZ BARCZAK (PL), BARTA GYÖRGYI,
BELUSZKY PÁL, JÜRGEN BREUSTE (AT), BUIDOSÓ ZOLTÁN,
CENTERI CSABA, CSORBA PÉTER, DÖVÉNYI ZOLTÁN, FRISNYÁK SÁNDOR,
GRAŻYNA FURGAŁA-SELEZNIOW (PL), GÁBRIS GYULA, GÁL ZOLTÁN,
GYÖRGY OTTILIA (RO), HUFNÁGEL LEVENTE, DORINA CAMELIA ILIEȘ (RO),
KERÉNYI ATTILA, BLAŽ KOMAC (SI), JOANNA KOSMACZEWSKA (PL),
KOVÁCS KATALIN, KOCSIS KÁROLY, KOVÁCS ZOLTÁN, MARI LÁSZLÓ, MEZŐSI GÁBOR,
MICHALKÓ GÁBOR, LADISLAV MURA (SK), PAJTÓKNÉ TARI ILONA, PAP NORBERT,
PAPP-VÁRY ÁRPÁD, MARIA PARADISO (IT), PENKSZA KÁROLY,
SZILÁRD LEHEL POSZET (RO), PROBÁLD FERENC, ANTON VAN ROMPAEY (BE),
MIHAELA SIMA (RO), PARIKSHAT SINGH MANHAS (IN),
SZABÓ JÓZSEF, SZABÓ SZILÁRD, SZILASSI PÉTER, TÓTH GÉZA, TARDY JÁNOS,
VARAJTI KÁROLY, MAREK WIĘCKOWSKI (PL)

A Földrajzi Közleményeket az alábbi adatbázisok indexelik:
Földrajzi Közlemények is abstracted/indexed in: EBSCO Information Services,
Ulrich's Periodicals Directory, Index Copernicus International, Crossref.

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 45. Telefon, fax: (06-1) 309-2683
E-mail: kozlemenyek@foldrajzitariarsag.hu. Honlap: www.foldrajzitariarsag.hu
Az MTA X. Földtudományok Osztályán kiemelt státuszba sorolt folyóirat.

AZ IPARI FORRADALMAK ÉS AZ INFOKOMMUNIKÁCIÓS FEJLŐDÉS FÖLDRAJZI ÖSSZEFÜGGÉSEI A NEMZETKÖZI SZAKIRODALOM TÜKRÉBEN

KISS ÉVA – TINER TIBOR

GEOGRAPHICAL CONNECTIONS OF INDUSTRIAL REVOLUTIONS
AND INFOCOMMUNICATION DEVELOPMENT
IN THE MIRROR OF THE INTERNATIONAL SPECIAL LITERATURE

Abstract

Several industrial revolutions have occurred historically that can be considered important milestones in the history of mankind. Each of them has brought about enormous social and economic changes and their feats of engineering have also considerably contributed to the development of telecommunications. Based on the international literature, the main aim of this study is to demonstrate the connection between industrial revolutions and the development of telecommunication in a historical context. The article also attempts to reveal some geographical aspects of this relationship, focusing on the third and fourth industrial revolutions when the development of telecommunications accelerated as well. Different research has proven that info-communication has had a great impact on economic development as well as on location choice, employment, and regional development. However, the geographical consequences of the fourth industrial revolution in particular cannot be seen clearly yet, as spatial changes require more time, but in the future they can be very significant on both global and local levels.

Keywords: industrial revolution, information and communication technology (ICT), location choice, employment, regional development

Bevezetés

Az információs és kommunikációs technológiák (ICT) és eszközök ma már nagymértékben elterjedtek idehaza és külföldön egyaránt. A gazdaság és a társadalom ICT alkalmazásának előrehaladottságában azonban releváns különbségek vannak a térszerveződés különböző szintjein. Például az EU-ban a tagállamok digitális gazdaság- és társadalom-fejlettségét mérő mutató (DESI) alapján hazánk a 28 ország között a 23. helyet foglalta el 2019-ben. Ez lényegében megegyezett a 2017-ben elért helyezéssel, annak ellenére, hogy azóta némiképp (40-ről 45%-ra) javult a digitális gazdasági és társadalmi fejlettség idehaza, de ez még mindig elmarad az EU-átlagtól (53%) (DESI 2019). Ugyanakkor egy-egy országon belül is nagy eltérések lehetnek a vállalkozások és a lakosság ICT-használatában. Általában a fejlettebb centrum-területeken, a nagyvárosokban kedvezőbb a helyzet, mint az elmaradott, periferikus, többnyire falusi térségekben (KISS, É. – NEDELKA, E. 2020; SINKA R. 2011; ŚLANDER, S. – WOSTNER, P. 2019). A különbségek okai bár igen sokrétűek, legtöbbször például az infrastrukturális beruházások hiányában és a társadalmi felkészültség alacsony szintjében keresendők (BAILEY, D. – DE PROPIS, L. 2019; NAGY, Cs. et al. 2020; ZSOM B. 2013).

Az viszont, hogy a különböző IC-eszközök és technikák rendelkezésre állnak, elsődlegesen az ipari forradalmak felfedezéseinek köszönhetőek. Az emberiség életében meghatározó mérföldköveknek számító és egymást követő ipari forradalmak újabb és újabb műszaki találmányai ugyanis nemcsak az iparban hoztak markáns változásokat, hanem a gazdaság egészében és a társadalomban is (BARTODZIEJ, C. J. 2017; MÉSZÁROS R. 2008;

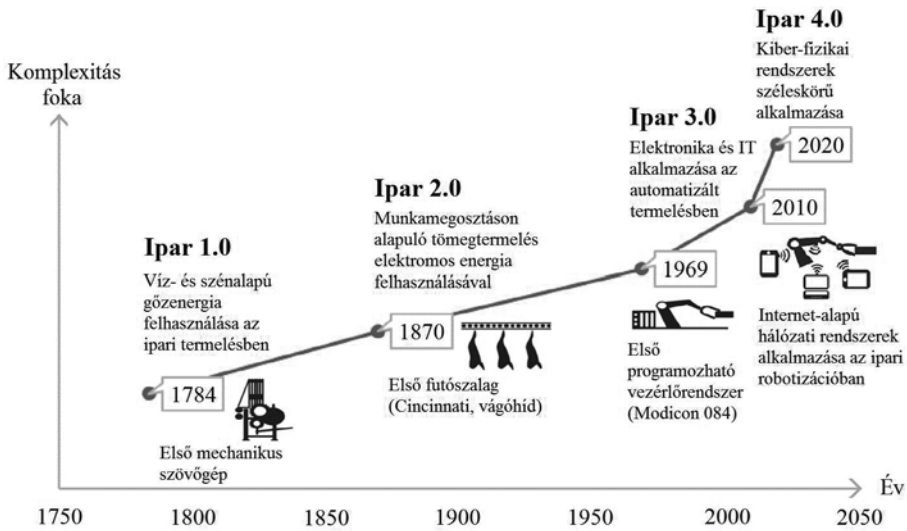
SCHWAB, K. 2016). Ugyanakkor az általuk indukált gazdasági vagy társadalmi átalakulás vissza is hatott, s további újításokra, új technológiák és technikák felfedezésére sarkallt. Tulajdonképpen a telekommunikáció fejlődése is elképzelhetetlen az ipari forradalmak vívmányai nélkül. Hiszen az ipari forradalmak és a kommunikáció (kezdetben a közlekedés, később a telekommunikáció) fejlődése szorosan összefonódott a történelem során. Tanulmányunkban a hozzáférhető nemzetközi szakirodalomra alapozva egyrészt azt vizsgáljuk, hogy az ipari forradalmak és az infokommunikációs fejlődés hogyan kapcsolódtak össze, másrészt, hogy ennek milyen fontosabb földrajzi kihatásai voltak az elmúlt évszázadokban. Ez utóbbi kérdés megválaszolásakor a harmadik és a negyedik ipari forradalomhoz köthető ICT-fejlődés földrajzi összefüggéseire helyezzük a hangsúlyt, megkülönböztetett figyelmet fordítva néhány szempontra (pl. telephelyválasztás, foglalkoztatás, területi fejlődés). Kiválasztásuk alapvetően azzal magyarázható, hogy ezeknek a témaköröknek volt a leginkább földrajzi, gazdaságföldrajzi vetületük, ami annak is betudható, hogy a 20. század utolsó évtizedeiben a társadalomföldrajz is dinamikusan fejlődött és megnőtt az érdeklődése az IC iránt.

A tanulmány szerkezetileg öt fő részre tagolódik. A Bevezetés utáni második fejezet az első két ipari forradalom és a telekommunikációs fejlődés közötti kapcsolatokat elemzését tartalmazza. A következő részben a harmadik ipari forradalom időszakában végbement telekommunikációs fejlődés fontosabb földrajzi vonatkozásait mutatjuk be néhány kiválasztott szempont tükrében. Majd a negyedik ipari forradalom idején tapasztalható, pontosabban: valószínűsíthető geográfiai konzekvenciákat vesszük sorra, összevetve azokat az azt megelőző ipari forradalom során megfigyelttel. Végül az Összefoglalás következik.

A kezdetek: ipari forradalmak és telekommunikáció a 20. század elejéig

A „forradalmak” általában hirtelen és radikális változásokat jeleznek, amelyek sokszor előfordultak a történelem során (SCHWAB, K. 2016). Rendszerint gyorsak, bomlasztóan és rombolóan hatnak (BOUÉE, C.-E.–SCHAIBLE, S. 2015). Az először 1820-ban használt ipari forradalom megnevezés az iparban, az ipari termelésben (és a gazdaságban) bekövetkezett gyökeres átalakulást jelzi, amit lényegében az új műszaki találmányok, a különféle technikai újítások váltanak ki, és ami többnyire hosszabb időt vesz igénybe (CAMERON, R. 1994; PAN, F. 2017). UNWIN, G. szerint az ipari forradalom két évszázadon át zajlott és az előkészületek is kb. addig tartottak. Valószínű, hogy ezért is merült fel már többször az a kérdés, hogy az ipari forradalmak valóban forradalomnak tekinthetők-e (CAMERON, R. 1994; UNWIN, G. 1924.).

Az utóbbi jó kétszáz évben legalább három ipari forradalom volt és a negyedik most van kibontakozóban (HENG, S. 2014; HOLODNY, E. 2017). Ezek mindegyikének megvoltak a maguk húzóerői és főbb sajátosságai, amelyek az egyes ipari forradalmak elkülönítésének is az alapját képezték (HALL, P.–PRESTON, P.1988; JENSEN, M. C. 1993; MOKYR, J. 1985). Érdemes azt is megemlíteni, hogy az ipari forradalmak releváns kiindulópontjai más társadalmi-gazdasági fejlődést leíró koncepciók (pl. Kondratyev „hosszú hullámok” elmélete) időbeli tagolásának, még ha azok időbeni határai több-kevesebb mértékben különböznek is. Például a műszaki-gazdasági paradigmák és a hosszú távú gazdasági növekedés ciklusai, az ún. Kondratyev-ciklusok között (amelyek száma 4–6-ra tehető) leginkább az utóbbi évszázadban tapasztalható jelentősebb eltérés (HAGGETT, P. 2006; SZANYI M. 2018). Mivel az ipari forradalmak térben és időben differenciáltan zajlottak, a világ egyes részeit más-más időben érintették, így a gazdasági fejlődés centrum–periféria-területei is változtak (PAN, F. 2017) (1. ábra).

1. ábra A termelőrendszerek összetettségének növekedése az ipari forradalmak egyes fázisaiban
 HENG, S. (2014) alapján szerk. TINER T. (2020)
 Figure 1 Increase of the complexity of production systems in each phase of industrial revolutions
 Based on HENG, S. (2014) TINER, T. edited (2020)

Az *első ipari forradalom* időszakának (a 18. század vége és a 19. század első fele) számos műszaki találmányai közül a gőzgép volt a legfontosabb. Az ipari termelés gépesítésével a korábbiaknál lényegesen jobb és nagyobb mennyiségű terméket előállító ipari üzemek jelentek meg, eleinte a könnyűiparban, majd más ágazatokban is. Bár az első ipari forradalom bölcsője Anglia volt, később Nyugat-Európa más országai is megindultak az iparosodás útján. Szén- és vasércbázison jelentős iparvidékek bontakoztak ki, amelyek fontos centrumterületei lettek a gazdasági fejlődésnek. A gőzmozdonyok elterjedése, a vasúthálózat kiépülése a közlekedésben vagy másképp: a „távolság legyőzésében” hozott óriási változást, még ha az időszak döntő hányadában nem is létezett elektronikus kommunikáció. Ennek kezdete, az amerikai Samuel Morse találmányának megjelenésétől számítható. Az 1838-ban bemutatott, elektromágneses elven alapuló távíró berendezés (telegráf) a világon először tette lehetővé az azonnali elektronikus információcserét egymástól több mérföld távolságra fekvő települések között. Ily módon az USA-ban az 1840-ben Morse által szabadalmaztatott távíró megjelenésének éve tekinthető az elektronikus távközlés „születési dátumának” (VAJDA E. 1979). Ezt követően gyors ütemben szaporodtak a távíróvonalak a világ különböző pontjai között. Először 1844-ben két amerikai város, Washington és Boston között jött létre kereskedelmi távíróvonal. 1858-ban már Európa és Amerika között is működött távíró a tenger alatti kábelek alkalmazásával (HAGGETT, P. 2006). Mindezek nemcsak az információ áramlását gyorsították fel, hanem annak mennyisége is rohamosan nőtt, ami a gazdaságra is nagy hatással volt. Égető igényként jelentkezett ugyanis, hogy az egymástól távol fekvő országok nagy ipari és kereskedelmi központjai (mindenekelőtt az ipari tevékenységet területükre koncentráló nagyobb városok) egymással folyamatos és gyors információcserén alapuló kapcsolatot tartsanak fenn. E kapcsolatok kiépítésére az elektromos távíró berendezés rendkívül alkalmasnak bizonyult, mivel elsőként teremtette meg a nemzetközi és a transzkontinentális érintkezést az élenkülő termékkereskedelmet folytató európai és amerikai kontinens nemzetgazdaságai között. Ezáltal óriási előrelépés történt a hatalmas fizikai távolságok áthidalásában, miközben az információátvitel költség-

gei csökkentek és az ipari termelékenység is javult. Az elektronikus távközlés térhódítása a társadalmi kapcsolatokra ugyancsak előnyösen hatott. Pozitív hozadékai az élet minden területén érezhetőek voltak.

A *második ipari forradalom* korában (a 19. század utolsó harmada, a 20. század eleje) az elektromos energia volt a fő hajtóerő. Általa megvalósult a futószalag melletti tömegtermelés az iparban, valamint bizonyos fokig az automatizáció is. Lehetővé vált a különféle iparcikkek nagy tömegű előállítására és emiatt a növekvő kereslet viszonylag gyors kielégítése is. A még csupán „embrionális állapotú” modern távközlés „cseperedését” egyfelől újabb műszaki találmányok, elsősorban az 1876-ban megjelent távbeszélő, valamint a telefonközpont (1878) ösztönözték (HAGGETT, P. 2006; VAJDA E. 1979). Másfelől a 20. század elejétől robbanásszerű bővülés következett be a távbeszélő- és távíróvonalak hosszúságában, hálózattá alakításuk színvonalában (a gerinc- és alhálózatok összekötöttségi fokának emelésével). A folyamat a világ iparilag legfejlettebb országaiban a távközlési vezeték-hálózatok sűrűségének és kapacitásának növekedésével járt együtt, amit egyre nagyobb mértékű ipari célú igénybevételük gyors terjedése is ösztönzött. A vezetékes hálózatok fokozatos kiépítése és folyamatos bővülése jelentősen hozzájárult a második ipari forradalom vívmányainak ipari méretekben történő elterjedéséhez. Ebben az időben a telekommunikáció fogalma alapján véve egyet jelentett az egyszerű telefonszolgáltatással, aminek a térhódítása a 19. század vége felé hozzájárult a több telephelyes vállalatok létrejöttéhez (STUTZ, F. P.–WARF, B. 2012). A kommunikációs technológiák fejlődésének köszönhetően a kedvező társadalmi, gazdasági hatások (pl. a távolság további „zsugorodása”, az információ mennyiségének és áramlási sebességének növekedése, költségeinek mérséklődése, valamint a termelékenység és hatékonyság fokozódása) egyre szélesebb körben érvényesültek.

Eltelkintve RATZEL, F. (1897) klasszikus, az információáramlás területi sajátosságait érintő rövid értekezésétől, a 19. és a 20. század fordulóján a tudományos kutatások első-sorban a távíró- és a telefonhálózat műszaki fejlesztéséhez kapcsolódtak, amit a 20. század közepéig főképp mérnökök és postai szakemberek végeztek az iparilag fejlett országokban. Összefüggött ez azzal is, hogy a gazdaságföldrajz kialakulása is ekkortájt zajlott és legfőbb céljának az egyes területek, országok gazdaságának és/vagy gazdasági adottságainak a bemutatását, úgymond „leírását” tekintette (BARNES, T. J. 2001). A távközlésről az első tudományos értékű, földrajzi vonatkozású munka CHRISTALLER, W. (1933) nevéhez fűződik. A központi helyekről írt gazdaságföldrajzi alapművében arra hívta fel a figyelmet, hogy a magas telefonsűrűség egy város esetében a gazdasági központ funkció megnyilvánulásának fontos ismérvévé lép elő, háttérbe szorítva olyan korábbi központképző tényezőket, mint pl. a földrajzi fekvés. A 20. század első felében azonban az elektronikus távközlés elterjedtségének, műszaki fejlettségének és hálózati kiépítettségének még korántsem volt akkora befolyása a gazdaságra, hogy jelentősebb mértékben csökkentse a kedvező földrajzi, illetve közlekedéscélú földrajzi fekvés nyújtotta gazdasági előnyöket, vagy hogy döntő tényező legyen az ipari – elsődlegesen a feldolgozóipari vállalatok – telephelyválasztásában, ahol a szállítási költségek minimalizálása kapott kitüntetett figyelmet (WEBER, A. 1909).

A harmadik ipari forradalom és a telekommunikáció „take-off” időszaka

Az időben elnyúló *harmadik ipari forradalom* egy korai, kezdeti (az 1930-as évektől kb. az 1960-as évek közepéig húzódó) és egy kései, kifejlett (az 1970-es évektől az 1990-es évek közepéig tartó) szakaszra tagolódik. A II. világháború előtti évtizedet a „lassuló ipari

forradalom” jellemezte (HENG, S. 2014). A háborús évek viszont leginkább a haditechnika erőltetett fejlődését szolgáló hadiipari találmányoknak (radar, sugárhajtású repülőgép- és rakétahajtómű, nukleáris fegyverek stb.) kedveztek, amelyeknek csupán egy részét volt képes az ipar a háborút követő helyreállítási periódus során termelésfejlesztési céllal hasznosítani, ellentétben például a légi közlekedéssel, amely a repülőgépgyártás látványos műszaki fejlesztése révén sokat profitált az 1940-es években, az eredetileg katonai célokra kifejlesztett gépipari és elektronikai termékekből (1. táblázat).

1. táblázat – Table 1

Az ipari forradalmak és a távközlés fejlődési fázisai közötti
tér- és időbeni kapcsolatok
Relations of space and time between industrial revolutions
and the development phases of telecommunication

Megnevezés	Ipari forradalom fejlődési fázisai			
	az első az 1780-as évektől az 1850-es évekig	a második az 1850-es évektől az 1960-as évekig	a harmadik az 1960-as évektől az 1990-es évek közepéig	a negyedik a 2000-es évek elejétől
Telekommunikációs fejlődés szakaszai	elektronikus távközlés születése	modern távközlési hálózatok kiépülésének embrionális szakasza	fellendülési, take-off periódus a távközlési rendszerekben	ipari termelés és a digitális ICT hálózatok fúziója
Telekommunikációs eszközök és hálózatok	optikai és elektronikus távíró, kétoldalú elektronikus távközlési kapcsolatok	távíróhálózatok, vezetékes telefonhálózatok kézi kapcsolású és automata telefonközpontokkal	automatizált vezetékes telefonhálózatok, telexhálózatok, hordozható rádió adóvevő készülékek	globális vezetékes, vezeték nélküli digitális ICT hálózatok műholdakon és kábelrendszereken keresztül, mobiltelefonok mikro-hullámú hálózatai
A fejlődés térbeli összefüggései	Európa, Észak-Amerika	Európa, Észak- és Dél-Amerika, európai birodalmak gyarmatai, transzatlanti és transz-pacifikus hajózási útvonalak	összes kontinens, óceánok nagyobb szigetei	a Föld teljes felszíne és a világűr
A távközlési innovációk terjedési irányai	megjelenésük a nagyobb városokban, a terjedés lokális jellegének dominanciája	nagyvárosok és régióközpontok között, interregionális jelleggel, gyors terjedés a centrum-területeken, lassúbb és követő jellegű a perifériákon	változatos telekommunikációs rendszerek interkontinentális elterjedése, a fejlett régiók innovációs centrumokká válása	globális digitális online hálózatok megjelenése és elterjedése a perifériákon is, de fennmarad a centrumterületek vezető szerepe a távközlési innovációkban

Forrás: ABONYI F.–MISZLIVETZ F. (2016) alapján szerkesztette TINER T., 2020.

Source: Based on ABONYI, F.–MISZLIVETZ, F. (2016) TINER, T. edited, 2020.

Az 1960-as évek végétől kiterjedő harmadik ipari forradalom az elektronika és az információs technológia (IT) kapcsolatán alapult. A számítógépek megjelenése és elterjedése, valamint a programozható vezérlés 1969-től, később a számítógép-hálózatok és a robotok tovább fokozták a feldolgozóipar automatizálását, ami a termelékenység és a haté-

konyság növekedését és a munkamegosztás elmélyülését eredményezte. Amíg a 19. századot a „drótos” kommunikáció jellemezte, addig a 20. században már a „drót nélküli” kommunikáció került előtérbe. A rádió (1910) és a televízió (1930) mellé 1960-tól a műholdak, 1980-tól pedig az Internet csatlakozott (HAGGETT, P. 2006). A távközlés és az informatika fúziójával létrejött a telematika, ami hatalmas gazdasági és társadalmi változtató potenciáljával sok új lehetőséget hozott (NORA, S.–MINC, A. 1978). A 20. század vége felé a különböző gazdasági szervezetek közötti információáramlás egyre nagyobb méreteket öltött és ezzel egyidejűleg az információ kezelése és megosztása is növekvő igényeket támasztott a mind nagyobb teljesítményű telekommunikációs eszközök és szolgáltatásaik iránt. Ez az infokommunikáció „take-off” időszaka. Maga a fogalom az 1980-as években jelent meg, de népszerűvé csak egy jó évtizeddel később vált. Ezen eredetileg az informatikai, a számítástechnikai és a kommunikációs, távközlési technológiák konvergálásának a digitális technológián alapuló összefonódásának a termékét értették, de ma már a médiatechnológiát is magába foglalja és főleg Európában elterjedt a használata, míg Észak-Amerikában az ICT kifejezés a gyakoribb (VIDA R. 2018).

A telekommunikáció különböző formái (távíró, telefon, műholdak, optikai kábelek, Internet) központi szerepet játszanak a globális gazdaságban és a mindennapi életben (NICOL, L. 1985; WARF, B. 2017). Alkalmazásukban és elterjedtségükben térben és időben releváns különbségek lehetnek, például a gazdasági tevékenységtől, a vállalatok méretétől vagy tulajdonosi hovatartozásától függően is. Az ágazatok közül a pénzügyi, a banki és a biztosítási szféra, a vállalatok közül pedig a nagyobbak reagáltak a leggyorsabban és kezdték alkalmazni a meglehetősen drága infokommunikációs technológiákat (BUYER, M. 1983; MOSS, M. L. 1987), ami versenyelőnyhöz juttatta a távközlési innovációk korai felhasználóit a „később ébredőkkel” szemben (ADRIAN-BUECKLING, M. 1982; DANIELS, P. W. 1987; PRICE, D. G.–BLAIR, A. M. 1989). Így azután nem véletlen, hogy ezek az ágazatok és nagyvállalatok releváns szerepet játszottak a világ gazdaság globalizálásában és több város világhírűségében (GOTTMANN, J. 1983; THRIFT, N. 1987).

Az ICT rohamos fejlődése az 1970-es évektől egyre meghatározóbb szerepet játszott a termelés, illetve a gazdaság nemzetközivé válásában. Ezt számos egyéb tényező is elősegítette (pl. a nemzetközi tőkemozgások felerősödése, az infrastruktúra, azon belül is leginkább a közlekedés fejlődése, a neoliberális gazdaságpolitika). Hatalmas multi- és/vagy transznacionális vállalatok jöttek létre, amelyek szinte az egész világot behálózzák. A különböző országokban levő leányvállalatok közötti információáramláshoz elengedhetetlen volt a tudomány és a technika, különösen a telekommunikáció fejlődése, a vállalkozások erőteljes „telematizálódása”. Azt is megfigyelték, hogy az új távközlési technikák általában sokkal gyorsabban terjedtek a profitorientált üzleti szférában, mint az állami költségvetésből finanszírozott közintézményekben (PHILLIPS, K. A. 1991). Már az 1980-as években megfogalmazódott az a feltételezés is, hogy az új távközlési technikák töretlen fejlődésének és terjedésének kulcsszerepe lesz az információs gazdaság kialakulásában, ami a 21. században köszöntött be (PORAT, M. U. 1977). Habár az információs gazdaság fogalma már az 1970-es évek végén felbukkant, általános elterjedése csak jóval később következett be (LYON, D. 1986; ERNSTE, H.–JAEGER, C. [eds.] 1989). A hagyományos gazdaság „információs gazdasággá” válását és azt, hogy az hogyan alapozta meg az „információs társadalom” korszakának megszületését az ezredfordulóra (ami egyszersmind a harmadik ipari forradalom végét is jelzi), CASTELLS, M. (1996, 1997, 1998) háromkötetes „The Information Age” c. műve mutatja be. A végeredmény egy olyan sajátos, globális léptékű formáció, nevezetesen a gazdaság és a legfejlettebb infokommunikációs technológiák szimbiózisának létrejötte, ahol a globális gazdaságot az információ, a tőke és a kommunikáció napról napra bővülő folyamatos, elektronikus áramlása és azonnali cseréje jellemzi.

A harmadik ipari forradalom időszakában a modern telekommunikáció gazdasági jelentőségének tudományos igényű vizsgálatára már a II. világháború után történtek lépések, főleg az USA-ban (INNIS, H. A. 1950; DEUTSCH, K. W. 1956), ám szélesebb körű kutatása csak az 1970-es évektől lendült fel. A földrajzi sajátosságait bemutató tudományos eredmények közül az alábbiak érdemelnek említést, a következő szempontok szerint:

– *Telephelyválasztás:* A telekommunikáció fejlődése, a növekvő információáramlás kedvezően hatott az optimális telephely kiválasztására is (pl. Svédországban) (TÖRNQUIST, G. 1970; PRED, A. 1973). Szintén szoros kapcsolatot mutattak ki a nemzetközi vállalatok irányítóközpontjainak telephelyválasztása és a nagy kapacitású távbeszélő-hálózatokhoz való hozzáférés lehetősége között (pl. Londonban) (GODDARD, J. B. 1973). Az is kiderült, hogy a munkahelyek elhelyezésére, illetve az automatizálás erőteljes kiterjesztését tervező ipari üzemek telephelyválasztására vonatkozó döntéshozatal szempontjai megváltoztak, mert a fejlődő távközlési technológiák minden korábbinál nagyobb szabadságot kínálnak az optimális telephely kiválasztásában (KUTAY, A. 1986). A korszerű távközlési technológiák elterjedése elősegíti a nyersanyagok és késztermékek közötti és vasúti szállításának hatékonyabb szervezését is. Sőt, megváltoztat(hat)ják az ipari telephelyek mint szállítási célállomások optimális megközelítését vagy azok mielőbbi elérését célzó útvonalválasztási szokásokat is, főként az iparvidékek települései esetében (KUMAR, A. 1990; HEPWORTH, M.–DUCATEL, K. 1992). Ugyanakkor a modern távközlés eszközeit előállító vállalatok városkörnyéki koncentrációját a nagyvárosok közelsége és a jó közlekedési helyzet előnyeinek kihasználása motiválta (SCOTT, A. J. 1982; CASTELLS, M. 1985; SHEFFER, D. 1988).

– *Foglalkoztatás:* Az új távközlési technológiák nemcsak a munkahelyek számának változását vonhatják maguk után, hanem azok foglalkozások szerinti megoszlását is módosíthatják. Mindezek a mennyiségi és minőségi változások a térszerveződés különböző szintjein differenciáltan nyilvánulhatnak meg. A tradicionális foglalkoztatás mellett kezdtek megjelenni a foglalkoztatás új módjai is. Ilyen például a távmunka is, aminek a népszerűsége azonban hosszú időn át elmaradt a várakozásoktól. Az 1980-as években megfigyelték többek között azt is, hogy a munkahelytől tekintélyes távolságra végzett távmunka németországi terjedésével párhuzamosan nem növekedett a nagy területű irodaházakat nem igénylő, ezért fenntartásiköltség-takarékos munkavégzési mód népszerűsége (APRILE, G.–HOTZ-HART, B.–MÜDESPACHER, A. 1984; SPEHL, H. 1985). A távmunkában való foglalkoztatás „gyerekcipőben” járt még az 1990-es években is. Az így dolgozók általában a fejlettebb országokban fordultak elő nagyobb számban, és ott is jobbra a népszerűbb városokban.

– *Településfejlődés:* Rendszerint a városok azok, amelyeknek a fejlődésében a telekommunikáció nagyobb szerepet játszik. Oka és következménye is ennek, hogy a távközlési-informatikai szférában megjelenő, speciális híradás- és számítástechnikai szakismereteket igénylő foglalkoztatás (hardver-előállítás, szoftverkészítés) leginkább a nagyvárosokhoz kapcsolódott és gyorsan bővült (DERS, J. 1984; ZERDICK, A. 1984).

Az új telekommunikációs technikák és a gazdasági fejlődés „motorját” képviselő városok fejlődése közötti kapcsolatok értékelése arra is rávilágított, hogy a nagyvárosokban mint gazdaságfejlesztési központokban az IC-eszközök és technológiák koncentrációja és decentralizációja egyaránt végbemegy oly módon, hogy a központi üzleti negyed (CBD) távközlési centrumpozícióba kerül, ami gazdasági irányító pozíciójának megerősödéséhez vezet. Emiatt viszont a városi perifériák – látványosan javuló távközlési ellátottságuk ellenére – a centrumtól egyre jobban függő helyzetbe kerülnek (MANDEVILLE, T. 1983; NICOL, L. 1985). Ez a függőség azonban idővel változhat, s kialakulhatnak olyan perifériarészek, amelyek alcentrummá emelkednek, miután az új ICT bizonyos termelőfunkciók nagyvárosi koncentrációját fölleslegessé teszi (MOSS, M. L. 1986; KUTAY, A. 1988).

A gazdasági élet „csomópontjait” megtestesítő városfejlődésben „új szálként” jelent meg a 20. század vége felé a különböző célú számítógépes hálózatok fejlesztése és tervezése, mint a városi információs hálózatok alapja (BATTY, M. 1988). Ez pedig elősegítette a nagyvárosi szolgáltató szektor „nemzetköziesedését” és szerkezeti átalakulását, de kihatott az ipari foglalkoztatásra és a termelőfunkciók változására is, amiben a telematikai szolgáltatások szintén gyors térnyerése figyelhető meg (DANIELS, P. W. 1991). A városkutatók azt is hangsúlyozták, hogy a 21. század nagyvárosainak gazdaságát már egyértelműen a globális kapcsolataik bővülését leghatékonyabban elősegítő telematikai technológiák határozzák meg (FRIEDMANN, J. 1986; HALL, P.–NEWTON, P. [eds.] 1994). Ahhoz sem fér kétség, hogy az új ICT a legkorszerűbb iparágak megjelenését és fejlődését sokkal jobban elősegíti a nagyvárosokban és a hozzájuk kapcsolódó agglomerációs övezet legnépesebb településeiben, mint a településhierarchia alacsonyabb szintjein álló egységeiben (MOSS, M. L. 1986).

– *Területi fejlődés:* Az vitathatatlan, hogy a távközlés és a területi fejlődés között egymást feltételező és kölcsönösen erősítő folyamatok érvényesülnek. Bár az 1970-es években még csupán kevés geográfus foglalkozott a média területi-települési hatásaival, illetve figyelt fel bizonyos típusú telekommunikációs technológiák fejlődésének élénkülésére, mégis már akkor megszületett az a gondolat, hogy a regionális fejlesztési politikának befolyásolni kellene az új távközlési technikák terjedését, hogy például a regionális különbségek mérséklődjenek, azaz, hogy az elmaradott, hátrányos helyzetű területek felzárkózzanak például új iparágak vidékre telepítése folytán (ENZENSBERGER, H. M. 1970). A tapasztalatok viszont azt mutatták, hogy miközben az elmaradott területeken következik be a legnagyobb arányú mennyiségi növekedés e technikák meghonosodásában (az igen alacsony viszonyítási alapok miatt), nem csökkent, sőt használatuk minőségét és hatékonyságát illetően – a változatos sikerű vidéki ipartelepítések ellenére – folyamatosan nőtt a legtöbb vidéki térség lemaradása (HUDSON, H. E. 1984; DILLMAN, D. A. 1985; LAROSE, R.–METTLER, J. 1989). Ez lényegében analóg a fejlett és a fejlődő országok közötti telekommunikációs fejlettségbeli egyenlőtlenségek újratermelődésével (GILLESPIE, A.–ROBINS, K. 1989).

Az 1990-es évek kutatásai szintén arra utaltak, hogy az új telekommunikációs technológiák nem igazán hatékony eszközök az elmaradott, illetve hátrányos helyzetű területek felzárkóztatásában (HANSEN, S. et al. 1990). Bebizonyosodott az is, hogy az ilyen térségekben levő kis- és középvállalatok új ICT-eszközökkel való ellátása és csatlakoztatása a különböző hálózatokhoz önmagában nem elégséges a gazdaság fejlődéséhez. A legnagyobb gondot a társadalom alacsony szintű adaptációs készsége jelentette ezekben a régiókban, ami miatt igen lassú volt az új infokommunikációs eszközök és technológiák alkalmazásának terjedési sebessége is. Megváltoztatásához számos egyéb tényezőre (megfelelő szintű technológiai és gazdasági kultúra, széles regionális és lokális politikai kapcsolatok, képzett munkaerő stb.) van szükség, mert csak így lehetséges a hátrányok mérséklése (BANGEMANN, M. 1994).

A negyedik ipari forradalom: az ipari és az IC-technológiák fúziója

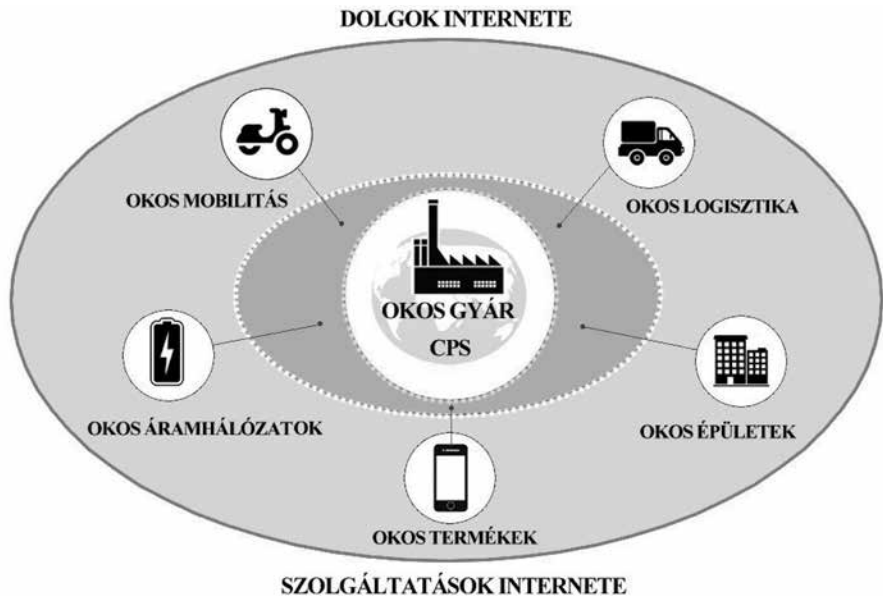
A *negyedik ipari forradalom* gyökerei a 20. század végére nyúlnak vissza, de csak a 21. század utóbbi évtizedében kezdett kibontakozni. A negyedik ipari forradalmat sokféle névvel szokták illetni (pl. „smart factory”, „integrated industry”, „advanced manufacturing”), a leggyakoribb azonban az Ipar 4.0 megnevezés, ami először 2011-ben bukkant fel (SCHWAB, K. 2016). Hogy pontosan mi is értendő az Ipar 4.0 fogalmán, arról még nincs konszenzus (HERMANN, M.–PENTEK, T.–OTTO, B. 2015). Megoszlanak a vélemények abból a szempontból is, hogy azonos vagy eltérő értelmű a két fogalom (THOBEN, K.-D. et al. 2017). Vannak, akik az Ipar 4.0-án a leginkább az iparban bekövet-

kező forradalmi átalakulást generáló új technológiákat értik (SANTOS, C. et al. 2017), míg a negyedik ipari forradalom a szélesebb társadalmi-gazdasági következményeket foglalja magába (REISCHAUER, G. 2017, 2018; SCHWAB, K. 2016). Olyan meghatározások is akadnak, miszerint mivel a negyedik ipari forradalom alapvetően a harmadik vívmányain (pl. számítógép, Internet) vagy azok továbbfejlesztésén alapul, ezért az akár a harmadik ipari forradalom folytatásának, elmélyülésének is tekinthető (FONSECA, L. M. 2018; MÜLLER, J. M. – BULIGA, O. – VOIGT, K.-I. 2018; HOLODNY, E. 2017). Betudható ez a feltételezés annak is, hogy még (ma is) kevésbé láthatók, tapasztalhatók azok a forradalmi változások, amelyek a negyedik ipari forradalomnak tulajdoníthatók, hiszen a kiteljesedésük becslések szerint 20–30 évet is igényelhet (SCHWAB, K. 2016). A negyedik ipari forradalom, ami nagyon bonyolult folyamat, lényegében a különböző műszaki, gazdasági és társadalmi hálózatok metszéspontjain zajlik (ABONYI, F. – MISZLIVETZ, F. 2016), térben és időben eltérő intenzitással. Bár csak nemrég kezdődött, az kétségtelen, hogy jelentős hatással lesz az ipari termelésre és a gazdaság egészére, valamint a társadalomra is.

A negyedik ipari forradalom az automatizációra, a digitalizációra és a robotizációra épül és a fő hajtóerőit kilenc új technológia (autonóm robotok, kiterjesztett valóság, szimuláció, vertikális/horizontális integráció, dolgok Internete, Felhő, Big data, kiberbiztonság, additív gyártás) adja. A digitális és a valós világ összekapcsolódásával létrejövő kiberfizikai rendszerek (Cyber-Physical System – CPS) révén a termelési láncok, illetve teljes ellátási láncok is hálózatokba szerveződnek és az alkotóik (pl. gép–ember–erőforrások) képesek egymással kommunikálni. A vertikális és horizontális integráció elmélyül. Az okos gyárakban fontosabb szerepet kap – többek között – az erőforrásokkal való racionálisabb gazdálkodás, a termékek pontosabb illeszkedése a vásárlói igényekhez, a termékek tervezési, előállítási és szállítási idejének csökkentése, miközben minőségük javul és kevesebb lesz a hibás, illetve selejtes áru, a környezettudatosság stb., mint a hatékonyság vagy a termelékenység fokozása (2. ábra). A következő években markáns átalakulás következik be az ipari termelésben és az értékesítésben, valamint a foglalkoztatásban is, továbbá, a termelő cégek tevékenységében nagyobb jelentőségre tesz szert a szolgáltató funkció. Az új üzleti modell nem a termékek, hanem a szolgáltatások eladásán alapul, ami új üzleti lehetőséget, magas profitot és nagyobb jövedelmet biztosít (FONSECA, L. M. 2018).

A negyedik ipari forradalom is különféle kutatási irányokat generál, amelyek arra utalnak, hogy az élet számos területén érezteti hatását (BRETTEL, M. et al. 2014). Több kutatás is rámutatott az ICT fejlődésével összefüggő tapasztalatokra: például hogy azok a vállalatok fejlettebb ICT-t alkalmaznak, amelyek folyamatosan újítják termékeiket, mint amelyek kevésbé. Kimutatták azt is, hogy az iparvállalatok döntő többségénél a legkorszerűbb infokommunikációs technológiák alkalmazására irányuló befektetések nem járultak hozzá szignifikánsan a termelékenység növekedéséhez (DAVERI, F. 2002; CZERNICH, N. et al. 2011). Ez pedig arra utal, hogy az infokommunikációs fejlődésnek is vannak korlátai. Több előzetes kalkuláció is készült már az ICT alkalmazásából fakadó hatások felbecslésére, amelyek szintén azt mutatják, hogy a kedvező kihatásoknak vannak bizonyos határai. Például a gyártási idő felére csökkentése csak 20%-os termelésnövekedést eredményez vagy egy globális felmérés szerint a vállalkozások éves szinten 3,6%-os költségcsökkentés mellett 4,1%-os hatékonyság-növekedéssel számolnak (GEISSBAUER, R. – VEDSO, J. – SCHRAUF, S. 2016; FONSECA, L. M. 2018).

A nemzetközi szakirodalmat tekintve a negyedik ipari forradalom földrajzi konzekvenciáiról még nagyon kevés információ áll rendelkezésre, elsősorban az eltelt idő rövidsége, másodsorban pedig kevésbé látványos és lassúbb területi megnyilvánulása miatt (BAILEY, D. – DE PROPIS, L. 2019). Ugyanakkor idehaza már voltak törekvések a negyedik ipari forradalom területi hatásainak bemutatására az autóipar és az ipar térszerkezete példáján

2. ábra Az okos gyár az Ipar 4.0 koncepció középpontjában. BARTODZIEJ, C. J. (2017) alapján szerk. KISS É. (2021)
 Figure 2 Smart factory in the centre of the concept Industry 4.0. Based on BARTODZIEJ, C. J. (2017) KISS, É. edited (2021)

(KISS, É.–NEDELKA, E. 2020; MOLNÁR, E. et al. 2020). Tekintettel az előbbiekre a most még viszonylag kevés kutatási eredményre támaszkodva csak kísérletet tehetünk annak vázolására, hogy milyen változások, esetleg jelentős különbségek lehetnek a harmadik ipari forradalomhoz képest a negyedik ipari forradalom földrajzi összefüggéseiben (2. táblázat).

A harmadik és a negyedik ipari forradalom földrajzi, gazdaságföldrajzi vonatkozásai-ban a hasonlóságok mérséklődése mellett a különbségek fokozódása várható az idő előrehaladtával és a negyedik ipari forradalom egyre határozottabb megnyilvánulásával. Ezért a telephelyválasztásban, a foglalkoztatásban és a területi fejlődésben is újabb kihívások fognak megjelenni, olyanok, amelyeknek ma még a körvonalai sem láthatók.

A telephelyválasztás kérdése a negyedik ipari forradalom korában is fontos. Ám hogy pontosan milyen tényezők determinálják majd, az sok mindentől függ. Az új ICT és gyártási módok (pl. 3D nyomtatás elterjedése) ugyanis számos új lehetőséget hoznak. A termelési folyamatok rugalmasabbá válásával és az erőforrásokkal való racionálisabb gazdálkodással fokozódik a fenntarthatóság, mert csak a virtuálisan teljesen készre megtervezett termék kerül fizikai megvalósításra, azaz „legyártásra”, például 3D nyomtatás révén. Az is lehetővé válik, hogy szinte bárki, bárhol, bármilyen terméket elő tudjon állítani, csak az adatokat, információkat kell továbbítani a világ különböző pontjaira és a termelés helyben történik (BOUÉE, C-E.–SCHAIBLE, S. 2015). Ezáltal a gyárak, a vállalkozások, a telephelyek sorsa és a telephelyválasztás szempontjai is megváltozhatnak, átértékelődhetnek. Tulajdonképpen erre példa a BMW-csoport telephelyválasztási döntés-előkészítési folyamatának átalakítása és az, hogy nagyobb hangsúlyt helyeznek a fenntarthatóságra, a hálózati alkalmasságra és a kockázati kitettségre az új telephely kiválasztásakor (HÄIDER, M. 2020).

Növekedhet az igény a vállalkozásoknak a vásárlók közelébe telepítése iránt, ami azt is jelentheti, hogy sok alacsony munkabérrétegű országban levő leányvállalat termelése viszszafelelhet az anyaországba (BRETTEL, M. et al. 2014; OSHRI, I.–SIDHU, J. S.–KOTLARSKY, J. 2019). Ösztönözheti ezt a növekvő robotizáció és az erősödő automatizáció is, ami által

A harmadik és negyedik ipari forradalom néhány földrajzi vonatkozása
Some geographical relations of the third and fourth industrial revolutions

Megnevezés	Harmadik ipari forradalom	Negyedik ipari forradalom
Telephely-választás	– puha tényezők felértékelődése – globalizáció, glocalizáció – termelésáthelyezés	– átértékelődő szempontok – fogyasztókhöz közeli település – lakóhely preferálás – termelés visszatelepítése
Foglalkoztatás	– hagyományos foglalkoztatás jellemző: mennyiségi növekedés, szakmák körének bővülése – atipikus foglalkoztatás (pl. távmunka) megjelenése	– hagyományos foglalkoztatás hanyatlása, kevesebb foglalkoztatott és szakmaféleség – atipikus foglalkoztatás előretörése új foglalkozások megjelenése
Település-fejlődés	– városok, városrégiók fejlesztése előtérben, különösen a nagyvárosoké	– települések fejlesztésére helyeződik a hangsúly, – nagyobb esély a kisebb települések fejlődésére
Területi fejlődés	– fejlett területekre fókuszált ICT fejlesztés – területi különbségek fokozódása, – elmaradottság újratermelődése	– extra-regionális együttműködés a fejlett és elmaradott területek között – nagyobb lehetőség a periféria területek felzárkózására, az elmaradottság mérséklésére az ICT révén

Forrás/Source: szerkesztette KISS É., 2021. / edited by KISS, É., 2021.

a munkabérlétségek csökkenhetnek a termelési költségen belül. Ennélfogva a fejlett országokban is olcsóbban állíthatók elő a korábban máshol (pl. Ázsiában) gyártott termékek. További előny lehet, hogy a visszatelepülés következtében a szállítási költségek is zsugorodhatnak. Talán ezért sem véletlen, hogy jó néhány amerikai nagyvállalat (GE, Ford, Boeing stb.) bejelentette, hogy több leányvállalatot is visszatelepít az USA-ba (RASEL, S. et al. 2020). Európában 253 olyan esetet azonosítottak 2016 és 2018 között, amikor a feldolgozóipari vállalatok visszatelepítették a tevékenységüket (Eurofound 2019).

A „back-reshoring” akár az európai ipar területi struktúráját is átrendezheti hosszabb távon. A fő kérdés az, hogy ez hogyan fogja érinteni a poszt-szocialista országok iparát: lehetnek nyertesei, de akár elszenvetői is a jelenségnek. Az eddigi szakirodalmi tapasztalatok szerint, amelyek döntően egy-egy országban megfigyelt visszatelepüléseken alapulnak, nem volt tömeges a back-reshoring, mindössze néhány esetet regisztráltak országonként. Ezek alapján a volt szocialista országokból a kontinens nyugati felébe történt visszatelepítések mértéke 9–33% között változott az összes adott országból történt reshoringból (BARBIERI, P. et al. 2018; Eurofound 2019; KINKEL, S. 2012; MARIN, D.–VEUGELERS, R.–FELIU, J. 2017). A most még nem gyakori visszatelepülések azonban a következő években nagyobb mértéket is ölthetnek, amibe nemcsak a negyedik ipari forradalom, hanem a jelenlegi gazdasági válság is belejátszhat.

Az ipari telephelyek térbeli megoszlására az is hatással lehet, hogy a negyedik ipari forradalom idejében már nem a munkahely települési helye lesz a fontos, hanem a lakóhelyé. A telephelyválasztás szempontjai között pedig felértékelődik az IC-technológiák és eszközök közelsége és/vagy koncentrációja, illetve az azokkal való ellátottság milyensége (KISS, É.–NEDELKA, E. 2020).

A *foglalkoztatás* terén a negyedik ipari forradalom korában is folytatódnak a korábban megkezdődött folyamatok, amelyek sok szempontból határozottabb irányt vesznek. Az új IC-technológiák egyre nagyobb mértékű térhódítása a munkaerő mennyiségére

és minőségére is hatással lehet, ami a térben is megnyilvánulva jelezheti azt, hogy az egyes területek milyen mértékben tudnak alkalmazkodni az új kihívásokhoz. Nagyon sok kevésbé fejlett területen az új ICT terjedésének fő korlátja az, hogy nem megfelelő a munkaerő képzettségi szintje, és hogy nem rendelkezik olyan képességekkel, amelyek az új technológiák működtetéséhez szükségesek (POTTER, J. – SMITH, H. L. 2019). Már ma is többen foglalkoznak az Ipar 4.0 munkaerőpiaci hatásaival, hogy például mely ágazatokat érintheti erősebben, mely foglalkozások tűnhetnek el, vagy hogy milyen új munkakörökre, szakmákra van szükség (FORD, M. 2015; BESSEN, J. E. 2016). ARNTZ, M. és szerzőtársai (2016) szerint az EU-ban mintegy 80 millió alacsony képzettségű munkaerő veszítheti el állását az automatizáció és robotizáció előrehaladása következtében. Az USA-ban 47%-ra becsülték azon munkahelyek számát, amelyek az Ipar 4.0 kiteljesedése folytán az elkövetkezendő két évtizedben veszélybe kerülhetnek (FREY, C. B. – OSBORNE, M. A. 2013). Az utóbbi időben a távmunka is egyre jobban terjed. Bár 2009 és 2019 között szinte alig változott az állandóan távmunkában dolgozók aránya (5,4%) az EU-ban, részesedésük az elmúlt évben viszont ugrásszerűen nőtt (15-ről 25%-ra), az alkalmanként távmunkában dolgozókat is beszámítva (European Commission 2020). Ez alapvetően azzal magyarázható, hogy a globális COVID-járvány felgyorsította a korábban igen lassú folyamatot. Nőtt a nem hagyományos munkavégzési módok népszerűsége, miközben javult a lakosság ITC-vel való ellátottsága is. Az is megfigyelhető, hogy a távmunka általában a termelésben dolgozókat kevésbé érinti, mint a szolgáltatásban tevékenykedőket és főleg a fejlettebb térségek, a nagyvárosok munkavállalói körében gyakoribb.

A település- és területi fejlődés az információs gazdaság korában is függ a lokális (pl. természeti, társadalmi és gazdasági) adottságoktól. Különösen attól, hogy milyen volt a „kiinduló állapot” az adott helyen a negyedik ipari forradalom kezdetén, például, hogy milyen iparágakkal vagy milyen képzettségű munkaerővel rendelkeztek (ŠLANDER, S. – WOSTNER, P. 2019). Nyilván azok a települések vagy területek vannak jobb helyzetben vagy lesznek jobban érintve az ICT fejlődése által, amelyekben kedvezőbbek az adottságok (pl. magasabb a munkaerő iskolai végzettsége), vagy ahol több olyan iparág és vállalkozás van, ami az új technológiákat használja (SOMMER, L. 2016). Mivel a kevésbé népes, jobbára falusi településeken, illetve az elmaradott területeken általában kevesebb és kisebb méretű vállalkozások működnek, mint a városokban és a fejlett térségekben, feltételezhető, hogy az Ipar 4.0 korában is jelentős különbségek lehetnek az új ICT-hez való hozzáférésben és az alkalmazásukban (KOPP, J. – BASL, J. 2017). Ezt igazolták a szlovákiai tapasztalatok is az internethozzáférés területi különbségeinek vizsgálatakor (ROSINA, K. – HURBANÉK, I. 2013). A regionális egyenlőtlenségek mérséklése érdekében a jövőbeni EU-politika számára rendkívül fontos, hogy ne csak a fejlett régiókra fókuszáljon az Ipar 4.0 átalakulás kapcsán, hanem az elmaradott régiók fejlődését is segítse elő (ŠLANDER, S. – WOSTNER, P. 2019). Egyfajta „extra-regionális együttműködésre” van szükség a hátrányos helyzetű és a fejlett térségek között (MCCANN, P. – ORTEGA-ARGILÉS, R. 2019), azaz a különböző fejlettségű területeknek sokkal jobban együtt kell működniük. A fejlett régiók a tudás és innováció átadásával, az új technológiák terjesztésével, az „okos” specializáció előmozdításával erőteljesebben támogassák az elmaradott területek felzárkózását, illetve revitalizációját.

Összefoglalás

Az ipari forradalmak és a telekommunikáció fejlődése szorosan összefonódott az elmúlt évszázadokban és kölcsönösen ösztönzőleg hatottak egymásra. Az ipari forradalmakkal összhangban – a nemzetközi szakirodalomra alapozva – a távközlés fejlődésében szintén

négy szakasz különíthető el. Az első ipari forradalom kora még csupán az elektronikus kommunikáció születési időszakának tekinthető, ellenben a második már az „embriónális állapotú” modern távközlés létrejöttének az ideje. A harmadik ipari forradalom korszakában valósult meg az informatika és a távközlés egyesülése. Az ipari termelés és a korszerű infokommunikációs technológiák közötti kapcsolatok szorosabbra fűződése zajlik a negyedik ipari forradalom időszakában, ami alapjaiban változtatja meg a modern társadalmak műszaki-gazdasági és szociális viszonyait. Az ipari termelés és a hozzá kapcsolódó szolgáltatások teljes körű digitalizációja révén a leghatékonyabb reálgazdaságok egyetlen hatalmas, intelligens információs hálózatba integrálódnak. Az egyre magasabb technikai szinteken megvalósuló hálózatosodás pedig nélkülözhetetlen az Ipar 4.0 térhódítását biztosító innovációs folyamatok kiteljesedésében.

A negyedik ipari forradalom földrajzi összefüggései a kiválasztott néhány szempontot alapul véve részben hasonlítanak, részben különböznek a harmadik ipari forradalomnál tapasztaltaktól. A 21. századi új ICT-k és azoknak az ipari termelésbe történő mind nagyobb volumenű beépülése, a kettő összefonódása forradalmi változásokat hoz az iparban és a területi fejlődésben is. Ez pedig egyfelől radikális átalakulásokat generálhat az ipari tájban, aminek komoly társadalmi, gazdasági következményei lehetnek egy-egy település vagy térség további sorsára, fejlődésére is, akár megtörhetik a múltjuk által predestinált fejlődési utat is. Másfelől, az újabb ipari forradalomnak köszönhetően új lehetőségek nyílnak az elmaradott, periférikus térségek számára, amelyek a korábbiaknál intenzívebben kapcsolódhatnak be az ipari termelésbe, akár drasztikus átrendeződést is eredményezve az ipar térstruktúrájában külföldön és idehaza egyaránt.

A munka további folytatásának tárgya a telematika és a negyedik ipari forradalom kapcsolására vonatkozó hazai szakirodalom vizsgálata lehet, bár meg kell jegyezni, hogy ma még elenyésző az ilyen publikációk száma idehaza. Éppen ezért elengedhetetlen a kutatások ebbe az irányba való elmélyítése a jövőben.

Köszönetnyilvánítás

Ez a tanulmány az NKFIH K125091 sz. projekt keretében és támogatásával valósult meg, amiért a szerzők ezúton is köszönetüket fejezik ki.

KISS ÉVA
CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest
kiss.eva@csfk.org

TINER TIBOR
CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest
tinert@t-online.hu

IRODALOM

- ABONYI, F.–MISZLIVETZ, F. 2016: Hálózatok metszéspontjain. A negyedik ipari forradalom társadalmi kihívásai. – Savaria University Press, Kőszeg–Szombathely. 152 p.
- ADRIAN-BUECKLING, M. 1982: Commercial Space Satellites and the problems associated with them. – Universitas 24. 3. pp. 239–244.
- APRILE, G.–HOTZ–HART, B.–MÜDESPACHER, A. 1984: Raumwirtschaftliche Konsequenzen neuer Kommunikations-technologien. – DISP 74. 1. pp. 13–19.

- ARNTZ, M. – GREGORY, T. – ZIERAHN, U. 2016: The Risk of Automation for Jobs in OECD Countries: A Comparative analysis. OECD Social, Employment and Migration Working Papers No. 189. – OECD Publishing, Paris. 97 p. <https://doi.org/10.1787/5jlz9h56dvq7-en>
- BAILEY, D. – DE PROPIS, L. 2019: Industry 4.0, Regional Disparities and Transformative Industrial Policy. – Regional Studies Policy Impact Books 1. 2. pp. 67–68. DOI: 10.1080/2578711X.2019.1621102
- BANGEMANN, M. 1994: Europe and the global information society: Recommendations to the European Council. – Brussels: High-Level Group on the Information Society. European Parliament, Brussels, 4 p. <https://doi.org/10.2>
- BARBIERI, P. – CIABUSCHI, F. – FRATOCCHI, L. – VIGNOLI, M. 2018: What do we know about manufacturing reshoring? – Journal of Global Operations and Strategic Sourcing. 11. 1. pp. 79–122. DOI: <https://doi.org/10.1108/JGOSS-02-2017-0004>
- BARTODZIEJ, C. J. 2017: The Concept Industry 4.0. An Empirical Analysis of Technologies and Applications in Production Logistics. – Springer Gabler, Berlin. 150 p.
- BARNES, T. J. 2001: 'In the beginning there was economic geography' – a science studies approach to disciplinary history. – Progress in Human Geography 25. 4. pp. 521–544.
- BATTY, M. 1988: Home computers and regional development: an exploratory analysis of the spatial market for home computers in Britain. – In: GIAOUTZI, M. – NIJKAMP, P. (eds.): Informatics and Regional Development. Avebury Gower, Aldershot. pp. 147–165.
- BESSEN, J. E. 2016: How Computer Automation Affects Occupations: Technology, Jobs, and Skills – Law and Economics Research Paper, Boston University 4. pp. 15–49. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2690435>
- BOUÉE, C.-E. – SCHAIBLE, S. 2015: The Digital Transformation of Industry. – Roland Berger Strategy Consultant/BDI, Munich. 24 p.
- BRETTEL M. – FRIEDERICHSEN, N. – KELLER, M. – ROSENBERG, M. 2014: How virtualization, decentralization and network building change the manufacturing landscape: an Industry 4.0 perspective. – International Journal of Information and Communication Engineering 8. 1. pp. 37–44.
- BUYER, M. 1983: Telecommunications and international banking: the political and economic issues. – Telecommunications 32. 1. pp. 44–52.
- CAMERON, R. 1994: A világgazdaság története a kőkorszaktól napjainkig. – Maecenas Könyvkiadó, Budapest. 518 p.
- CASTELLS, M. 1985: High Technology, Economic Restructuring, and the Urban-Regional Process in the United States. – In: CASTELLS, M. (ed.): High Technology, Space and Society. Sage, Beverly Hills, CA., USA. pp. 9–22.
- CASTELLS, M. 1996: The Information Age: Economy, Society, and Culture. Vol. I: The Rise of the Network Society. – Blackwell, Oxford. 625 p.
- CASTELLS, M. 1997: The Information Age: Economy, Society, and Culture. Vol. II: The Power of Identity. – Blackwell, Oxford. 460 p.
- CASTELLS, M. 1998: The Information Age: Economy, Society, and Culture. Vol. III: End of Millennium. – Blackwell, Oxford. 448 p.
- CHRISTALLER, W. 1933: Die Zentralen Orte in Süddeutschland. – Gustav Fischer, Jena. 331 p.
- CZERNICH, N. – FALCK, O. – KRETSCHMER, T. – WOESSMANN, L. 2011: Broadband Infrastructure and Economic Growth. – The Economic Journal 121. 552. pp. 505–532.
- DANIELS, P. W. 1987: The geography of services. – Progress in Human Geography 11. 3. pp. 433–447.
- DANIELS, P. W. 1991: Service sector restructuring and metropolitan development: processes and prospects. – In: DANIELS, P. W. (ed.): Services and Metropolitan Development: International Perspectives. – London: Routledge. pp. 1–25.
- DAVERI, F. 2002: The new economy in Europe 1992–2001. – Oxford Review of Economic Policy 18. 3. pp. 345–362.
- DERS, J. 1984: Mehr Arbeitsplätze durch neue Medientechnologien? – In: RAU, J. (Hrsg.): Die Neuen Medien – eine Gefahr für die Demokratie? Frankfurt am Main. pp. 183–210.
- DESI 2019: A digitális gazdaság és társadalom fejlettségét mérő mutató, országjelentés – European Commission, Brussels. Available at https://ec.europa.eu/hungary/news/20190611_desi2019_hu
- DEUTSCH, K. W. 1956: International communication: the media and flows. – Public Opinion Quarterly 20. 5. pp. 143–160.
- DILLMAN, D. A. 1985: The social impacts of information technologies in rural North America. – Rural Sociology 50. 1. pp. 1–26.
- ENZENSBERGER, H. M. 1970: Constituents of a theory of the media. – New Left Review 64. Nov.-Dec. pp. 13–36.
- ERNSTE, H. – JAEGER, C. (eds.) 1989: Information Society and Spatial Structure. – Belhaven Press, London. 191 p.
- Eurofound 2019: Reshoring in Europe: Overview 2015–2018. – Publications Office of the European Union, Luxembourg. DOI:10.2806/610125
- European Commission 2020: Telework in the EU before and after the COVID-19: where we were, where we head to. – Science for Policy Briefs. https://ec.europa.eu/jrc/sites/jrcsh/files/jrc120945_policy_brief_-_covid_and_telework_final.pdf

- FONSECA, L. M. 2018: Industry 4.0 and the digital society: concepts, dimensions and envisioned benefits. Proceedings of the 12th International Conference on Business Excellence. – Sciendo 12. 1. pp. 386–397. <https://doi.org/10.2478/picbe-2018-0034>
- FORD, M. 2015: The rise of the robots: Technology and the Threat of Jobless Future. – Basic Books, New York. 334 p.
- FREY, C. B.–OSBORNE, M. A. 2013: The Future of Employment: How Susceptible are Jobs to Computerisation? – Mimeo, Oxford Martin School, Oxford. 172 p.
- FRIEDMANN, J. 1986: The World City Hypothesis. – Development and Change 17. 1. pp. 69–83. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7660.1986.tb00231.x>
- GEISSBAUER, R.–VEDSO, J.–SCHRAUF, S. 2016: Industry 4.0: building the digital enterprise. Global Industry 4.0. Survey. PwC. Available at <https://www.pwc.com/gx/en/industries/industries-4.0/landing-page/industry-4.0-building-your-digital-enterprise-april-2016.pdf>
- GILLESPIE, A.–ROBINS, K. 1989: Geographical inequalities: the spatial bias of the new communications technology. – Journal of Communication 39. 3. pp. 7–19.
- GODDARD, J. B. 1973: Office Linkage and Location: A Study of Communication and Spatial Pattern in Central London. – Oxford University Press, Oxford. 124 p.
- GOTTMANN, J. 1983: The Coming of the Transactional City. – College Park, MD: University of Maryland Institute for Urban Studies. Monograph Series No 2. 123 p.
- HAGGETT, P. 2006: Geográfia – Globális szintézis. – Typotex Kiadó, Budapest. 842 p.
- HÄIDER, M. 2020: Electrifying Times: restructuring and decision-making in an automobile concern in the 21st century – The case of BMW Group. – Hungarian Geographical Bulletin 69. 2. pp. 119–135. DOI: 10.15201/hungeobull.69.2.3
- HALL, P.–NEWTON, P. (eds.) 1994: Cities of the 21st Century: New Technologies and Spatial Systems. – Halsted Press, New York. pp. 1–21.
- HALL, P.–PRESTON, P. 1988: The carrier wave. New Information Technology and the Geography of Innovation 1846–2003. – Unwin and Hyman, London. 305 p.
- HANSEN, S.–CLEEVELY, D.–WADSWORTH, S.–BAILEY, H.–BAKEWELL O. 1990: Telecommunications in rural Europe: economic implications. – Telecommunications Policy 14. 2. pp. 207–222.
- HENG, S. 2014: Industry 4.0: Upgrading of Germany's Industrial Capabilities on the Horizon. – Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=2656608>
- HEPWORTH, M.–DUCATEL, K. 1992: Transport in the Information Age: Wheels and Wires. – Belhaven Press, London. 229 p.
- HERMANN, M.–PENTEK, T.–OTTO, B. 2015: Design Principles for Industrie 4.0 Scenarios: A Literature Review. Working Paper. 1. – Technische Universität, Dortmund. Available at: https://www.researchgate.net/publication/307864150_Design_Principles_for_Industrie_40_Scenarios_A_Literature_Review
- HOLODNY, E. 2017: A key player in China and the EU's "third industrial revolution" describes the economy of tomorrow. – New York, Business Insider Inc. Available at <https://www.businessinsider.com.au/jeremy-rifkin-interview-2017-6>
- HUDSON, H. E. 1984: When Telephones Reach the Village: the Role of Telecommunications in Rural Development. – Ablex Publishing, Norwood, NJ. 160 p.
- INNIS, H. A. 1950: Empire and Communications – Clarendon Press, Oxford. 230 p.
- JENSEN, M. C. 1993: The Modern Industrial Revolution, Exit, and the Failure of Internal Control Systems. – The Journal of Finance 48. 3. pp. 831–880. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.1993.tb04022.x>
- KINKEL, S. 2012: Trends in production relocation and backshoring activities – changing patterns in the course of the global economic crisis. – International journal of operations and production management 32. 6. pp. 696–720. DOI: 10.1108/01443571211230934
- KISS, É.–NEDELKA, E. 2020: Geographical approach of Industry 4.0 based on information and communication technologies at Hungarian enterprises in connection with industrial space. – Hungarian Geographical Bulletin 69. 2. pp. 99–117. DOI: 10.15201/hungeobull.69.2.2
- KOPP, J.–BASL, J. 2017: Study of the Readiness of Czech Companies to Industry 4.0. – Journal of System Integration 8. 3. pp. 40–45. DOI:10.20470/jsi.v8i2.313
- KUMAR, A. 1990: Impact of technological developments on urban form and travel behaviour. – Regional studies 24. 2. pp. 137–148.
- KUTAY, A. 1986: Effects of telecommunications technology on office location. – Urban Geography 7. 3. pp. 243–257.
- KUTAY, A. 1988: Technological change and spatial transformation in an information economy: 2. The influence of new information technology on the urban system. – Environment and Planning A. 20. 7. pp. 707–718.
- LAROSE, R.–METTLER, J. 1989: Who uses information technologies in rural America? – Journal of Communication 39. 3. pp. 48–60.
- LYON, D. 1986: From "post-industrialism" to "information society": a new social transformation? – Sociology 20. 4. pp. 577–588.

- MANDEVILLE, T. 1983: The spatial effects of information technology. – *Futures* 15. 1. pp. 65–72.
- MARIN, D.–VEUGELERS, R.–FELIU, J. 2017: A revival of manufacturing in Europe? Recent evidence about reshoring. – *Brugel blueprint series* 26.
- MCCANN, P.–ORTEGA-ARGILÉS, R. 2019: Perspectives on Smart Specialization Policies in Lagging Regions. – *Regional Studies Policy Impact Books* 1. 2. pp. 17–28. DOI: 10.1080/2578711X.2019.1621102
- MÉSZÁROS R. 2008: Az információgazdaság és az új gazdaság értelmezései. – *Földrajzi Közlemények* 132. 4. pp. 451–458.
- MOKYR, J. 1985: *The New Economic History and the Industrial Revolution.* – Rowman and Littlefield Publishers, Washington D. C. 275 p.
- MOLNÁR, E.–KOZMA, G.–MÉSZÁROS, M.–KISS, É. 2020: Upgrading and the geography of the Hungarian automotive industry in the context of the fourth industrial revolution. – *Hungarian Geographical Bulletin* 69. 2. pp. 137–155. DOI: 10.15201/hungeobull.69.2.4
- MOSS, M. L. 1986: Telecommunications systems and large world cities: a case study of New York. – In: LIPMAN, A. D.–SUGERMAN, A. D.–CUSHMAN, R. F. (eds): *Teleports and the Intelligent City.* – D. Jones-Irwin, Homewood. pp. 378–397.
- MOSS, M. L. 1987: Telecommunications, world cities, and urban policy. – *Urban Studies* 24. 6. pp. 534–546.
- MOSS, M. L.–DUNAU, A. 1986: The location of back offices: emerging trends and development patterns. – *Real Estate Institute, New York University, New York.* 534 p.
- MÜLLER, J. M.–BULIGA, O.–VOIGT, K-I. 2018: Fortune favours the prepared: How SMEs approach business model innovations in Industry 4.0. – *Technological Forecasting & Social Change* 132. (C): 2-17. DOI: 10.1016/j.techfore.2017.12.019
- NAGY, CS.–MOLNÁR, E.–KISS, É. 2020: Industry 4.0 in a dualistic manufacturing sector – qualitative experiences from enterprises and their environment, Eastern Hungary. – *Hungarian Geographical Bulletin* 69. 2. pp.157–174. DOI: 10.15201/hungeobull.69.2.5
- NICOL, L. 1985: Communications technology Economic and Spatial impacts. – In: CASTELLS, M. (eds): *High technology, Space and society.* Sage, Beverly Hills, California. pp. 191–209.
- NORA, S.–MINC, A. 1978: *The Computerization of Society.* – MIT Press, Cambridge, Mass. 208 p.
- OSHRI, I.–SIDHU, J. S.–KOTLARSKY, J. 2019: East, west, would home really be the best? On dissatisfaction with offshore – outsourcing and firms' inclination to back source. – *Journal of Business Research* 103. (October). pp. 644–653. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S014829631730454X>.
- PAN, F. 2017: Industrialization. In: RICHARDSON, D. (ed.): *The International Encyclopaedia of Geography VII.* – Wiley Blackwell, AAG, Chichester. pp. 3638–3644.
- PHILLIPS, K. A. 1991: Changing markets and institutional inertia: a review of US telecommunications policy. – *Telecommunications Policy* 15. 1. pp. 49–61.
- PORAT, M. U. 1977: *The Information Economy. Definition and Measure* 1–9. – US Government Printing Office, Washington, D. C. 77 p.
- POTTER, J.–SMITH, H. L. 2019: Smart Specialization in Eastern Europe: Insights from two lagging Polish regions. – *Regional Studies Policy Impact Books* 1. 2. pp. 43–55. DOI: 10.1080/2578711X.2019.1621102
- PRED, A. 1973: The growth and development of systems of cities in advanced economies. – In: PRED, A.–TÖRNQUIST, G. (eds.): *System of Cities and Information Flows.* Lund Studies in Geography Series 38. University of Lund, Lund. pp. 71–82.
- PRICE, D. G.–BLAIR, A. M. 1989: *The Changing Geography of the Service Sector.* – Belhaven Press, London. 280 p.
- RATZEL, F. 1897: *Politische Geografie* – R. Oldenburg, München. 715 p.
- RASEL, S.–ABDULHAK, I.–KALFADELLIS, P.–HEYDEN, M. L. M. 2020: Coming home and (not) moving in? Examining reshoring firms' subnational location choices in the United States. – *Regional Studies* 54. 5. pp. 704–718.
- REISCHAUER, G. 2017: Industry 4.0 as policy-driven discourse to institutionalize innovation systems in manufacturing. – *Technological Forecasting and Social Change* 132. C. pp. 26–33. DOI: 10.1016/j.techfore.2018.02.012
- ROSINA, K.–HURBANEK, P. 2013: Internet availability as an indicator of peripherality in Slovakia. – *Moravian Geographical Reports* 21. 1. pp. 16–24. https://www.geonika.cz/EN/research/ENMGRCIanky/2013_1_ROSINA.pdf
- SANTOS, C.–MEHRSAL, A.–BARROS, A. C.–ARAUJO, M.–ARES, E. 2017: Towards Industry 4.0: an overview of European strategic roadmaps. – *Procedia Manufacturing* 13. 10. pp. 972–979. DOI: 10.1016/j.promfg.2017.09.093
- SCHWAB, K. 2016: *The Fourth Industrial Revolution.* – World Economic Forum, Cologne-Geneva. 453 p. <https://www.weforum.org/about/the-fourth-industrial-revolution-by-klaus-schwab>
- SCOTT, A. J. 1982: Locational patterns and dynamics of industrial activity in the modern metropolis. – *Urban Studies* 19. 2. pp. 111–142.
- SHEFFER, D. 1988: The effect of various means of communication on the operation and location of high-technology industries. – In: GIAOUTZI, M.–NIJKAMP, P. (eds.): *Informatics and Regional Development.* Avebury Gower, Aldershot. pp. 166–181.

- SINKA R. 2011: Információs társadalom városi és vidéki terekben – a járszági kistérség lehetőségei. – Földrajzi Közlemények 135. 3. pp.249–260.
- ŠLANDER, S.–WOSTNER, P. 2019: Transformation and transition to Industry 4.0: the Slovenian smart transformational approach. Revitalising Lagging. – Regional Studies Policy Impact Books 1. 2. pp. 55–66. DOI: 10.1080/2578711X.2019.1621102
- SOMMER, L. 2016: Industrial Revolution – Industry 4.0: Are German Manufacturing SMEs the First Victims of this Revolution. – Journal of Industrial Engineering and Management 8. 5. pp. 1512–1532.
- SPEHL, H. 1985: Räumliche Wirkungen der Telematik. Stand der Diskussion und Programm des Arbeitskreises der Akademie für Raumforschung und Landesplanung. – Raumforschung und Raumordnung 43. 6. pp. 254–269.
- STUTZ, F. P.–WARF, B. 2012: The World Economy. Geography, Business, Development. – Prentice Hall, New Jersey. 436 p.
- SZANYI M. 2018: Műszaki fejlődés és hosszú távú gazdasági ciklusok. – Műhelytanulmányok 122. MTA KRTK VKI, Budapest. 48 p.
- THOBEN, K-D.–WIESNER, S.A.–WUEST, T. 2017: „Industrie 4.0” and smart manufacturing – a review of research issues and application examples. – International Journal of Automation Technology 11. 1. pp. 4-16. DOI: 10.20965/ijat.2017.p0004
- THRIFT, N. 1987: The fixers: the urban geography of international commercial capital. – In: HENDERSON, J. –CASTELLS, M. (eds.): Global Restructuring and Territorial Development. Sage, London. pp. 203–233.
- TÖRNQUIST, G. 1970: Contact systems and regional development. – Lund Studies in Geography 35. (B). pp. 35–56.
- UNWIN, G. 1924: Samuel Oldknow and the Arkwrights: The Industrial Revolution at Stockport and Marple. – Manchester University Press, Manchester. 259 p.
- VAJDA E. 1979: A magyar híradástechnika évszázada. – Híradástechnikai Tudományos Egyesület, Budapest. 265 p.
- VIDA, R. 2018: Az infokommunikációs infrastruktúra. In: SALLAI, GY. (szerk.): Az okos város (smart city). – Dialóg Campus Kiadó, Budapest. pp. 187–203.
- WARF, B. 2017: Information and communications technology; Corporations and e-commerce. – In: RICHARDSON, D. (ed.): International Encyclopedia of Geography VIII. – Wiley-Blackwell- AAG, New York. pp. 3662–3678.
- WEBER, A. 1909: Theory of the Location of Industries (Über den Standort der Industrie). – CSISS Classics, University of California, Santa Barbara, 2002. 274 p.
- ZERDICK, A. 1984: Ökonomische Aspekte der neuen Medien. – Gewerkschaftliche Monatshefte 4. 1. pp. 338–350.
- ZSOM B. 2013: A hazai információs társadalom fejlesztési dokumentumainak vizsgálati lehetőségei tartalomlemezési módszerekkel. – Földrajzi Közlemények 137. 1. pp. 40–50.

AZ ÁTALAKULÓ TERROIR – EGY TERMÉSZETFÖLDRAJZI FOGALOM TÁRSADALOMFÖLDRAJZI ÁTÉRTÉKELÉSE

KISMARJAI BALÁZS

THE TRANSFORMING TERROIR: SOCIO-GEOGRAPHICAL EVALUATION OF A PHYSICAL GEOGRAPHICAL CONCEPT

Abstract

As a winemaking concept, terroir has had a “lightning career” in recent decades. Initially used by a narrow professional class, the term has now become more popular. It is unavoidable for the wine economy, the market and consumers. The fundamental study of terroir has been carried out primarily within the framework of physical geography, and only in the last two decades has social geography and other social sciences played a growing role in this research. The expansion of the wine market, the emergence of foreign terroir wines, and the European Union’s regulation of protection of origin, which is also based on terroir, have made the concept more well-known in Hungary as well. At the same time, the Hungarian perception, and even the vast majority of domestic terroir studies, still follow the physical geographical approach. I consider it very important that the latest social science studies also have a place in terroir research in Hungary, because these are absolutely necessary for understanding and applying the concept in Hungarian conditions. The present study attempts to begin to fill this gap.

Keywords: terroir, definition of terroir, protection of origin

Bevezetés

A terroir, mint borászati fogalom, az elmúlt évtizedekben „villámkarriert” futott be. A kezdetben szűk szakmai réteg által használt kifejezés mára népszerű lett. Megkerülhetetlen mind a borgazdaság, mind az értékesítő és fogyasztó szempontjából is. A terroir alapvető vizsgálata elsősorban a természetföldrajz keretein belül történt, és csak az elmúlt két évtized hozta magával a társadalomföldrajz és más társadalomtudományok erősödő szerepét. A borászati piac szélesedése, a külföldi terroir-borok megjelenése, valamint az Európai Unió eredetvédelmi szabályozása, ami szintén a terroir-on alapul, Magyarországon is szélesebb körben tette ismertté a fogalmat. Ugyanakkor a hazai felfogás, sőt a hazai terroir-vizsgálatok is nagy többségükben még a természetföldrajzi megközelítésnél tartanak. Nagyon fontosnak tartom, hogy a legújabb társadalomtudományi vizsgálatok is helyet kapjanak a magyarországi terroir-kutatásokban, hiszen ezek feltétlenül szükségesek a fogalom megértéséhez és alkalmazásához a hazai viszonyok között. Jelen tanulmány ezt a hiányt kísérel meg betölteni.

Vidék, táj, terroir

A földrajztudomány egyik legfontosabb kérdésköre a vidék és a táj fogalmának tisztázása. Ahhoz, hogy az elmúlt évtizedekben világhódító útra lépett terroir-t értelmezni tudjunk, egy-két gondolat erejéig érdemes kitérni a vidék és a táj fogalmának meghatározására is. A *vidék* kifejezés értelmezése feletti vita máig nem csitult el, a kérdéssel foglalkozó kutatók különböző módszereket használva próbálják a fogalmat lehatárolni, értelmezni. Ezekhez kapcsolódik a köznapi értelmezés, ami erősen pejoratív tartalommal

ruhazza fel ezt a fogalmat. A „magyar vidék” esetében egyéb tényezők is befolyásolják a meghatározást, hiszen pl. a népsűrűség alapján hazánk csaknem egész területe a vidék kategóriába esne (ILLÉS I. 2008). Ráadásul a vidék mára teljesen átalakult, a városi életmód, gyakran a kiköltöző városi népesség már meghatározóbb a vidéki térségekben (SZABÓ SZ. 2011).

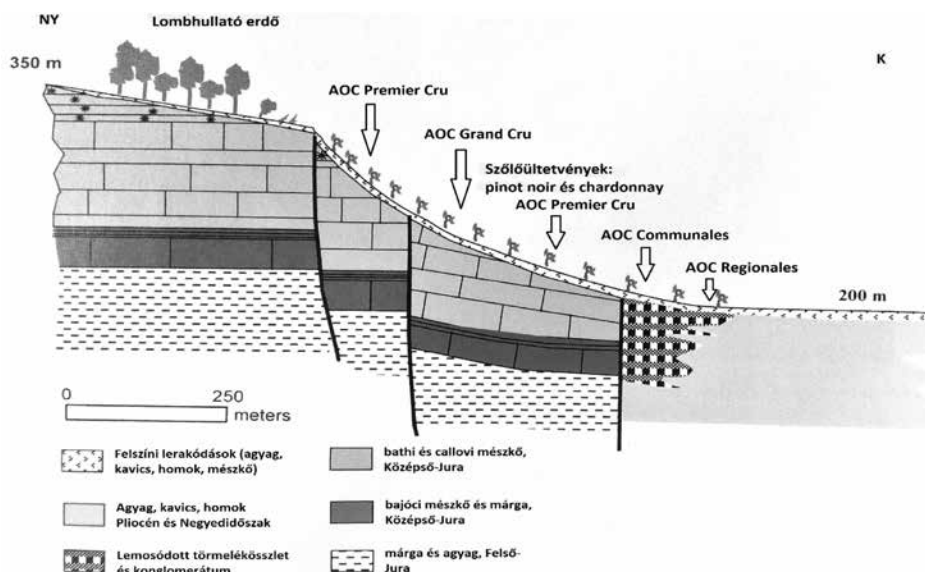
A *Nemzeti Agrárprogram* (1997) szerint a vidék a mezőgazdasági tevékenység területe, ahol a zöldfelület dominál, alacsony a népsűrűség és a beépítettség. A *Nemzeti Vidékstratégia 2012–2020* a vidék fejlesztését már többféle indokkal támasztja alá. Meg kell őrizni a természeti erőforrásokat, a mezőgazdaság fejlesztésével a fenntartható gazdálkodás a vidék fejlődéséhez fog vezetni. Ez alapvetően szükséges a biztonságos élelmiszerellátáshoz – még ha a bor nem is tartozik az alapvető élelmiszerek közé, a szőlőre alapozott gazdasági szektor borvidégeink településeinek közel 100%-ban meghatározó. Ehhez kulcsfontosságú a táj megőrzése, fenntartása, a talaj védelme, a helyi közösségek és kultúra megőrzése.

Ezek alapján a vidék tehát rendelkezik határozott ismertetőjegyekkel, azaz tulajdonképpen egy földrajzi régió, a táj pedig nem más, mint ennek speciális megjelenése. Kutatása az ezredfordulótól kezdve – a globális problémák természet- és társadalomföldrajzi kivételének köszönhetően – ismét meggyorsult (KARÁCSONYI D. 2010). Mások táji öntudatról beszélnek, a társadalom viszonyáról a lakóhely térbeli környezetéhez, a társadalom átalakító szerepéről, ami a területhasználatban is megmutatkozik (CSATÁRI B. 2006). ENYEDI GY. (1965) a mezőgazdasági művelés hatására kialakult agrártájról ír, ahol a természeti és társadalmi tényezők együtt alakítják ki a jellegzetességeket.

A *terroir* francia eredetű szó, szó szerinti jelentése „föld”, „talaj”. A kifejezés a XII. század végén jelent meg először írott dokumentumokban *tioroer* (1198), *terroit* (1202), *tieroir* (1212) formában (LETURCQ, S. 2020). Fontos hangsúlyozni, hogy kezdetben egyáltalán nem bírt olyan jelentéssel, mint manapság, csupán lehatárolt mezőgazdasági földterületet jelentett (vö. ENYEDI GY. 1965; DÉKÁNY T. 2017). A másik fontos különbség, hogy egészen a XVIII–XIX. századig a mai értelemben vett terroir hatást a borra (az egyedi termőhely adta szín, illat, íz) nem tekintették pozitívnak, sőt kifejezetten rossz bornak tartották azokat, amelyekben ezek megjelentek (LETURCQ, S. 2020), s csupán a XIX. századtól vált a terroir-ból pozitív koncepció.

A XIX. században már olyan vidéki területnek tartották, amely képes befolyásolni az ott lakók életét (DELOIRE, A. et al. 2008). A francia szőlőtermesztésben lezajlott sajátos fejlődés magával hozta, hogy egy-egy területen kevés, de nagyon jellegzetes szőlőfajta maradjon termelésben. A termelők számára csak a termőterület adhatott lehetőséget a különbségek megjelenítésére. A kitettség, az eltérő anyakőzet, a talaj ásványianyag-tartalma felismerhető különbséget biztosított a boroknak. A francia eredetvédelmi rendszer ki is használja ezt. A legszebb példa erre Burgundia, ahol az anyakőzet típusa és a lejtő határozza meg a dűlő vagy parcella besorolását (*I. ábra*).

A legjobb minőséget adó parcellákat a lejtő közepén („veséjén”) találjuk. A középső-jurából származó callovi mészkövön kiváló összetételű talajréteg alakult ki, nem véletlenül itt hozták létre a legmagasabb kategóriájú, ún. „grand cru” zónát. A domboldal felső része meredekebb, ahonnan a talaj könnyen lepusztul, így a felsőjura oxfordi márgán már csak az eggyel alacsonyabb kategóriájú „premier cru” területek jöttek létre. Végül a völgy alján, a domboldalról lemosódott üledékek mellé a Saône mellékvizeinek alluviális hordaléka is csatlakozik, így a márgás-mészköves anyakőzeten már csak a leggyengébb minőséget adó települési és regionális besorolású bortermő területek helyezkednek el. Emellett a lejtő részeinek kitettsége, így mezoklimatikus jellemzői is mások (HAYNES, S. J. 1999).

1. ábra A Côte d'Or szerkezeti ábrája és a borvidéki besorolás kategóriái
 Forrás: LEMAIR, D.–KASSERMAN, D. (2012. 70.) alapján saját szerkesztés
 Figure 1 Cross section of the Côte d'Or and categories of AOC
 Source: after LEMAIR, D.–KASSERMAN, D. (2012. 70.)

A terroir tárguló értelmezése

Az így létrejött besorolási szisztéma foglalkoztatja az ottani geográfusokat is, főleg a terroir lehatárolásának kérdésköre kapcsán. Szerintük a terroir nem csak a mezőgazdasági tevékenység kerete, hanem a szocio-térbeli szerveződés egysége is, amely képes leírni egyes földrajzi területek agrárkultúráját (COCHET, H. 2012).

A francia terroir-kutatások alapvetése, hogy a termelésben részt vevő gazdaságok, vállalkozások mindig egy meghatározott területen gyökereznek, az adott tájegység részei. Emiatt a terroir elemzése elengedhetetlen az adott régió és annak termelési rendszere megértéséhez (COCHET, H. et al. 2006). E vizsgálatoknak ki kell térniük az adott táj értékelésére, mint egy sokváltozós, komplex termelési rendszerre; a terület történelmi folyamataira, mert ezek nélkül értelmezhetetlen az egész szisztéma; majd végül be kell mutatni az összefüggéseket a konkrét terület és a termelési rendszer között.

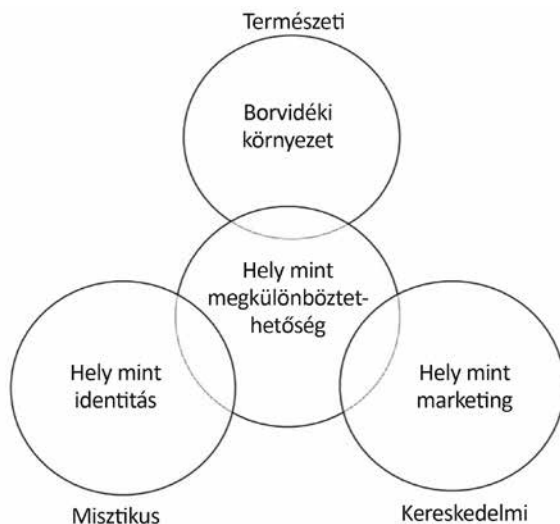
Az elkezdődött vizsgálatok köré hamar egy szélesebb kutatói bázis gyűlt össze, kialakult az egyesek által már „terroir-iskolának” nevezett csoport (COCHET, H. 2012). Nekik megkerülhetetlen szerepük volt és van a vidéki térségek agrárrendszerének elemzésében. Az irányzat szerint az agrártáj elsődlegesen társadalmi folyamatok révén, hosszú idő alatt létrejövő kategória, ahol egy meghatározott társadalmi struktúra és a megművelt földterület között történelmi kapcsolatrendszer alakul ki. COCHET mindezt hat pontban foglalja össze: (1) az agrár-ökoszisztéma jellemzői; (2) a területen gazdálkodó technológiai öröksége; (3) az emberi tevékenység által átalakított környezet; (4) az így keletkező agrártáj; (5) a környezeti feltételektől függő agrár-ökoszisztémák közötti kapcsolatok; (6) a talajt megújító folyamatok (COCHET, H. 2012. 130.). A felsorolás azonban hiányos, nem tartalmazza a véleményem szerint szintén erősen meghatározó társadalmi-kereskedelmi kapcsolatokat, az általuk befolyásolt tényezőket.

COCHET-val egyetértve PRÉVOST és munkatársai is a terroir földrajzi kutatásakor a természeti tényezők mellett az emberi örökség, azaz a társadalmi szempont figyelembevételét tartják meghatározónak. A terroir ugyanis – írják – dinamikus fejlődéssel, múlttal, jellel és jövővel rendelkező innovatív tér, ahol mindez a természeti környezet és a társadalmi tényezők kölcsönhatása révén alakul ki (PRÉVOST, P. et al. 2014). A terroir szűkebb, természeti megközelítését ők a szőlő- és borkultúra angolszász (azaz az USA) túlsúlyú értelmezésének tudják be. Hasonlóképp vélekedik PITTE, J.-R. (1999), aki a talaj és a természeti tényezők túlértékelését egy elkészült képzőművészeti alkotás anyagával állítja párhuzamba – ott is a művész „keze” alkot, nem pedig a márvány vagy a festővászon. A terroir esetében is sokkal fontosabb szerepe van a generációk gyakran évezredek tapasztalatának, a know-how fejlődésének, ami az adott területen összekapcsolja a természetet a társadalommal. A terroir kialakulásában a történelmi és térbeli diffúziót, a folyamatos technológiai innovációt tartja fontosnak MABY, J. (2002), aki a „terroir-iskolához” hasonlóan a társadalomra koncentrál. A termelő életmódja, társadalmi háttere, kultúrája, hagyományai, a technológiai összetevők sokkal jobban meghatározzák a terroir-t, mint természeti tényezők. A terroir ugyanis klimatikusan nem biztos, hogy homogén, de társadalmilag igen, közös történelemmel, a helyi gyakorlatok folytonosságával (BARJOLLE, D. et al. 1998).

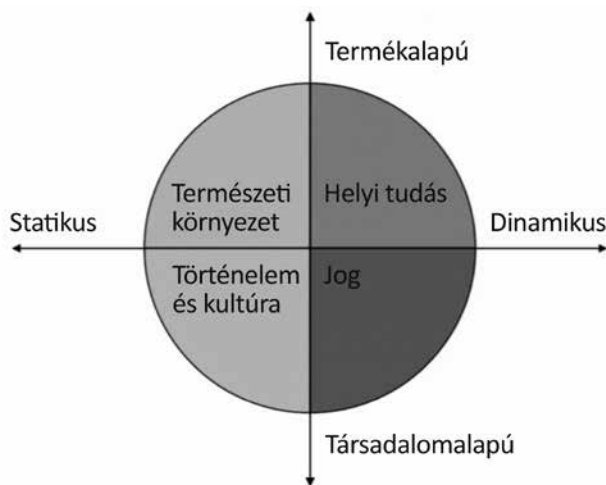
Náluk is tovább lép a szintén francia DEMOSSIER, M. (2011), aki a táj- és terroir-kutatásokban hiányolja a szociál-antropológia és egyéb társadalomtudományok részvételét, pedig azok szerinte kulcsszerepet játszanak a definiálásban, hiszen a generációs tudástól kezdve az éppen használt technológiáig a teljes humán faktor részt vesz a rendszer létrehozásában. Véleménye szerint a terroir „*a helyi erők és a globalizáció összetett kölcsönhatásának paradoxona*”, azaz a XXI. századi terroir válasz a globalizált mezőgazdasági termelésre valamiféle egyedi termék előállításával. Szerinte a terroir ilyen szintű létrejöttében nagy szerepe volt a helyi eliteknek, amelyek ezen keresztül tudták védeni, megtartani társadalmi-gazdasági helyzetüket. Ezért aztán a terroir definiálásában az alulról való szerveződés játszott szerepet, a helyi tulajdonosoknak lehetőségük volt részt venni a paraméterek kialakításában.

A terroir az elmúlt évtizedekben befutott „karrier” miatt láthatóan ma már a borászatban, a borászati földrajzban rengeteg jelentéssel, jelentésárnyalattal bíró fogalomná vált. Mindezt annak az egyértelmű ténynek köszönheti, hogy a palackba kerülő bor íz- és illatbeli karakterét a természeti és társadalmi környezetből kapja, ahol a szőlő nő, illetve a bor készül. Azaz mindebbe beletartozik a talaj, a domborzat, az éghajlat, valamint a borászati technológia és kulturális környezet is (2. ábra) – tehát nehezen megfogható fogalomról beszélünk (WILSON, J. E. 2001). Nem véletlen, hogy a tudományos és a köznyelvi meghatározás között feszültség, gyakran ellentét van.

Napjainkban a szőlészeti és borászati munkák erősen specializálódtak. A technológiai döntések alapvetően képesek változtatni a bor minőségén, hiszen a hordósság, a tannin teljesen átalakítja a bor ízét, a seprős érlelés növeli a testességét. A természeti adottságok és a társadalmi know-how együttműködését, együtt változását nevezik a terroir esetében „koevolúciónak” (POLGE, M. 2003). E technológiai/társadalmi és természeti kapcsolat miatt a terroir egy specifikus terület, speciális termelési folyamattal, amely garantált minőséget ad. Eredetjelző, aminek feltüntetésével a fogyasztó elvárja a magasabb minőséget. És mivel ilyen termelői-vásárlói kapcsolatban a két fél közötti kölcsönös bizalom az alap, létrejön a „*társadalmi terroir*”, ami a kommunikáción alapul (SPIELMANN, N.–GÉLINAS-CHEBAT, C. 2012). A terroir kommunikációja e szerzők szerint kettős: fogyasztói és termelői, amely mindkét fél részéről feloleli a természeti környezetet, a történelmi hagyományokat és a helyi tudást (3. ábra).

2. ábra A terroir-alkotó koncepciók. CHARTERS, S. (2010) alapján saját szerkesztés
 Figure 2 The conceptions of the terroir. Source: after CHARTERS, S. (2010)

3. ábra A terroir kommunikációs tengelyei
 Forrás: SPIELMANN, N.–GÉLINAS–CHEBAT, C. (2012. 256.) alapján saját szerkesztés
 Figure 3 The communication axes of the terroir
 Source: after SPIELMANN, N.–GÉLINAS–CHEBAT, C. (2012. 256.)

Hasonló megfontolásokból tekintik a terroir-t *interaktív ökoszisztémának*, azaz a terroir mint adott terület, az éghajlat, a talaj, a szőlő, valamint az elkészített bor kapcsolatát a társadalmi-kulturális tényezőkkel (VAN LEEUWEN, C.–SEGUIN, G. 2006). Úgy vélik, hogy mivel a Föld egymástól teljesen eltérő természeti adottságú területein készítenek kiemelkedő minőségű borokat, lehetetlen meghatározni „A terroir” ideális elemeit. Ezeket természetesen figyelembe kell venni, de a humán faktor szerepe megkerülhetetlen. Így lesz a szőlőből „terroir bor”, ami egy meghatározott területen előállított, ezért tovább nem növelhető mennyiségű, emiatt magas áron eladható nedű.

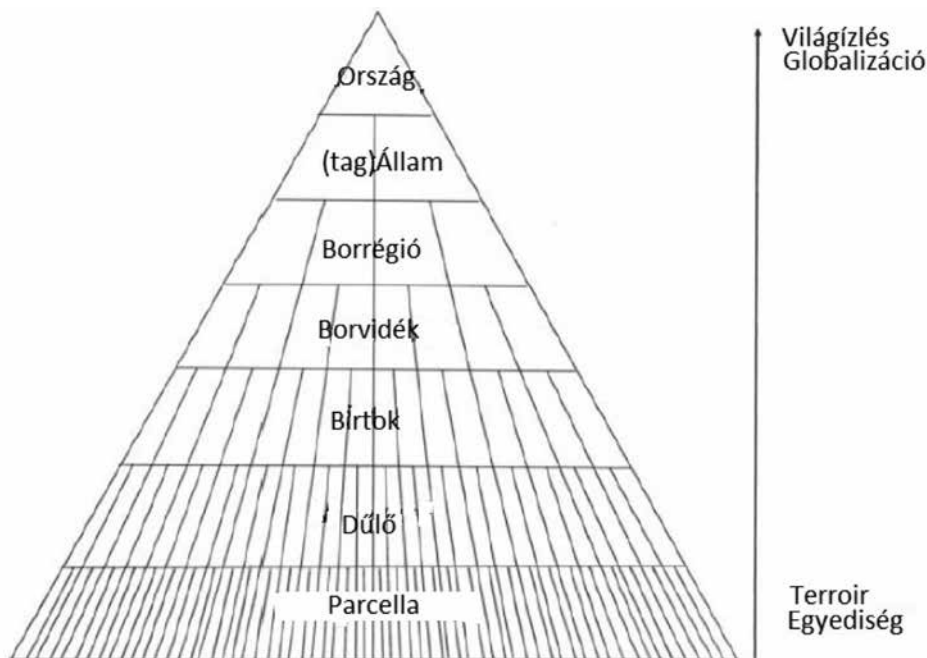
Az interaktivitás és a változás más kutatóknál is megjelenik, mint fő tényező. A terroir körülhatárolt földrajzi terében ugyanis az emberi közösség „épít” és „alkot”, felhasználva a kollektív termelési ismereteket, a társadalmi-technikai folyamatokat. Ezek állandó módosulása adja a terroir-t, biztosítva a termék eredetiségét (CASABIANCA, F. – GIRAUD, G. 2011).

Megállapíthatjuk, hogy a terroir, mint egyediséget jelző területi fogalom, hazájában – Franciaországban – már meghaladja azt a szűkebb értelmezést, amely a természeti tényezőket és hatásokat tartja elsődlegesnek. A szerző véleménye szerint ez az irány az előremutató, ami magával fogja húzni, át fogja alakítani az Újvilág terroir-ra vonatkozó elképzelését is.

Az Óvilág–Újvilág ellentét

A XX. század második felétől dominánssá váló francia terroir elképzeléssel szemben szinte azonnal megjelent a feltörekvő újvilági bortermelő országokhoz köthető álláspont, miszerint a terroir nem más, mint válasz az újvilági termelők sikerére. A borfogyasztás piacán ugyanis ekkorra megkerülhetetlenné vált az Egyesült Államokon belüli eladás. A dinamikusan fejlődő piac méreténél fogva elsődleges célpontjává vált az európai termelőknek is. A globális piac létrejötte pedig magával hozta a borok uniformizálódását, a „világízlés” kialakulását.

A kapcsolatot a terroir és a világpiac között legjobban az ún. „terroir-háromszöggel” lehet ábrázolni (4. ábra). Az alapot, a szigorúan vett terroir-t, a parcellák jelentik, amelyeket a különböző dűlőkben találunk. Ezek azok a területek, ahol akár egymástól teljesen eltérő ásványokat, összetevőket találhatunk, lehetőséget adva a borásznak, hogy a technológia

4. ábra A terroir-háromszög. Forrás: DOUGHERTY, P. H. (2012. 27.) alapján saját szerkesztés
Figure 4 The terroir triangle. Source: after DOUGHERTY, P. H. (2012. 27.)

bevonásával különböző borokat tudjon készíteni. Kétségtelenül ezek a világ legdrágább borai, köszönhetően annak, hogy kiváló természetföldrajzi jelleget tovább erősítik a társadalmi-kulturális tényezők. A háromszög csúcsát az országok jelentik, amelyek azonban már a kornak megfelelő borízlést képviselik, természetesen az országnak megfelelő brandre alapozva. Európában a „tagállam” szintnek nem különösebben van jelentősége, ez csak a hatalmas területekkel rendelkező újvilági országok, például az USA vagy Ausztrália esetében értelmezhető. Pontosan azokban, amelyek nem hisznek a terroir-ban.

Az 1980-as években hangos volt a borászati sajtó az utóbb „nagy terroir vitának” nevezett cikksorozattól, ami a Decanter magazin hasábjain kapott helyet. A vita elindítója JEKEL, B. (1982, 1983a, b) és PRATS, B. (1983) volt. A kaliforniai borász, JEKEL Montereyben alapította meg saját pincészetét, PRATS pedig az egyik legnagyobb elismertségű borvidéken, a bordeaux-i Saint-Estèphe területéhez tartozó híres Château Cos D’Estournel igazgatójaként dolgozott.

Cikkeiben JEKEL arról írt, hogy a talaj hatása elhanyagolható minőségi változást okoz borokban. Azt ugyan nem jelentette ki, hogy semmilyen szerepe nincs a talajnak, de hatását az ásványosságra szűkítette. Vitába szállva vele, PRATS kiállt a talaj adta karakter mellett. Ugyanakkor ő nem csupán a szűken vett értelmű talajról, hanem a terroir-ról beszélt: mindarról az összességről, a hagyományról, a tapasztalatról, amely a nagy francia borokat adja.

JEKEL és PRATS vitája azóta tovább folytatódott, újabb és újabb szereplők léptek be a ma már inkább Óvilág–Újvilág vitába. Sajnos a téma ezáltal erodálódott is; sokan sokszor használják rosszul a különböző kifejezéseket (talaj–kőzet; mikroklíma–mezoklíma), emiatt az egykor szakmai vita mára populáris témává változott (UNWIN, T. 2012).

Az 1960-as évektől felfutó újvilági bortermelés sokáig lenézett és megütrt szerepben létezett. Ezért érte a szakértőket meglepetésként, a francia borászokat pedig megdöbbenette, amikor egy 1976-ban rendezett Kalifornia–Franciaország borversenyen minden kategóriában az amerikai borok győztek. A szakmai reakciók mindezt a terroir kritikájának fogták fel – „megsemmisült a terroir” – és azonnal megkezdődött a válasz keresése.

A legfontosabb tanulság, hogy a borászat fejlődése az Újvilágban teljesen más alapokról indult, mint Európában. Igaz, a spanyol gyarmatosítók már igen hamar átvitték a szőlőt az amerikai kontinensre, az igazi ugrás mégis a XIX. században következett be. Azonban az akkori viszonyoknak megfelelően, a termelők nem azt a helyet keresték, ahol az optimális feltételeknek köszönhetően a legjobb minőségű bort lehet megtermelni, hanem azokat a területeket, ahol a szőlő a legjobban nőtt és termett, hogy a megfelelő mennyiséget tudják előállítani. Ennek megfelelően a klíma volt a fő szempont, nem pedig a talaj; ez pedig a jó technológia alkalmazásával jó borok előállításához vezetett. A másik szempont, hogy az újvilági borokat ma is inkább folyóborként adják el, ellentétben az óvilágiakkal. A folyóborok nagy mennyisége miatt pedig a termelők a lehető legjobb ár-érték arányra törekednek, ami a konformizálódást és a terroir háttérbeszorulását okozza (UNWIN, T. 2012).

A hatalmas újvilági borvidékeken tehát sokkal kevésbé fontos a terroir, mint a kisebb területű, ezért a kitűnése, a különlegességre törekvő európaiakon. Mindezt az újvilági terroir-definíció is megfigyelhetjük. Az óvilági terroir homogén terület, ahol a domináns térségi jellemzők a társadalmi-történelmi szempontokkal együtt érvényesülnek a szőlőtermesztésben és a borkészítésben, generációkon keresztül öröklődő tudásként, míg az újvilági terroir idő- és térségi egységként írható le, ahol sokkal nagyobb jelentősége van a talajnak, a tájnak, valamint az éghajlatnak, szemben a társadalmi, történelmi és kulturális affinitással (SHANMUGANATHAN, S. 2010).

Mégis, több olyan tendenciát is megfigyelhetünk, amelyek azt mutatják, hogy az Újvilág egyes borvidékein is megindult a *terroirosodás*, azaz a termőterületeken belüli részletesebb klasszifikáció. Ezek azonban elsősorban még a természeti feltételek alaposabb vizsgálatán

és az így megállapított különbségeken alapulnak. Így modellezték az oregoni Umpqua-völgy természeti környezetét, és csoportosították a szőlőtermő területeket (JONES, G. V. et al. 2004), vizsgálták az új-zélandi borvidékeket éghajlat, domborzat és fajtaszerkezet alapján, ami a szerzők szerint a borvidéki terroir kialakításában elsődleges fontosságú (IMRE, S. P.–MAUK, J. L. 2009; SHANMUGANATHAN, S. 2010). Egy másik kutatásban szintén a természeti adottságok hatásait keresték a szőlőültetvények árában a szintén oregoni Villamette-völgy borvidékén. A kutatás eredménye, hogy a legdrágább parcellák, illetve borok azokról a helyekről jönnek, amelyek már megjelenítik a borvidéken belüli („sub-AVA” – American Viticultural Areas) elhelyezkedésüket (CROSS, R. et al. 2011).

Ezek a példák is mutatják, hogy a terroir elsődlegességét el nem fogadó újvilági álláspontot lassan felülírja az egyediséget előtérbe helyező társadalmi elvárás. A fogyasztók – azaz a piac – szerepe: amint felismeri egy bortermő terület különlegességét (a tanulmányban ez Új-Zéland és az USA), abban a pillanatban elindítja a terroir létrejöttének folyamatát (DELOIRE, A. et al. 2008). Sőt, egyes újvilági területek már most rendelkeznek olyan egyedi technológiai tudással, ami megerősíti a terroir tágulását, a szűkebb természeti tényezők elsődlegességét meghaladó értelmezését.

A terroir definiálása

Mint azt a fenti példákon keresztül bemutattam, a terroir fogalom meghatározását több évtizede viták övezik. Az ellentétek feloldását segítik az 1996 óta megtartott terroir-konferenciák. Az angolszász megközelítés még mindig elsősorban a fizikai környezet vizsgálatát helyezi előtérbe, szemben a francia állásponttal. Az elmúlt évek kutatásai és az évtizedek óta folyó terroir-vita során többféle új definíció keletkezett. Ezek azonban szükségszerűen leegyszerűsítések, sok esetben csak a terroir egyes elemeit tartalmazzák. JOHNSON, H. és ROBINSON, J. (2012) neves borszakértők szerint a terroir nem más, mint *a dűlő és a borvidék természeti karakterének kifejezése*. Nagyon érdekes – egyszersmind furcsa –, hogy egyikük se veszi figyelembe: a bor sokkal komplexebb áru annál, hogy minőségét csak a klíma és a talaj határozza meg.

Hozzájuk csatlakozik SOMMERS, B. J. (2008), aki ugyan geográfus, mégsem tud elszakadni a terroir pusztán természetföldrajzi megközelítésétől. Nála az „elméleti terroir” – a talaj, a kőzet, az éghajlat, az időjárás és a domborzat – mellett feltűnik a „gyakorlati terroir” kifejezése. Szerinte ez utóbbi nagyban alapoz a talajra, hiszen az a leginkább meghatározó tényező. Hivatkozik az anyakőzetre, amely az aprózódással és az erózióval a lejtőszögnek megfelelően befolyásolja az adott szőlőterület termőképességét.

A Sorbonne egykori geográfus elnöke, PITTE, J.-R. (2008) szerint a fenti nézőpont csupán *a természeti környezet csábítása és illúziója*, hiszen a borvidékeken – sok esetben ezer évre visszanyúlóan – generációk gazdálkodnak, s tevékenységükkel teljesen átforgatták a területet, megváltoztatták a talajt, ezért azt szinte nem is tekinthetjük „természetesnek”. Ugyanúgy nem esik szó a technológiáról, noha annak karaktere képes felülírni a „természeti terroir-t”.

Tanulmányában TRUBEK, A. B. (2008. 18.) a francia ételek és italok egyedi ízét emeli ki, emiatt ő a terroir-t külön, alapvető fontosságú kategóriának tekinti, amely *megmagyarázza a kapcsolatot a föld és az ember között, és „időtlen, akár a Föld maga”*. ASSELIN, CH. és munkatársai megfogalmazásában a terroir olyan *körülhatárolt hely, ahol az emberek generációi megkülönböztetett életmódot folytatva egyedi, különleges termékeket hoztak létre* (idézi UNWIN, T. 2012. 39.).

A terroir-t elutasító egyesült államokbeli álláspontot képviselő, és szintén master of wine címmel bíró John Atkinson szerint manapság *a terroir egyfajta hitté vált: valami, amit*

inkább hinni kell, mint bizonyítani (ATKINSON, J. 2011). Mások szerint a terroir misztikus kifejezéssé vált, ami nem tesz jót a fogalommal kapcsolatos vitának (DELOIRE, A. et al. 2008).

A terroir definiálásával több nemzetközi szervezet is megpróbálkozott. Egyikük, az UNESCO konferenciát is szervezett a kérdés megtárgyalására. Az elfogadott definíció olyan földrajzi területről szól, ahol az emberi közösség a történelem folyamán, a környezettel kölcsönhatásban, egyedi kulturális jellegzetességeket, ismereteket és gyakorlatokat alakított ki. Ez a felhalmozott tudás bemutatja az adott terület eredeti termékeit és szokásait és az ott élő embereket (UNESCO 2005).

A legautentikusabbnak tekinthető forrás, az OIV (Nemzetközi Szőlészeti és Borászati Szervezet) is megfogalmazta saját maga definícióját a terroir-ról. A 2010-ben Tbilisziben elfogadott meghatározás szerint „a szőlészeti-borászati terroir fogalma olyan területre utal, amelyen kollektív tudás halmozódik fel a meghatározott fizikai és biológiai környezet és az alkalmazott szőlészeti és borászati gyakorlat egymásra hatásával, ezáltal egyedi karaktert ad az adott területről származó terméknek. A terroir magában foglalja a jellegzetes talajtani, domborzati, klimatikus és táji karaktert, valamint a biodiverzitás sajátosságait” (OIV 2010). Az OIV meghatározásánál azonban tisztában kell lenni azzal, hogy a nemzetközi szervezet a tagországok lobbijének megfelelően működik, azaz figyelembe kell venni az újjávilági borteremelő országok véleményét, valamint nagy súllyal esik latba az USA, mint a világ legnagyobb borfogyasztó piacának álláspontja. A definíció tehát szükségszerűen kompromisszum, ami emiatt nem adhat mélyebb értelmezést.

A terroir-felfogás Magyarországon

A magyarországi terroir-felfogás némileg különbözik a nemzetközitől. A hazai szőlő-bor ágazat fejlődése során – Tokaj kivételével – sehol sem alakultak ki olyan feltételek, amelyek lehetővé tették volna a francia típusú terroir-nak akárcsak halvány utánzatát is. Csupán egy nehezen bizonyítható elképzelés él a szőlőhegy (latinul promontorium) terroir-ral való hasonításáról (BÁNYAI B. et al. 2012). A hasonítás már csak azért is sántít, mert az adott történelmi korban a terroir hazájában, a Francia Királyság területén sem beszéltek ilyen értelemben vett terroir-ról (LETURCQ, S. 2020). A Tokaji OEM-körzet néhány parcelláján kívül tehát inkább a dűlőket tekintjük a terroir letéteményesének, és ehhez elég csak elolvasni néhány borászat promóciós szövegét vagy éppen a Nagy magyar boratlasz fejezeteit.

De miért a dűlőt fogadjuk el terroir-ként? Ennek többféle oka van. Egyrészt szerepet játszik benne a szocializmus időszaka, amikor a tömegtermelés favorizálása miatt nem volt érdemes törődni az egyediségeket adó területekkel, így a szőlőrekonstrukció során ezekre oda sem figyelve telepítettek hatalmas, összefüggő szőlőültetvényeket. Másrészt a rendszerváltás után az új borvidéki rendszer létrehozása, majd az uniós eredetvédelem alkalmazása során sem mindig törekedtek a borvidékek ezeknek a lehetőségeknek a kiaknázására. Sőt, egyes kiemelkedő minőséget adó dűlők területét még meg is növelték, hiszen az adott néven eladható borok ára jóval magasabb lehet. Azt is mondhatnánk, hogy még csak most tanuljuk meg értékelni dűlőink adottságait és különbségeit, így kerülhetnek piacra néha szigorúan dűlőszelektált borok.

Mint fentebb említettem, talán Tokaj az egyetlen borvidék, ahol valódi terroir-ról beszélhetünk. A borvidék szívének nevezhető Mádon a dűlőket több helyen is aldűlőkre bontották. Az egész ország legkiemelkedőbb dűlői közé tartozó Szent Tamáson belül helyezkedik el a Makovica- és a Fürdő-aldűlő; a Betseken belül pedig többek között a Nagy-Betsek, Kis-Betsek, és a Korposd. E területeken a talaj elképesztő változatosságú, a különböző vulkanikus események sokféle ásványi anyagot juttattak felszínre, amelyek

meghatározzák az adott terroir-on készülő borok tulajdonságait. Ezeket a dűlőket emeli ki a tanulmányában BOROS L. (2011). A cikk természetesen nem a terroir-ról szól, de mégis, ez a fogalom nagyon kevés hazai földrajzi megjelenésének egyike.

Tokaj mellett a Nagy-Somlói OEM-körzet termelői azok, akik leggyakrabban említik a terroir-t. Ennek oka, hogy a Somló olyan egyedi közéleti adottságokkal bír, ami világszinten is ritkaság. A fogalom értelmezésének hazai korlátaira bizonyíték viszont az, hogy leggyakrabban az „egész Somló egy terroir” hozzáállást képviselik, ami már önmagában ellentmond annak, amit a terroir jelent. Holott az OEM-körzet eredetvédelmi szabályozásának átértelmezésével épp a Somlón lehetne karakteresen megjeleníteni a termőhelyi különbségeket: szinte az egyetlen termőhelyi körzetünk, ahol az összes égtáj felé néznek termőterületek – tehát igen hangsúlyosan lehetne jelezni a mezo- és mikroklímatis különbségeket; az anyakőzet különböző típusai (kukoricabazalt, salakos bazalt), és azok eltérő tulajdonságai is sokkal területibb alapú megközelítést tennének lehetővé – például a legkiemelkedőbb adottságokkal bíró Arany-hegy-dűlő külön szabályozásával. És ha ezekhez a természeti adottságokhoz hozzátesszük a terület borászati, társadalmi hagyományait, sajátos borkészítési technológiáját, máris a terroir komplex megjelenését figyelhetjük meg.

A hazai borvidék–dűlő–terroir kérdés kidolgozatlanságához hasonlóan a hazai definiálás is gyerekcipőben jár. A fentebb már idézett OIV-definíciót több előadáson, konferencián hallani lehet, ugyanakkor a köznapi használatban csupán ködös elképzelés él a terroir-ról. Az erről szóló hazai cikkek túlnyomó többsége nem lép át a természetföldrajzi megközelítésen. Első helyen szinte mindig az éghajlatot emelik ki: ilyenkor a mikroklíma kifejezést használják, noha a terroir esetében a mezoklíma a helyes meghatározás (LÓCZY D.–NYIZSALOVSKY R. 2005; NAGYMAROSY A. 2013). Hangsúlyos elem a terület fekvése (tengerszint feletti magasság, tájolás, lejtőszög) és a talaj állapota (fizikai és kémiai tulajdonságai). Ez utóbbinál az elmúlt évek terepkutatásai elsődleges fontosságúvá tették a víz-elvezető képességet (BÁLO B. et al. 2013), aminek nagy szerepe van a szőlő által felvett ásványi anyagok mennyiségében és minőségében – azaz a terroir megjelenésében a borkészítés során. Szintén az elmúlt évek mutattak rá arra, hogy a bor készítése során használt élesztőtörzsek is különböznek egymástól, területtől (terroir-tól) függően (NAGYMAROSY A. 2013). Ugyanakkor a felsorolás végén kerül csak sorra az emberi szerep, a humán hatás.

Az egyik legelismertebb magyar borszakértő, borszakíró, nemzetközi borakadémikus KIELMAYER K. (2010) a „4T” fogalmát használja terroir-ként: talaj (termőterület), természet (éghajlat tágabb értelemben, mikroklíma), történelem és társadalom. Ugyanakkor ő is elismeri, hogy ezeket a T-eket lehet bővíteni tradícióval, technológiával, tőkével – tehát nem kiforrott definícióról van szó. A Nagy magyar boratlasz szerzői sem definiálnak, az „*ezzel az idegen szóval fejezzük ki a termőhelyet, de abban az értelemben, hogy a talpunk alatt termő területet és a fejünk felett lévő égboltot a szó legtágabb értelmében beleveszünk*” mondatot ugyanis nehéz meghatározásként értékelni (BÁNYAI, B. et al. 2012. 28.).

A hazai borászokat megkérdezve kijelenthetjük, hogy még akár OEM-körzeteken belül is más a terroir-ról alkotott elképzelésük. Az első helyen mindenki a természeti tényezőket említi, de jól láthatóan a termőhelytől megkülönböztethetően: a karakteres, jellegzetes anyakőzetű területek termelői a talajt emelik ki (Nagy-Somlói, Badacsonyi, Tokaji OEM-körzetek termelői), hiszen ők az ásványosság adta karaktert tekintik boraik fő vonzerejének; míg a többieknél sokkal inkább az éghajlat, a mikroklíma kerül előtérbe (Soproni, Móri, Villányi, Hajós-Bajai körzetek). Az is felismerhető, hogy a társadalmi vonatkozások hangsúlyozása szintén inkább a második csoporthoz köthető, bár ezek megfogalmazása általában kevésbé volt karakteres, és mindig csak a felsorolás végén jelentkeztek („ember”, „hagyomány”, „helyi szakmai szokások”).

Összefoglalás

A terroir értelmezése egy háromszögben képzelhető el: az egyik csúcán a francia értelmezéssel, amely mára a terroir társadalmi vonásait helyezi előtérbe; a másik, ehhez viszonylag közel található csúcán az alapvetően természeti megközelítésű, hagyományos terroir-felfogással, a harmadik, az előző kettőtől távol levő csúcsponttal, amely az újvilági, a terroir-t gyakorlatilag elutasító álláspontot képviseli. Ez utóbbi felfogás az újvilági bortermelés további felfutásával finomodni fog, el fogja veszíteni merev terroir-ellenességét.

A terroir jelenleg főként természeti fogalomként él a borászatban és köztudatban is. Ennek az az oka, hogy a természeti tényezők sokkal előnyösebben használhatók az adott terroir bemutatására, ezáltal közérthetőbb, megoszthatóbb. Ennek ellenére látható, hogy a terroir fogalma egyre jobban bővül, mára kiegészült a társadalmi szempontok egyre erősebb hangsúlyozásával. Az egyre letisztultabb területi megközelítés a társadalmi folyamatok felértékelődéséhez fog vezetni. *Egy terület létezhet hozzá kapcsolódó termék nélkül, de a terroir egy bizonyos termék területe, amelyhez társadalmi-technológiai megközelítés is szükséges.* Végeredményben a terroir fogalmának bővülése megállíthatatlan lesz.

Ugyanúgy Magyarországon is szükség van arra, hogy a terroir fogalmát pontosabban értelmezzük. Ehhez az kell, hogy mind a magyar borászati szakma, mind a szőlészet-borászat tudományág megpróbálja kidolgozni a XXI. századi viszonyokra alkalmazható fogalmat. Amíg ugyanis a borászok körében nem alakul ki az egységes, borvidékekre, borrhíókra kiterjedő terroir-értékelés, addig tulajdonképpen gyakorlati jelentősége nincs is a kérdésnek. Ugyanakkor érdemes lenne néhány borvidéken kísérleti jelleggel megpróbálkozni a terroir jellegű klasszifikáció kialakításával (elsőként, mondjuk, a Tokaji borvidék területén), és nem csak az OEM eredetvédelmi leírások technológiai korlátozásaival szabályozni a borkészítést. Ki lehetne használni azt, hogy a terroir nem csak területi dimenzió, hanem identitás, gyakorlatilag megfoghatatlan kulturális erőforrás. Nyugati – elsősorban francia – példákön láthatjuk, hogy a terroir a nemzeti borkultúra pillérévé vált, emellett az AOC-rendszer a regionális fejlődés eszköze lett (DEMOSSIER, M. 2011). Ezt kellene a megfelelő társadalmi és szakmai vita után beépíteni a hazai borágazatba. Más kérdés, hogy kis területű, homogénebb felépítésű borvidékeinken milyen lehetőség lenne erre.

Itt lenne nagy szerepe a földrajznak. Mint szintetizáló tudomány, képesnek kell lennie megteremteni a maga terroir definícióját, hiszen mára gyakorlatilag megkerülhetetlen fogalomról beszélünk. A földrajzi, térbeli lehatárolás növelni képes a termelékenységét, hiszen egy ilyen esetben van követendő gazdasági példa, közös elv, majd ezeken kialakuló társadalmi bizalom. A természetföldrajz mellett a társadalomföldrajznak ebben nagyon fontos szerepe kell legyen, kutatni kell a terroir-ként lehatárolt terek homogén társadalmi-gazdasági folyamatait. Véleményem szerint ugyanis a terroir tipikus földrajzi fogalom, amely az agrártáj meghatározott, szőlőművelésre használt területét fedi le, s ahol a természeti környezet és a történelmi-kulturális tradíciók egyedi borászati terméket hoznak létre.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetemet fejezem ki a tanulmány megírásához segítséget nyújtó, a Soproni, Pannonhalmi, Nagy-Somlói, Badacsonyi, Móri, Villányi, Hajós-Bajai és Tokaji OEM-körzetekben dolgozó borász kollégáknak.

IRODALOM

- ATKINSON, J. 2011: Terroir and the Côte de Nuits. – *Journal of Wine Research* 22. 1. pp. 35–41.
- BÁLO B. – TÓTH E. – OLASZ A. – KATONA Z. – SIMON Z. – BURAI P. – BISZTRAY Z. 2013: A terroir kutatás új irányai hazánkban, szemelvények a világból. – *Őstermelő* 2013. 5. pp. 62–68.
- BÁNYAI B. – ERCSEY D. – MÉSZÁROSI G. – TOMPA I. 2012: Nagy magyar boratlasz. – Mountrner & Pitman KFT.
- BARJOLLE, D. – BOISSEAUX, S. – DUFOUR, M. 1998: LE lien au terroir. – Institut d'économie rurale, ETHZ. Antenne Romande 1998.
- BOROS L. 2011: Tokaj-Hegyalja szőlőterületének idő- és térbeli változásai a 18–20. század folyamán. – *Földrajzi Közlemények* 135. 4. pp. 445–457.
- CASABIANCA, F. – GIRAUD, G. 2011: Terroir et typicité: un enjeu de terminologie pour les Indications Géographiques. *Vie Congrès international sur les terroirs viticoles, Bordeaux-Montpellier, 2–8 juillet 2006.*
- CHARTERS, S. 2010: Marketing terroir: A conceptual approach. – 5th International Academy of Wine Business Research Conference, 8–10. Feb. 2010, Auckland.
- COCHET, H. et al. 2006: Fonctionnement et performances économiques des systèmes de production agricole: une démarche à l'échelle régionale. – *Cahiers Agricultures* 15. 6.
- COCHET, H. 2012: The systeme agraire concept in franchophone peasant studies. – *Geoforum* 43. pp. 128–136.
- CROSS, R. – PLANTINGA, A.J. – STAVINS, R.N. 2011: What is the Value of Terroir? – *American Economic Review*, 101. 3. pp. 152–156.
- CSATÁRI B. 2006: A megált tér élménye: gondolatok a táj, a terület- és a vidékfejlesztés kapcsolatáról. – *Falu város régió*, 2006. 3. pp. 23–25.
- DELOIRE, A. – PRÉVOST, P. – KELLY, M. 2008: Unravelling the Terroir Mystique – an agro-socio-economic perspective. – *Perspectives in Agriculture, Veterinary Science, Nutrition and Natural Resources*. 32. 3. pp. 1–9.
- DEMOSSIER, M. 2011: Beyond terroir: territorial construction, hegemonic discourses, and French wine culture. – *Journal of the Royal Anthropological Institute* 17. pp. 685–705.
- DÉKÁNY T. 2017: A terroir és ami mögötte van. – *Borászati Füzetek* 2017.06.27. pp. 20–22.
- DOUGHERTY, P. H. 2012: Introduction to the Geographical Study of Viticulture and Wine Production. – In: DOUGHERTY, P. H. (szerk.): *The Geography of Wine. Regions, Terroir and Techniques*. Springer. pp. 3–36.
- ENYEDI GY. 1965: A Föld mezőgazdasága (Agrár földrajzi tanulmány). – *Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.*
- HAYNES, S. J. 1999: *Geology and Wine 1. Concept of Terroir and the Role of Geology*. – *Geoscience Canada* 26. 4. pp. 190–194.
- ILLÉS I. 2008: *Regionális gazdaságtan – Területfejlesztés*. TYPOTEX Kiadó, Budapest.
- IMRE, S. P. – MAUK, J. L. 2009: *Geology and Wine 12. New Zealand terroir*. – *Geoscience Canada* 36. 4. pp. 145–159.
- JEKEL, B. 1982: California wines: the quality factors. – *Decanter* 7. 12. pp. 67–68.
- JEKEL, B. 1983a: Soil and the taste of wine. – *Decanter* 8. 5. 59 p.
- JEKEL, B. 1983b: Soil and wine – the debat continues. – *Decanter* 8. 10. 15 p.
- JOHNSON, H. – ROBINSON, J. 2012: *The World Atlas of Wine*. – Mitchell Beazley, London.
- JONES, G. V. – SNEAD, N. – NELSON, P. 2004: *Geology and Wine 8. Modelling Viticultural Landscapes: A GIS Analysis of the Terroir Potential in the Umpqua Valley of Oregon*. – *Geoscience Canada* 31. 4. pp. 167–178.
- KARÁCSONYI D. 2010: *Ukrajna vidékföldrajza*. – Trefort Kiadó, Budapest.
- LEMAIRE, D. – KASSERMAN, D. 2012: *Bordeaux and Burgundy: A Comparison of Two French Regions in Transition*. – In: DOUGHERTY, P. H. (szerk.): *The Geography of Wine. Regions, Terroir and Techniques*. Springer.
- LETURCOQ, S. 2020: Le terroir, un concept anhistorique. – In: YENQUÉ, J.-L. – STENGEL, K. (szerk.): *Le terroir viticole. Espaces et figures de la qualité*. Presses universitaires Francois-Rabelais
- LÓCZY D. – NYIZSALOVSKI R. 2005: Borvidékeink földhasználati változásainak tájökölógiai értékelése. – *Táj-ökölógiai Lapok* 3. 1. pp. 1–12.
- MABY, J. 2002: Paysage et imaginaire: l'exploitation de nouvelles valeurs ajoutées dans les terroirs viticoles. *Annales de Géographie* 624. pp. 198–211.
- NAGYMAROSY A. 2013: Bor és Terroir. – *Bor és Piac* 13. 9–10. pp. 14–17.
- Nemzeti Agrárprogram 1997: *Agrárprogram Szakmai Füzetek* 13. – Vidékfejlesztés. Földművelésügyi Minisztérium, Budapest.
- PITTE, J.-R. 1999: Á propos du terroir. *Annales de Géographie* 605. pp. 86–89.
- PITTE, J.-R. 2008: *Bordeaux/Burgundy. A Vintage Rivalry*. – University of California Press.

- POLGE, M. 2003: Petite entreprise et stratégie de terroir. *Revue française de gestion* 144. pp. 181–193.
- PRATS, B. 1983: The terroir is important. – *Decanter* 8. 7. 16 p.
- PRÉVOST, P.–CAPITAINE, M.–GAUTIER-PELISSIER, F.–MICHELIN, Y.–JEANNEAUX, P.–FORT, F.–JAVELLE, A. –MOITI-MAIZI, P.–LÉRICHE, F.–BRUNSWIG, G.–FOURNIER, S.–LAPEYRONIE, P.–JOSIEN, É. 2014: Le terroir, un concept pour l'action dans le développement des territoires. *Vertigo* – la revue électronique en sciences de l'environnement 14. 1.
- SHANMUGANATHAN, S. 2010: Viticultural Zoning for the Identification and Characterisation of New Zealand „Terroirs” Using Cartographic Data. – *GeoCart'2010 and ICA Symposium on Cartography*. New Zealand Cartographic Society Inc, 2010.
- SOMMERS, B. J. 2008: The Geography of Wine. How Landscapes, Cultures, Terroir, and the Weather Make a Good Drop. – Penguin Group
- SPIELMANN, N. – GÉLINAS-CHEBAT, C. 2012: Terroir? That's not how I would describe it. – *International Journal of Wine Business Research* 24. 4. pp. 254–270.
- SZABÓ SZ. 2011: Vidéki térségek Magyarországon, és azok főbb társadalmi-gazdasági problémái. In: SZABÓ SZ. (szerk.): *Vidéki térségek Magyarországon*. Trefort Kiadó pp. 11–64.
- TRUBEK, A. B. 2008: *The Taste of Place. A Cultural Journey into Terroir*. – University of California Press.
- UNWIN, T. 1991: *Wine and the Vine. An Historical Geography of Viticulture and the Wine Trade*. – Routledge.
- UNWIN, T. 2012: Terroir: At the Heart of Geography. In: DOUGHERTY, P. H. (szerk.): *The Geography of Wine. Regions, Terroir and Techniques*. Springer. pp. 37–48.
- VAN LEEUWEN, C.–SEGUN, G. 2006: The Concept of Terroir in Viticulture. – *Journal of Wine Research* 17. 1. pp. 1–10.
- WILSON, J. E. 2001: *Geology and Wine 4. The Origin and Odyssey of Terroir*. – *Geoscience Canada* 28. 3.

Internetes oldalak

- KIELMAYER K. (2010): http://www.boraszportal.hu/hirszuret/terroir_valosag_vagy_marketing_fogas-1451
 Nemzeti Vidékstratégia 2012–2020:
<http://videkstrategia.kormany.hu/download/4/37/30000/ /Nemzeti%20Videkstrategia.pdf>
 OIV 2010: <http://www.oiv.int/public/medias/379/viti-2010-1-en.pdf>
 UNESCO 2005: <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001543/154388f.pdf>

A NEMZETI IDENTITÁS ALAKULÁSA A POSZTSZOVJET AZERBAJDZSÁNBAN

KŐSZEGI MARGIT – BOTTLIK ZSOLT

THE DEVELOPMENT OF NATIONAL IDENTITY
IN POST-SOVIET AZERBAIJAN

Abstract

Widely known for its diversity of peoples, the Caucasus is home to the so-called Transcaucasian states, which include Azerbaijan, Georgia, and Armenia. Formed as member republics of the Soviet Union in the early 20th century, these nation-states became independent after 1990. Though they in many ways owed their existence to Soviet policy, and of course also to Soviet power, the peoples of this region nevertheless regarded their countries as legitimate nations, and saw themselves as proud custodians of thousands of years of culture and statehood.

Like their neighbours, the Azerbaijanis have laid claim to a long history of civilization and development in the Caucasus. Beyond this, they also profess to live in the first democratic state of the Islamic world. This self-definition already carries in itself the peculiarities of their peripheral position, namely the hybridity of their collective identity (BHABHA, H. 2004). As part of Islam, but as a result of tsarist Russian expansionist efforts, they became involved in the process of forming “imagined communities” (ANDERSON, B. 1991) which resulted in the proclamation in 1918 of their short-lived independent nation-state. However, the formation of their national identity over the rest of the 20th century was determined by Soviet-type state power, which meant the abolition of the role of religion in defining identity. The effects of the Soviet period, in addition to the nature of political leadership, also illustrates continuity in everyday life, even after the break-up of the Soviet Union, and in parallel with the revival of Islam.

Given its history in the short 20th century, Azerbaijan understandably retains specific post-Soviet characteristics. This article focuses specifically on the effects of power, hegemony and leadership that determined the formation of the Azerbaijani nation. In terms of the national consciousness of Azerbaijanis more generally, the direct and indirect influence on the periphery by centralized leadership, whether Soviet or now Russian, is paramount.

Keywords: Azerbaijan, national identity, political power, Ngorno Krabakh

Bevezetés

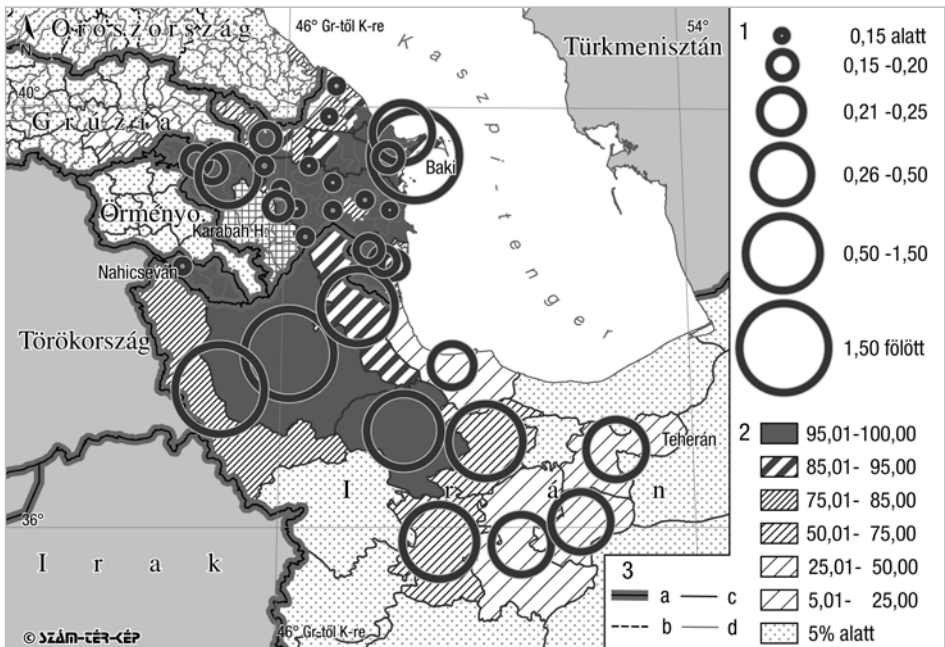
A hétköznapi diskurzusokban népek kavalkádjaként ismert Kaukázus részét képezik az ún. transzkaukázusi államok: Azerbajdzsán, Grúzia, valamint Örményország. A térségbeli országokat összeköti az a sajátosság, hogy a Szovjetunió tagköztársaságaiként alakították ki őket a 20. század elején, majd annak széthullásával a korábban konstruált territóriumuk vált független nemzetállammá az 1990-es évek elején. Ugyanakkor a három ország nemzetként definiált népei több ezer éves kultúrájuk és államiságuk büszke letéteményeseiként tekintenek önmagukra. Közülük az azerbajdzsániak, saját bevallásuk szerint, az iszlám világ első demokratikus államában élnek.

Ez az öndefiníció már önmagában hordozza perifériahelyzetükből adódó sajátosságait. Az iszlám részeként, de a cári orosz expanziós törekvések következtében kapcsolódtak az „elképzelt közösségek” formálódásának folyamatába, amelynek eredményeként 1918-ban kikiáltották rövid életű független nemzetállamukat. Nemzeti identitásuk formálódását azonban a 20. század további részében a szovjet típusú államhatalom határozta meg, ami a politikai vezetés jellegén túl a mindennapokban is kontinuitást mutat a Szovjetunió felbomlása és a függetlenség elnyerése után is.

A szovjet időszak hatásai közül a nemzeti identitás formálódásában külön jelentőséget kap a határok kialakításából következő területi alapú vita *Hegyi-Karabah* kapcsán a szomszédos Örményországgal, ami már az 1980-as években kiélezte a feszültségeket, majd még a szovjet érában, 1988-ban fegyveres konfliktussá alakult a két ország, valamint Azerbajdzsán többségi nemzete és a kisebbségben élő örmények között. A sokáig befagyott konfliktus utoljára 2020 őszén éleződött ki, amely kishíján háborúvá terebélyesedett Azerbajdzsán és Örményország között. A közös ellenfél és a veszélyeztetett területi integritás különösen erős hatótényezőt jelentett az azerbajdzsáni nemzettudat alakulásában a függetlenség elnyerése utáni években.

Ugyanakkor nem szabad elfelejteni arról sem, hogy a jelenlegi Azerbajdzsán határain kívül több millió *azeri nyelvű, síita muszlim lakosság* él. E közösségek közül a legnagyobb az ország déli határain túl Iránban (többek között a Kelet- és Nyugat-Azerbajdzsánnak nevezett szubacionális területi egységekben) lakó több mint 18 millió fő, ami majd két és félszer több mint Azerbajdzsán azeri lakossága (ULASIUK, I. 2013) (1. ábra). A szovjet időszakban széles körben elterjedt összeesküvés-elmélet miatt, miszerint az azeri népet szándékosan vágták ketté az osztozkodó hatalmak (az Orosz és a Perzsa Birodalom), a köznéplekedésben felerősödött az összetartozás tudata a határ túoldalán élő azeriekkel, ami a rendszerváltás pillanatában határmenti konfliktusokhoz, esetenként illegális határátlépésekhez vezetett. Ez a jelenség a posztsovjet azerbajdzsáni hatalmi elitet – a fent említett területi alapú konfliktusából adódóan – érzékeny válaszut elé állította.

Szintén a Szovjetunióhoz köthető az az erőltetett iparosítás, ami a legjelentősebb gazdasági tényezővé emelte az ország stratégiai jelentőségű *szénhidrogén vagyonát*. Az anyaföld-

1. ábra Az azeriek száma és aránya 2011-ben
 Jelmagyarázat 1– Az azeriek száma (millió fő); 2– Az azeriek aránya (%); 3– Határok, a– országhatár, b– autonóm körzet határa, c– oblaszhatár/provinciahatár, d– rajonhatár

Figure 1 The number and proportion of Azeris in 2011
 Legend 1– Size of Azeri population (million prs.); 2– Percentage of the Azeri population (%); 3– Boundaries, a– State boundary, b– Boundary of Autonomous territory, c– Oblast/Province boundary, d– Raion boundary

höz kötött, ezért nemzeti kincsnek tekintett energiahordozó szélsőségesen meghatározza a modern Azerbajdzsán gazdaságát, ezáltal az itt élők megélhetését, mindennapjait, így a 21. századi azerbajdzsáni nemzeti mivolt szerves részét képezi.

Összességében elmondható tehát, hogy az azerbajdzsáni nemzet sajátos posztszovjet jellemzőkkel bír, amelyeket alábbi tanulmányunkban szeretnénk röviden bemutatni. Kifejezetten azokra a sarokpontokra fókuszálunk, amelyek a hatalom oldaláról határozták meg az azeri nemzet formálódását. Az azerbajdzsáni nemzettudat esetében (ahogy több más posztszovjet példa esetében is) a mindenkori orosz és szovjet központi vezetés a periferián érvényesülő közvetlen és közvetett befolyása érvényesül.

Az elképzelt azerbajdzsáni közösség formálása

Az azerbajdzsáni nemzeti identitás vizsgálatakor elfogadjuk azt a szemléletmódot, hogy a nyomtatáskapitalizmus elterjedésével, valamint a modernizáció további, kommunikációt segítő hatásainak minél szélesebb körű érvényesülésével, illetve a hatalom által működtetett közigazgatási és oktatási intézmények hatékony szervezésével egyre szélesebb lehetőség nyílik a nemzeti közösségek kialakítására és formálására (ANDERSON, B. 1991). Ugyanakkor figyelembe vesszük azt az *institucionlaista* megközelítést is, ami a szovjet utódállamokban a nemzeti mivoltot intézményesült formaként, gyakorlati kategóriaként és esetleges eseményként értelmezi (BRUBAKER, R. 1996). Nézőpontunkat formálta továbbá a nemzetek etnikai jellegének, valamint ennek hatalmi konstrukciókhoz való viszonyulásának elméleti megalapozása is (ERIKSEN, T. H. 2003). Az azerbajdzsáni nemzeti mivolt posztszovjet jellemzőinek vizsgálatával kapcsolódni kívánunk azokhoz a kutatásokhoz, amelyek a posztszocialista és posztszovjet kifejezések tudományos beágyazottságát segítették elő az elmúlt évtizedekben. Vizsgálatunkban nem időt és teret behatároló tartályként vagy átmeneti időszakként értelmezzük a posztszovjetet (TUVIKENE, T. 2016). Sokkal inkább arra helyezjük a hangsúlyt, hogy e térbeli és időbeli kapcsolódások keretrendszerében az egyes folyamatok és jellegzetességek – jelen esetben az azerbajdzsáni nemzeti identitás – jellemzőit lehet posztszovjetként értelmezni.

Mindezen elméleti alapvetések mentén, a rendelkezésünkre álló szakirodalom segítségével végrehajtott *diskurzuselemzés* révén vázoljuk fel az azerbajdzsáni nemzeti identitás formálódásának folyamatát. Vizsgálataink segítségével kívánunk rávilágítani az orosz expanzió nyomán megjelenő modernizáció azerbajdzsáni nemzeti közösséget formáló hatásaira. Orosz és szovjet nemzetépítő sajátosságok egyértelmű különválasztásával hívjuk fel a figyelmet azokra az etnikai sajátosságokra, amelyek a szovjet típusú nemzeti identitáskonstrukciók révén erősödtek meg az azerbajdzsáni közösségekben (CORNELL S. E. 1998, 1999). Ez utóbbiak szerepét hangsúlyozzuk a Hegyi-Karabah kapcsán kibontakozó fegyveres konfliktus hátterének bemutatásakor is. Ugyanakkor a szovjet típusú modernizáció hatásai nyomán átalakuló azerbajdzsáni társadalom sajátosságaira is hangsúlyt fektetünk. A szovjet időszak komplex hatásmechanizmusainak feltárása, valamint Azerbajdzsán ezredfordulós geopolitikai helyzetbe ágyazása révén mutatunk rá a 21. századi azerbajdzsáni nemzettudat posztszovjet sajátosságaira.

A cári orosz hatalom megjelenése és hatásai Azerbajdzsán területén

A mai Azerbajdzsán teljes területének Oroszországhoz csatolása a 19. század első felében következett be. Szimbolikus jelentőségét adja egyrészt az, hogy a „keleti kérdésként” emlegetett nagyhatalmi játszmák árnyékában történt. Míg azonban az Oszmán Birodalom

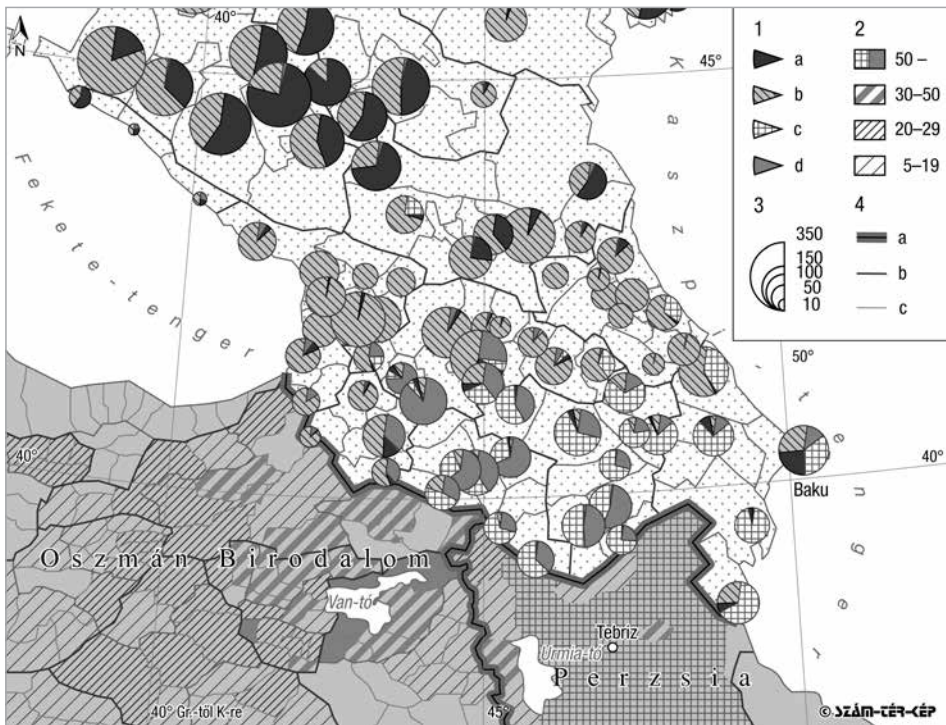
jövője az európai kontinentális egyensúly szempontjából fontos kérdés volt a nyugati hatalmak számára, a Perzsa Birodalom rovására történő orosz terjeszkedés ekkor még parciálisnak számított. Ugyanakkor a 19. század második felében viszont az ún. „Nagy Játzsma” révén már a perzsák keleti szomszédjai kerültek fókuszba. Másrészt viszont összefüggésben állt a cári hatalom megdöntésének orosz nacionalista jellegű mozgalmával, az ún. dekabrista felkeléssel is (1825), amely arra sarkallta a perzsa vezetést, hogy támadást indítson a Jermolov tábornok vezette kaukázusi orosz hadsereg ellen. A perzsa hadsereg azonban katasztrofális vereséget szenvedett az immáron Paszkevics tábornok vezetése alatt álló orosz katonai erőktől, ezért a perzsa sah területvesztésekkel és az orosz befolyás növekedésével járó békekötésre kényszerült 1828. február 13.-án Türkmencsaj városában. Ez nemcsak megerősítette a korábbi 1813-as orosz-perzsa (Gülistan) békekötés orosz területi nyereségeit, hanem még további jelentős területek kerültek át orosz fennhatóság alá, illetve alakult ki a mai határ futása Azerbajdzsán és Irán, valamint Örményország között (HORVÁT, Cs. 2011). A perzsa állam feldarabolásának terve ekkor azért nem valósult meg, mert a legitim uralkodó isteni elrendelésének és sérthetlenségének egyik utolsó európai képviselője, I. Miklós nem egyezett bele a törvényes perzsa uralkodó hatalomfosztásába.

Ugyanakkor a fent említett békekötésekkel eldőlt, hogy Perzsia hatalmi tényezőként kiszorult a Kaukázus területéről a cári expanzió nyomására. A perzsa hatalomvesztés folyamata ennek következtében gyorsult fel: a Kaukázus északkeleti előterében fekvő, muszlim többségű Dagesztán elvesztése után a mai Grúzia teljes területe, valamint a mai Azerbajdzsán északi része került cári fennhatóság alá, végül 1828-ban kialakult Irán mai napig létező északnyugati határa az Araksz (Arasz) folyó mentén. Ezzel több évszázados perzsa hatalmi befolyás szűnt meg a térségben, amelynek legfontosabb kulturális hozzádélka, a síita iszlám és a perzsa nyelv jelenléte a mai napig tetten érhető az azerbajdzsáni közösségek életében. Míg utóbbit az orosz nyelv a 20. században szinte teljesen kiszorította, addig az előbbi újfent markáns tényezője az azerbajdzsáni nemzeti identitásnak is.

Ugyanakkor a geopolitikai befolyás változásában az orosz hatalmi tényező fokozatos térnyerése már a 18. századtól érzékelhető a Kaszpi-tenger nyugati előterében. Közél száz évvel korábban, I. Péter uralkodásának végén már született egy békeszerződés oroszok és perzsák között, ami a tenger melléket és Baku városát is átengedte a hatalmas haderővel (de óriási áldozatokkal) operáló cárnak. A meghódított területet a kibontakozó orosz-oszmán háborúk okán taktikai okokból ugyan ismét átengedték a perzsáknak, de az orosz befolyás erősödése folyamatos maradt a század végéig. Az uralkodása alatt nagyszabású expanziós terveket megvalósító II. Katalin idejében újra felvetődött a Kaszpi-tenger nyugati előterének Orosz Birodalomhoz csatolása. Megvalósításának csak a cárnő halála vetett véget, de a fentiek ismeretében a hódítás végül nem sokat váratt magára. Az Orosz Birodalom történetét megíró Mihail Heller I. Péter és II. Katalin a perzsák rovására bekövetkező hódításai kapcsán is a gazdasági jellegű szándékot hangsúlyozta: az India felé kiépítendő kereskedelmi kapcsolatok igényét (HELLER, M.–NYIKERICHS, A. 1996). Ennek szellemében a két központi szerepkört betöltő és jelentős kikötőforgalmat lebonyolító város, a dagesztáni Derbent, valamint a későbbi azerbajdzsáni főváros, Baku, már a 18. század végén orosz kézen volt.

Az Orosz Birodalom területgyarapodása jelentős migrációt indított el a megszállt területekről Perzsia irányába. Néhány évtizedes katonai közigazgatás után, a 19. század második felében a mai Azerbajdzsán területén két kormányzóságot hoztak létre, amelynek központjai a térség jelentős városai voltak: az Erzsébet cárnéről elnevezett Jelizavetpol (a korábbi Gandza/Ganja), valamint a Kaszpi-tenger legnagyobb kikötője, Baku (O'LOUGHLIN, J.–KOLOSSOV, V.–RADVANYI, J. 2007). A 19. század első felének orosz kormányzata, és ezzel együtt a hatalom közvetítésének eszköz- és eljárásrendszere átmenetnek tekinthető

a korábbi kánások és a cári birodalmi közigazgatás között. Az iszlám szokásjog érvényesülésének területe fokozatosan szorult vissza a családok szintjére, miközben a keresztény alattvalók egyértelmű előnyt élveztek muszlim társaikkal szemben. Utóbbiak az eszközökben nem válogató orosz térítők célpontjaivá is váltak. Az eltérő bánásmód és a vallási megkülönböztetésből eredő feszültségek különösen a városokban vezettek etnikai ellentétek éleződéséhez: az örmény-azerbajdzsáni szembenállás az orosz hatalom kiépítésével, valamint a modernizáció megjelenésével párhuzamosan mélyült el. A cári adminisztráció keresztényeket támogató politikájának köszönhető az is, hogy az orosz fennhatósággal jelentős örmény beáramlás is történt, ami lazította sok helyen a muszlim tömböket és növelte az örmény településterületeket a dél-kaukázusi régióban. (Ezt a mai azeri kontextusban egyértelműen muszlim ellenes ténykedésnek tekintik (GASIMOV, Z. 2013).) Ennek a folyamatnak az eredménye az azeri-örmény lakosság nagyfokú keveredése a 19. század utolsó harmadára (2. ábra).

2. ábra Az azeri és örmény etnikai terület a 19. század végén (1896/1897)
Jelmagyarázat: 1– A lakosság etnikai/nyelvi összetétele; a– orosz, b– minden egyéb, c– azeri, d– örmény;
2– Az Oroszországon kívüli örmény/azeri etnikai terület;

3– A lakosság száma (1000 fő); 4– Határok; a– országhatár, b– kormányzóság határa, c– rajonhatár
Figure 1 The ethnic territory of Azerbaijan and Armenia in the late 19th century (1896/1897)

Legend: 1– Ethnic composition of the population; a– Russian, b– all other, c– Azerbaijani, d– Armenian;
2– Ethnic territory of azeri/armenian outside Russia;

3– Size of population (1000 prs); 4– Boundaries; a– State boundary, b– Governorate boundary, c– Raion boundary

Az orosz hatalmi tényező területi effektusainak érvényesülése szempontjából Baku változása a leginkább szembeűnő. A kikötőváros kereskedelmének fellendítésével már a 19. század első felében megindult a település bővítése, átépítése, arculatának megváltozása. A kóolaj miatt a város gazdasági jelentőségének növekedésével egyre több bevándorló tele-

pedett le itt az Orosz Birodalom különböző részeiből. A gazdasági növekedés és a népességgyarapodás különösen az 1870-es évektől vált intenzívvé, a kőolajlelőhelyek feltárása és a kitermeléshez, valamint feldolgozáshoz szükséges iparágak megjelenésének hatására. Itt fűrták a világ első olajkútját (1846) amit röviddel ezután kőolajfinomító (1859), illetve petróleumgyártó üzem építése követett (1863). Az olajipar felfutása a közlekedés (például a transzkaukázusi vasút) és az egyéb szolgáltatások kiépülését, a tömegkommunikáció felfutását vonta maga után, miközben munkaerő-igénye révén a birodalom minden területéről és a szomszédos Iránból is vonzotta a dolgozókat. Baku multikulturális várossá alakulására azonban rányomta az árnyékát a muszlimok háttérbe szorítása: a tulajdonosi kör főként a (keresztény) orosz és örmény befektetőkből került ki.

A gyors gazdasági felfutás és az egyoldalú fejlesztés sérülékennyé is tette az új olajipari központot, ami 20. század elején, az elhúzódó orosz-japán háború nyomán kibontakozó gazdasági válsággal azonnal érezte is a hatását. A munkanélküliség növekedésével az etnikai feszültségek is felszínre kerültek, ami muszlim-örmény összecsapásokhoz vezetett. A cári vezetés az ellentétek fenntartásában hatalmának zálogát látta, ezért többször utat engedett az egymás elleni erőszaknak (RAUF A. G. 1996).

A gyors modernizáció révén a világ felé nyitottabbá váló transzkaukázusi kormányzóságokban világnézeti változások is történtek. Az orosz és oszmán világgal való közvetlenebb kapcsolat a radikális társadalmi ideológiák terjedését is magukkal hozták. A század elején például a bakui munkássztrájkok szervezésével hívta fel magára a figyelmet többek között a kommunizmus ideológiáját hirdető és az olajmágnások elnyomó hatalmát bíráló Sztálin, de párttársa és barátja, a szintén grúz származású Ordzonikidze is dolgozott itt. A muszlimokkal szembeni negatív megkülönböztetés közösségformáló erejét radikális azerbajdzsáni értelmiségiek fordították a nacionalista jellegű mozgalmak irányába, amelyek a térség muszlim lakosságának érdekérvényesítéséért küzdöttek. Mindezek alapján elmondható, hogy az azerbajdzsáni nemzeti identitás, illetve a csoporttudatot veszélyesztető ellenségek, bevezetőben említett alapvető elemei már a 19. században jelentkeztek, az orosz cári hatalom által generált társadalmi változások hatására.

Ugyanakkor a vidéki közösségek, illetve részben a fenti iparosítás által kevésbé érintett városi muszlim közösségek (pl. Tbiliszi, Gandzsa) mindennapjaiban még kevésbé érvényesültek a társadalmi változások. Az iszlám vallási ideológia határozta meg továbbra is az itt élők életét. A patriarchális társadalmi berendezkedés a tradicionális női szerepeket és öltözködési szokásokat preferálta, nehezen engedve utat a cári orosz modernizációs törekvéseknek az oktatásban és a közéletben (NAJAFIZADEH, M. 2012). Ezzel ellentétben a városi, különösen a bakui muszlim közösségek nyitottabbak voltak az európai kulturális hatásokra, ami érzékelhető volt a szekularizáció erősödésében és a nyugati módon értelmezett női szerepek térnyerésében is. Felvilágosult muszlim gondolkodók és filantrópok (pl. az író, filozófus Mirza Fathali Akhundov, vagy az iparmágnás Haji Taghiyev) révén a muszlim közösségen belül is megjelent az új keretekhez való igazodás és a benne való érvényesülés igénye.

Az önálló Azerbajdzsán létrejöttének körülményei

Az orosz forradalom kitörése és a cári hatalom megszűnése függetlenségi mozgalmakhoz vezetett az Orosz Birodalom európai perifériaterületein, amelyek szervesen illeszkedtek az első világháború nagyhatalmi kontextusaiba. A forradalmi Oroszországban széteső struktúrák gyengítették a perifériaterületek orosz hatalommal való kapcsolatát és aktivizálták más hatalmi érdekek érvényesülését is. Az oszmán befolyás erősödése mellett az intervenció időszakában angol felvonulási területnek számított a Kaukázus, de miután

jelentős katonai erőt egyikük sem tudott a térségbe koncentrálni, az így kialakuló átmeneti állapot a Kaukázuson túli területek számára is a függetlenedés lehetőségét hordozta. Ezt pedig a formálódó radikális értelmiség által indított tömegmozgalmak meg is valósították. Az ún. *Transzkaukázusi Köztársaság* az oszmán veszély elhárítására, elsősorban keresztény grúz és örmény kezdeményezésre jött létre. A jelentős létszámú muszlim lakosság eltérő érdekei, valamint a fennálló helyzetet értékelő politikai véleménykülönbségek miatt a regionális szerveződés magában hordozta az etnikai jellegű ellentéteket is, amelyek az önálló nemzetállamok kialakulása előtt nyitották meg az utat. A nacionalista jellegű mozgalmak így sikerre vezettek 1918-ban: május 28.-án kikiáltották az *Azerbajdzsáni Demokratikus Köztársaságot*.

Az új állam, a mainál nagyobb, de közel azonos területen jött létre, nyugati határai azonban tisztázatlanok voltak. Nevét a szomszédos Perzsia északnyugati tartományaiából kölcsönözte, ahol már létezett a közigazgatási beosztásban Kelet- és Nyugat-Azerbajdzsán. A névválasztással tehát egyben sorsközösséget is vállaltak a perzsa fennhatóság alatt élő, azeri türök nyelven beszélő lakossággal, akik jelentős többséget alkottak Perzsia északnyugati régiójában. Ugyanakkor arra is utaltak, hogy a muszlim hívő lakosság dominanciájával és vezetésével alakult meg az új nemzetállam a Kaukázusban. Baku városának keresztény (főként örmény és orosz) vezetése és lakossága azonban nem fogadta el a terület szuverenitását. A bakui olajmunkások körében a bolsevikok jelentős tömegbázissal rendelkeztek, ami viszont arra sarkallta a briteket, hogy a vörös veszély elhárítása érdekében elfoglalják a várost. A kibontakozó küzdelmekben gyakran a város muszlim lakossága vált célponttá, azonban a váltakozó erőviszonyok közepette az etnikai ellentétből fakadó összecsapások mindkét fél részéről jelentős áldozatokat követeltek. Baku végül oszmán katonai segítséggel vált az új köztársaság fővárosává. Ez a segítségnyújtás az Oszmán Birodalom utódjaként létrejövő Törökországgal való baráti kapcsolatok ápolásának vált kikezdehetlen alapjává az újra függetlenedő posztsovjet Azerbajdzsánban is.

A parlamentáris demokrácia működésben a liberális, a szociáldemokrata, a konzervatív nézőpontok egyaránt helyet kaptak, ami jelzi a társadalom fokozódó modernizálódását, és az állam beágyazottságát az európai keretekbe. A párizskörnyéki békékben az Azerbajdzsáni Demokratikus Köztársaság is részt vett, tehát de facto is elismerte a nemzetközi közösség független államként, de az ujonnan megalakult államok vezetőinek többsége, illetve politikájuk is Európa felé tekintett. Ugyanakkor az orosz polgárháborúból 1920-ra győztesként kiemelkedő bolsevik hatalom egyértelmű fenyegetésként jelent meg a térségben, ami rövidesen katonai támadásokban is realizálódott. A „vörösök” konkrétan újra elfoglalták a korábbi Orosz Birodalomhoz tartozó kaukázusi területeket. A háború azerbajdzsáni részről rengeteg áldozatot követelt, ugyanakkor katonai erejüket megosztani kényszerültek: *Hegyi-Karabah* (e fogalmat a világ közvéleménye az 1990-es években ismerhette meg szélesebb körben (YAMSKOV, A. N. 1991)) területén ugyanis ekkor folyamatosan szerveződtek fegyveres felkelések, miközben nyugati határainak tisztázása háborús konfliktust eredményezett a szomszédos Örményországgal, amely az Azerbajdzsáni Demokratikus Köztársasággal egy napon jött létre. Az örmény-azeri viszonyt tovább feszítette az egykori Oszmán Birodalomban bekövetkezett, örményekkel szembeni fellépés, ami migrációt indított el körükben a Kaukázus felé (MUTLU, S. 2003).

A Vörös Hadsereg 1920. április 28.-án a későbbi kaukázusi kommunista közigazgatás kiépítését vezető Szergej Kirov, valamint Grigorij Ordzonikidze részvételével megszállta előbb az Azerbajdzsáni Demokratikus köztársaságot, majd Örményországot, végül pedig Grúziát. Ugyanakkor azt is fontos hangsúlyozni, hogy a kommunizmus ideológiájának helyben is volt tömegbázisa, különösen a bakui munkások körében, így a véres háború után a kommunista hatalomátvétel jelentősebb ellenállás nélkül megtörténhetett

Azerbajdzsánban. Az első világháború átmeneti időszakában tehát nyilvánvalóvá vált, hogy továbbra is a moszkvai hatalmi központ határozza meg az Arasz-folyótól északra élő azerbajdzsánok életét, és ezzel együtt az azerbajdzsáni nemzetépítés folyamatát, illetve annak későbbi lehetőségeit is.

Ugyanakkor a bolsevikok az első világháború után igen aktívan léptek fel a határ másik oldalán, Irán északnyugati részén is. Az ennek nyomán kibontakozó „kommunista” mozgalom – a *korenizácija* (meggyökereztetés) politikájával összhangban – az azeri csoport különállását hangsúlyozta. Ennek hátterében a kommunista ideológia terjeszkedésének vágya és az iráni síita muszlimokra gyakorolt hatásának gyengítése húzódtott. A perzsa iskolahálózat gyengesége az iráni Azerbajdzsánban a helyi társadalmak viszonylag gyenge kapcsolatát is jelentette Teherán (Irán) felé. Ez a helyzet egyrészt sajátos módon erősítette az azeri nemzettudatot a szovjet időkben is, másrészt a rendszerváltást követően ezt a poszt-szovjet azerbajdzsáni vezetés „*nemzeti demokratikus felszabadító harcként*” interpretálja, kifejezve ezen mozgalmak egyébként internacionalista, bolsevik jellegét (GASIMOV, Z. 2013).

Az azeri identitás az Azerbajdzsáni Szovjet Szocialista Köztársaságban

A szovjet időszak nemzetiségpolitikáját meghatározó ideológiai kettősség, a népek önrendelkezési jogának érvényre juttatása, valamint a világforradalom jövőbeni győzelme érdekében egyben tartott centralizált, többnemzetiségű állam hatékony működtetésének elve a bolsevik hatalom megszilárdításával, valamint Lenin betegségével és Sztálin hatalmának növekedésével egyre inkább a centralizáció irányába tolódott el. Az Orosz Föderáció és a szovjet tagköztársaságok közötti viszony rendezésének mintaokmánya lett később az a szerződés, amit 1920. szeptember 20.-án írtak alá Azerbajdzsánnal (HELLER, M.–NYEKRICS A. 1996). A megállapodás rendkívül szoros katonai, valamint gazdasági és pénzügyi szövetségről (tulajdonképpen a szerződők területeinek egyesítéséről és intézményrendszerének összeolvasztásáról) szólt, továbbá gyakorlatilag megfosztotta a tagállamot az önálló belpolitikától, miután Moszkva folyamatosan beavatkozott a tagköztársaság belügyeibe. A lenini elvek érvényesülése tette lehetővé, hogy 1922-ben még a föderalizáció jelszavával biztosították az egyes tagköztársaságok szuverenitását és tartották fenn jogukat az esetleges kiválásra, de Lenin halálával és Sztálin hatalmának megszilárdulásával ennek gyakorlati jelentősége rohamosan csökkent. Sztálin a kezdetektől következetesen alkalmazta a kommunista ideológián alapuló érvrendszerét, amiben az iparosodottabb központi területek munkásosztályára támaszkodva tartotta megvalósíthatónak a paraszti dominanciájú periféria átfelmérését (HELLER, M.–NYEKRICS A. 1996). Ez a Moszkva-központúsággal jellemezhető nézőpont Azerbajdzsán esetében nem csak a külső irányítás érvényesülését, hanem a korábban már végletesen eltávolodó főváros és vidék eltérő megítélését is maga után vonta. A drasztikus politikai változások főként a vidéki társadalom életében okoztak nagy horderejű változásokat azzal, hogy az iszlám alapokon nyugvó közösségszervezést megszüntették, valamint a tradicionális családszerveződést alapjaiban felforgatták a nők munkába állításával (NAJAFIZADEH, M. 2012).

Az 1920-as évekre jellemző fent már említett korenizácija politikájával az *Azerbajdzsáni Szovjet Szocialista Köztársaságban* (Azerbajdzsáni SZSZK) is lehetőséget teremtettek helyi megbízható pártkáderek felemelkedésének, akik segítséget nyújtottak a lakosoknak a szovjetrendszer és a marxista-leninista ideológiák hatékony befogadásában. Ebben az időszakban tehát igen fontos szerep jutott a fiatal, radikális értelmiségieknek, akiknek főként a helyi kultúra megteremtésében engedélyeztek széleskörű érvényesülést. Az elvnek, hogy minden tagköztársaságnak saját önálló nyelvvvel kellett rendelkeznie, a perifériaterü-

leteken, így a Kaukázusban is kettős szerepe volt. Egyrészt a kommunizmus ideológiáját olyan nyelven kívánták terjeszteni a helyi lakosok körében a nyomtatott sajtón és a modernizált, központosított oktatási rendszeren keresztül, hogy az mindenki számára érthető legyen. Ugyanakkor a tagköztársaságok saját anyanyelvének következetes előtérbe helyezése elősegítette, hogy a perifériaterületeken jelentőségüket veszítsék a korábban használatos, államokat összefogó egységes közvetítő nyelvek – így a Kaukázusban a perzsa – használata az oroszsal szemben. Ez egyben távolította (Moszkva felé fordította) a lakosságot a határ túloldalán élő hasonló nyelven, hasonló kultúrával rendelkező csoportoktól is, ugyanakkor egy sajátos két(több)nyelvű környezet formálódott (PRAVIKOVA, L.–LAZAREV, V. 2005). Ebben a folyamatban hasonló szerepet töltött be a nemzeti történelmek konstruálása is, amellyel bizonyítani lehet a periféria népeinek különállását az életüket korábban meghatározó nagyobb államalakulatoktól – Azerbajdzsán esetében főként a Perzsa Birodalomtól.

További tényezőként kell megemlíteni Azerbajdzsán kapcsán, hogy a korenyizációja politikája egyben az iszlám vallási identitás teljes megszüntetését is célozta, amiben nem csak a szovjet típusú oktatási és közigazgatási rendszer bevezetése, hanem az etnikai alapokat építő államnyelv és módosított kollektív emlékezet (a nemzeti mítoszok) is eszközként szolgált (O'LEAR, S. 2008). Felkes helyi pártkáderek segítették a váltást (pl. az oktatásügyi népbiztos, Mustafa Kuliev), igazolva ezzel a gyökereztetés politikájának hatékonyságát. A szekularizáció és az iszlám tradíciók elvetésének látványos formáját jelentette a mecsetek lerombolása, vagy éppen áruházzakká, közösségi terekké alakítása (NAJAFIZADEH, M. 2012). Míg 1929-ben 1360 mecset működött Azerbajdzsán területén, 1933-ra a számuk már csak 17 volt (NAJAFIZADEH, M. 2012). Az iszlám visszaszorulását jelentős mértékben segítette a Korán és más arab nyelvű szövegek eltüntetése, ami mellett, hogy nem voltak elérhetőek, a régi példányok pusztá birtoklása is büntetést vont maga után. Így az azerbajdzsánok zöme nem tudta megtanulni az arab/perzsa szövegek olvasását. Így az iszlám tradíciók átadása csak szűk családi körben, szóbeli közlés alapján volt lehetséges. Ennek következtében a vallás a hatalom szempontjából társadalmi perifériára szorult és egyre kevésbé volt kapocs az Iránban élő azerbajdzsániakkal, illetve általában a muszlim világ egészével.

Azerbajdzsán a törökkel szembeni magasfokú kölcsönös érthetőséggel rendelkező államnyelvének időben változó kulturális sajátosságait tükrözi az a tény, hogy írásmódja négyszer változott a 20. század folyamán. A század elején még arab írásjeleket használtak az azeri nyelv leírásakor, amit az 1920-as évek szovjet politikája módosított latinbetűs átírássá. Az 1930-as évek erőteljes központosító intézkedései a cirillbetűs váltást hozták, ami végül a Szovjetunió felbomlásáig megmaradt (az 1990-es években viszont az új független állam geopolitikai orientációjának manifesztumaként a latin betűs írásmódra tért vissza).

A szovjet tagköztársaságok látszólagos önállósága ugyan a szűkebb és még szűkebb keretek között érvényesült a Szovjetunió fennállása alatt, de a fent említett kulturális önállóság a későbbi évtizedekben is jellemző maradt igaz, folyamatosan változó intenzitással. Ugyanakkor a Sztálin által is képviselt ideológiai elvek gyakorlati megvalósulása megmutakozott a tagköztársaságokba bevándorló idegen, főként orosz munkásokban és az általuk képviselt kulturális hatásokban, valamint a rendszer keretei között értelmezhető társadalmi felemelkedés zálogaként is felfogható szovjet iskolarendszer jelenlétében. Az orosz nyelv ismerete és az orosz anyanyelvűek által képviselt modern életmód elsajátítása, valamint a hozzájuk kapcsolódó kulturális hatások befogadása jelentősen módosította a többségi lakosság kollektív identitástudatát, erősítve a moszkvai központhoz való kötődést, valamint az ún. spontán russzifikáció folyamatát. Az iszlám révén korábban a kollektív identitásban jelen lévő arab és perzsa elemeket az orosz kulturális hatás váltotta fel. Ennek manifesztumaként – főként a városi lakosság körében – a szovjet időszakban általánossá vált az orosz nyelv használata (O'LEAR, S. 2008).

Hegyi-Karabah és a „Másikkal” szembeni azerbajdzsán öndefiníció

Amikor az 1990-es évek elején a Szovjetunió megszűnt létezni, az azerbajdzsáni politikai elit jelentősebb változtatások nélkül mentette át hatalmát a megváltozott geopolitikai helyzetben. A legfelsőbb vezetés döntése alapján már 1990 végén elhagyták az ország hivatalos nevéből a szovjet és szocialista jelzőket, módosították az állami jelképeket (többek között visszaállították az 1918-as zászlót). Az elnöki tisztség létrehozása után választások útján jelölték ki a vezető személyét, majd 1991-ben népszavazás is megerősítette az *Azerbajdzsáni Köztársaság* függetlenségét. A Szovjetuniótól függetlenedő Azerbajdzsánnak igen komoly politikai és katonai kihívással kellett szembenéznie, ami a mai napig megoldatlan kérdés-ként árnyékolja be a köztársaság mindennapjait, miközben igen erőteljesen meghatározza az új állam nemzeti identitását (AUCH, E-M., 2008).

A transzkaukázusi országok (Grúzia, Örményország és Azerbajdzsán) az 1990-es években azon területi keretek között kezdték meg független államiságukat, amelyeket az 1920-as években határozott meg számukra a központi szovjet vezetés Moszkvában, közvetlenül azután, hogy katonailag is megszállták a Kaukázuson túli térséget (kiszorítva ezzel az angol és török katonai erőket). Mivel a 20. század első két évtizedének eseményei egyértelművé tették a Kaukázuson túli területek formálódó nemzeti identitásait, a lenini elvek értelmében szükséges lépés volt a független grúz, örmény és azerbajdzsáni állam létrehozása. A konkrét határok meghúzása azonban a szövevényes érdekviszonyok közepette már közel sem volt egyértelmű. A korabeli bolsevik központi vezetés egyik ilyen végzetes döntésének tekinthető a többségében örmények által lakott Hegyi-Karabah Azerbajdzsánhoz csatolása.

Az 1980-as években a Szovjetunió periferiáján jelentkező etnikai jellegű feszültségek különösen a Kaukázus vidékén éleződtek ki annyira, hogy véres háborús konfliktusokat generáljanak az 1990-es években (CORNELL, S. E. 2002). Ezek egyike volt az a háború, amit a Hegyi-Karabahban élő örmények indítottak azért, hogy függetlenedjenek Azerbajdzsántól. A polgárháború egyben területi vitát is jelentett a szomszédos Örményország és Azerbajdzsán között. A fegyveres összecsapásoknak az 1994-es fegyverszünet vetett véget Hegyi-Karabah és Azerbajdzsán között. A szovjet időkben autonóm terület, amelyet közvetlen irányítás alá vont 1990-ben a bakui vezetés, de jure Azerbajdzsán része ugyan, de Hegyi-Karabah Köztársaság (Arcah) néven de facto önállósította magát és saját igazgatást épített ki (AUCH, E-M. 2008).

A háború elementáris erővel hatott a független Azerbajdzsán többségi népének nemzeti identitására. A mindkét oldalon jelentős áldozatokkal járó összecsapások nyomán mélyültek a törésvonalak örmények és azerbajdzsánok között, erősödött az egymástól való különbözőség hangoztatása (CROISSANT, M. P. 1998). A másikkal szembeni öndefiníció révén kaptak ismét jelentőséget az iszlám tradíciók az azerbajdzsánok körében. Hegyi-Karabah azerbajdzsán lakosságának sorsa (a háborút túlélők elmenekültek, vagy elűzték őket) a létükben való veszélyeztetettség érzésében kovácsolta össze az azerbajdzsánokat, etnikai alapot adva ezzel nemzeti identitásuknak (GASIMOV, Z. 2011a). A közös hazát veszélyeztető örmények képe pedig a nemzeti identitás területi motívumát, a szent és sérthetetlen államterület igényét hívta életre.

A posztsovjét azerbajdzsán nemzeti identitás

A második világháború utáni szovjet időszak legbefolyásosabb azerbajdzsáni politikusa, Heydar Aliev, valamint fia, İlham Aliev révén a hatalom rendszere kisebb változásokkal tovább él a független Azerbajdzsánban is. A proletár internacionalizmus elve helyett azon-

ban a hatalom ideológiai támasza és egyben legitimációs eszköze – ahogyan ez a szovjet érdekszféra számos más államában is megfigyelhető – az etnikai alapú nacionalizmus.

Az egykori szovjet vezetésből lett hatalmi elit a nemzeti jelszavak hangoztatásakor visszatekint egyrészt közvetlenül a szovjet időszak elé, az első demokratikus iszlám állam létezésének időszakára. A „demokrácia” hívó szava azonban kifejezetten a szovjet időszak sajátossága, amely a korábbi „imperialista és zsarnok” cári hatalommal szemben definiálta saját diktatórikus hatalmi rendszerét demokratikusnak. Ugyanakkor a Szovjetuniótól való függetlenedés nemzeti jelentőségének hangoztatása révén a korábbi önálló nemzeti lét hangoztatása különösen nagy jelentőséggel bír a szovjet utódállamok körében.

Másrészt viszont a jelenlegi hatalom operál a szovjet időszakban formált kollektív emlékezet jóval régebbi időkre visszatekintő elemeivel is, ami nem csak az expanzív orosz szomszédtól, hanem a korábbi több évszázados perzsa hatalomtól is elkülöníti az azerbajdzsán népet (GASIMOV, Z. 2011b). Ebben a kontextusban viszont az altáji nyelvcsaládhoz tartozó, türk eredetű azeri nyelvnek, és a pántörök kapcsolatoknak van jelentősége, ami egyrészt a Törökországgal, másrészt a közép-ázsiai egykori szovjet tagköztársaságokkal vezetett szorosabb külpolitikai kapcsolatokhoz (SIDIKOV, B. 2008). A nyelvi dimenzió kapcsán így ismét megemlíthetjük az azeri cirill betűs írásmódjának lecserélését a latin betűs írásmódra, amely így nem csupán az orosz befolyástól való függetlenedés szimbólumaként kap nagy jelentőséget.

A hatalom által is konstruált azerbajdzsán nemzettudatban központi szerepet kapott az iszlám hit. Ez egyrészt megmutatkozik az 1990-es évek mecsetépítési lázában, aminek köszönhetően ismét 1300 fölé nőtt a mecsetek száma. Ez a kétezres években is tovább folytatódott, így Azerbajdzsánban a mecsetek száma már meghaladta az 1700-at is (NAJAFIZADEH, M. 2012). Közülük is kiemelkedik a szimbolikus jelentőségű Bibi-Heybat mecset. A 13. század óta létező kultikus helyet 1934-ben lerombolták, de a független állam – szakítva a szovjet múlttal – újjáépíttette 1997-ben, majd kibővítette 2008-ban. Az épített környezet módosulása a függetlenedő hatalom és a szovjet hatalommal szemben értelmezett nemzettudat jelképeként értelmezhető.

Tehát az azerbajdzsán nemzettudatnak központi eleme az iszlám hit, annak ellenére, hogy a vallását aktívan gyakorlók köre igen alacsony (NAJAFIZADEH, M. 2012). Azerbajdzsán egy önmagát iszlám államként definiáló, szekularizált állam, ahol az iszlám tradíciók a mindennapokban viszonylag lassan születnek újjá (nem úgy, mint az épített környezetben). A városokban a muszlim jelképnek tekintett női fátyolviselés szinte egyáltalán nem jellemző, a vidéki közösségekben is inkább praktikus okokból van jelen a fejkendő. A szovjet időszak örökségeként tehát sajátos viszony fűzi az azerbajdzsáni lakosságot a valláshoz. Ugyanakkor az emberek túlnyomó többsége (több mint 90 százaléka, NAJAFIZADEH, M. 2012) muszlimként definiálja önmagát, amit a hatalom is megerősít: Azerbajdzsán deklarálta az iszlám politikai közösség része. A mecsetépítés mellett a „nemzeti iszlám” jelenlétének igénye hívta életre a Korán fordítását azeri nyelvre. Ugyanakkor a hatalom – szovjet örökségként – drasztikusan ellenőrzi a vallást: minden ilyen jellegű irodalom szigorú állami ellenőrzés alatt jelenhet csak meg (NAJAFIZADEH, M. 2012).

Az iszlám egy másik, nemzeti mivolthoz kapcsolható kontextusban is jelentőséget kapott az 1990-es években: a keresztény örményekkel szemben megfogalmazott nemzeti öndefinícióban. A szovjet időszakból örökölt Hegyi-Karabah egyelőre megoldatlan kihívás a hatalom számára, ugyanakkor a konstruált nemzeti öntudat egyik legfontosabb a hatalom által képviselt elemét hívta életre: a területi integritás védelmét és Azerbajdzsán szuverenitásának biztosítását az „örmény agresszióval” szemben (BROWN, C. S. 2004). A folyamatosan napirenden lévő/tartott problémát ebben a kontextusban tárgyalja az azerbajdzsáni közmédia, továbbá mélyen benne él a lakosság tudatában is (BROWN, C. S.

2004; O'LEAR, S. 2008). A fennálló patthelyzet megoldása tehát feltehetően még hosszú időre várat magára.

Ugyanakkor az azerbajdzsán nacionalizmus sajátos elemeként él a köztudatban a *kettéosztott nép mítosza*. A szovjet időkben formált kollektív emlékezet egyik fontos eleme volt az azerbajdzsán népet az Arasz-folyó mentén a 19. század elején, hogy ne tudjanak erős államot létrehozni. Az egyesítés kérdése paradox helyzet elé állítja a nacionalizmus képviselőit, hiszen Hegyi-Karabah kérdésében a területi integritást hangsúlyozzák, miközben Irán felé a népek önrendelkezését hangoztató, etnikai alapú területgyarapodást szorgalmaznának. A politikai elit egyelőre ezt az ellentmondást azzal küszöbölte ki, hogy lemondott az utóbbi hangoztatásáról (BROWN, C. S. 2004). Ugyanakkor folyamatosan hivatkozik a világon élő valamennyi azerbajdzsánra.

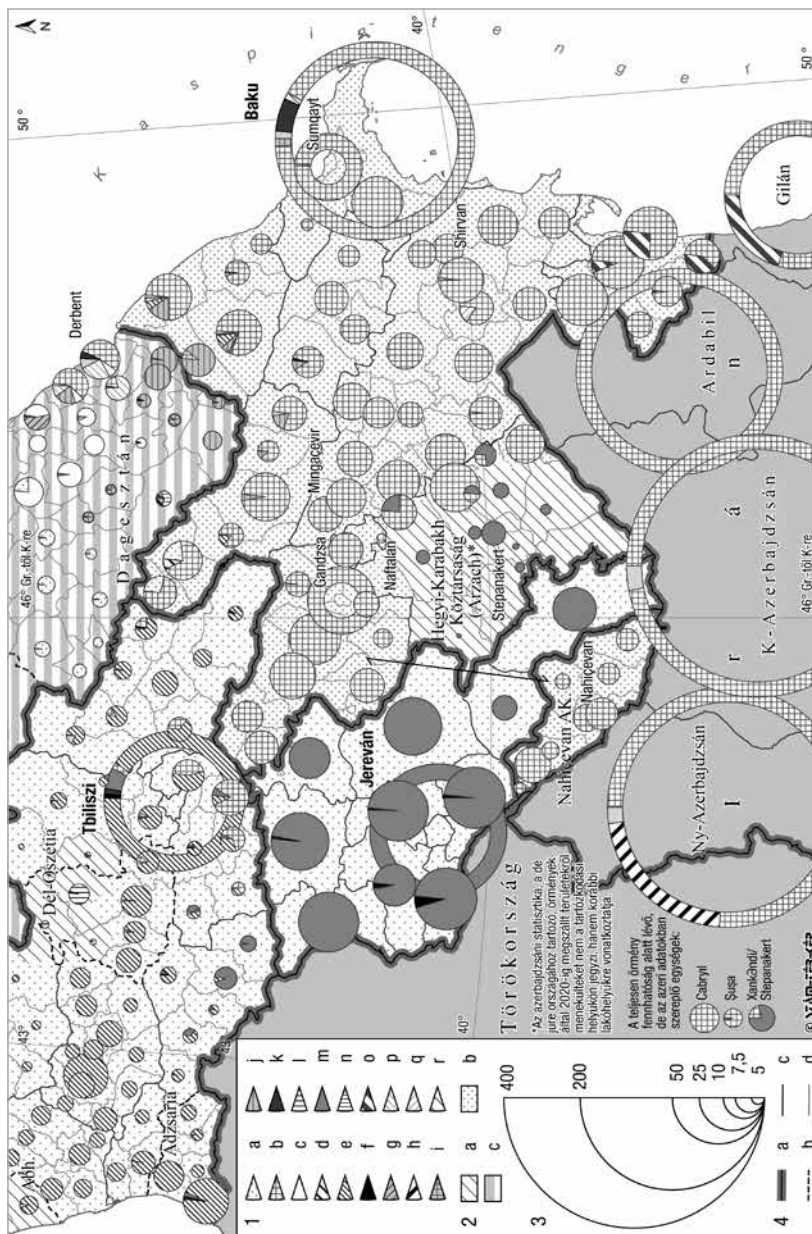
A jelenlegi azerbajdzsán önmeghatározás fontos eleme a veszteségek folyamatos szuggerálása. A koncepció alapja az egykori ún. „Nagy Azerbajdzsán”, melyet „Nagy Örményország”, illetve a perzsa kultúra elég széles területi bázisa, „Nagy-Perzsia” koncepciója ihletett (GASIMOV, Z. 2013). A mai, kisebb államterület a külső nagyhatalmak – korábban cári Orosz, Perzsa, Szovjet, ma Irán, a putyini Oroszország, illetve Örményország – ármánykodásának eredménye/eredője. Elsődleges veszteségekként ebben a kontextusban Hegyi-Karabahot (a SZU-ból kiszakadt ország területének 15%-a), illetve É-Iránt (ez a probléma Tebriz néven fut az azerbajdzsán táradalomban) nevezik meg. Ugyanakkor a veszteség-diskurzusokat a talis és lezg probléma is erősíti, amennyiben mindkét csoport etnikai területét kettévágja a jelenlegi Azerbajdzsán határa, így jelentős csoportjaik élnek egy tömbben Dagesztánban, illetve Iránban közvetlenül a határ mentén – ezzel mintegy fenntartva a területi integritásra veszélyes helyzetet (3. ábra).

A hatalom által képviselt nemzeti identitásformálásban hazához kötődő elemként jelenik meg „*az anyaföld kincse*”, a szénhidrogén vagyon. Az azerbajdzsáni politikai elit egyben az energiaipar legnagyobb tulajdonosa is, amely minden más gazdasági ágat meghatároz az országban. A kitermelés és feldolgozás megnyitása nemzetközi olajipari cégek előtt egyben a szimbolikus nyitást is jelentik a világ többi része felé. Az olajipar szülővárosaként emlegetett Baku az ezredfordulót követően még inkább elválik az ország többi részétől, ami az épített környezetben is szembevető eltérésekhez vezetett, prezentálva a főváros és vidéke végletes elkülönülését.

Az ország olajipar révén kiépített nemzetközi kapcsolatait a szuverenitás védelmében is hangoztatja a hatalom, de az egykori Szovjetuniótól való függetlenedés fontos motívumaként is értelmezhető. Ugyanakkor az oroszországi kapcsolatok fontosságát, a szovjet örökséget hangsúlyozza az a tény, hogy Azerbajdzsán a Független Államok Közösségének is tagja, így a szomszédos Oroszországgal szoros baráti kapcsolatokat ápol.

Összefoglalás

Európa keleti felében a nemzeti identitások formálódását, illetve a nacionalizmusok megjelenését jelentősen befolyásolta a mindenkori orosz/szovjet hatalom. A Kaszpi-tenger nyugati előtere a 18. században vált az egykori Orosz Birodalom befolyási övezetévé, a látványosan növekvő területű állam központi vezetése hathatós katonai beavatkozások révén fejezte ki igényét a geopolitikában számító régióra (HERZIG, E. 1999). Az expanzív orosz hatalmi politikák keretrendszerében alakult ki a Kaukázus negatívan csengő fogalma, ami a kudarcok mellett tükrözi az itt élők hódítókkal való ambivalens viszonyát, a peremterületi lét sajátosságait.

3. ábra A transzkaukázus lakosságának etnikai összetétele a 2010-es években
 Jelnyagarázat 1- A lakosság etnikai összetétele; a- avar, b- azeri, c- dargin, d- cahur, e- grúz, f- jazid, g- kumik, h- kurd, i- lak, j- lezg, k- orosz, l- oszét, m- örmény, n- rutul, o- talis, p- tabaszaran, q- török, r- ukrán;
 2- Egyéb területek; a- Örményország által 2020-ig megszállt terület, b- Azerbajdzsán területe, c- Oroszország területe;
 3- A lakosság száma (10000 fő); 4- Határok, a- országhatár, b- oblastzhatár, c- rajonhatár
 Figure 3 Ethnic composition of the transcaucasian population in the 2010s
 Legend 1- Ethnic composition of the population; a- Avar, b- Azeri, c- Dargin, d- Tsakhur, e- Georgians, f- Yazidi, g- Kumyk, h- Kurd, i- Lak, j- Lezgin, k- Russian, l- Ossetian, m- Armenian, n- Rutul, o- Talysh, p- Tabasaran, q- Turk, r- Ukrainian; 2- Other territories; a- The territory occupied by Armenia until 2020, b- the territory of Azerbaijan, c- the territory of Russia; 3- Number of the population (10000 prs); 4- Boundaries, a- State boundary, b- Boundary of Autonomous territory, c- Oblast boundary, d- Raion boundary

A rendkívül heterogén összetételű régióban a 20. században, a Szovjetunió létezésének időszakában születtek meg azok a határok, amelyek a 21. században is meghatározzák a nemzetállami lét kereteit. E határokon belül az egységes, homogén identitás kialakítása a pártállami diktatúrák időszakában is folyamatos volt, majd a rendszerváltást követően nyíltan is nemzeti jelleget öltött, amely a tágabb térség etnikai térszerkezetében is megmutatkozik. E folyamat több szempontból sajátos a szovjet utódállamban, Azerbajdzsánban.

Az azerbajdzsáni nemzettudat így az orosz, majd szovjet hatalom által szabályozott keretek között formálódott. Ugyan az azeri nyelvet beszélők Azerbajdzsán határain túl is nagy számban élnek, az azerbajdzsáni nemzeti identitás pedig kifejezetten a modern nemzetállami keretekhez kötött. A szovjet idők örökségként az azerbajdzsáni társadalom ugyan szekularizált, nemzeti identitását mégis jelentősen meghatározza az iszlám. Mindezek alapján sajátos külpolitikai viszonyrendszer köti a világpolitikában is meghatározó három szomszédjához, Oroszországhoz, Iránhoz és Törökországhoz. Háborús konfliktusokat generáló, máig rendezetlen határvitája a szomszédos transzkaukázusi állammal, Örményországgal a gyűlöletmítoszok és a közös ellenségkép révén befolyásolja nemzeti identitását. Stratégiai nyersanyagbázisa pedig gazdasági szempontból biztosítja államterülete geopolitikai jelentőségét a 21. században.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a K 124291 számú, A poszt-szovjet után (?): A változó kelet-európai pufferzóna társadalmi folyamatainak földrajzi vizsgálata című projekt keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatásával készült.

KÓSZEGI MARGIT

ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Budapest
koszegimargo@gmail.com

BOTTLIK ZSOLT

ELTE TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék, Budapest
agria@gmx.net

IRODALOM

- ANDERSON, B. 1991/1983: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London – New York.
- AUCH, E.-M. 2008: *Berg Karabach – Krieg um die "Schwarzen Berge"*. In: VON GUPPENBERG, M.-C. – STEINBACH, U. (Hrsg.): *Der Kaukasus: Geschichte – Kultur – Politik*. Verlag C. H. Beck, München pp. 111–122.
- BHABHA, H. K. 2004 [1994]: *Location of Culture*. Routledge, 2nd Edition, London & New York, 440 p.
- BROWN, C. S. 2004: *Wanting to Have Their Cake and Their Neighbor's Too: Azerbaijani Attitudes towards Karabakh and Iranian Azerbaijan*. – *Middle East Journal*, 58. 4. pp. 576–596.
- BRUBAKER, R. 1996: *Nationalism reframed. Nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge University Press, Cambridge.
- CROISSANT, M. P. 1998: *Armenia-Azerbaijan Conflict: Causes and Implications*. Westport, CT: Praeger, 172 p.
- CORNELL, S. E. 1998: *Religion as a Factor in Caucasian Conflicts*. *Civil Wars*, 1. 3. pp. 46–64.
- CORNELL, S. E. 1999: *The Nagorno-Karabakh Konflikt*. Report no. 46, Department of East European Studies, Uppsala University.
- CORNELL, S. E. 2002: *Autonomy and Conflict. Ethnoterritoriality and Separatism in the South Caucasus – Cases in Georgia*. Department of Peace and Conflict Research, Uppsala Report No. 61. 258 p.

- ERIKSEN, T. H. 2003: *Ethnicity and Nationalism*. SAGE Publications, Los Angeles – London – New Delhi – Singapore.
- GASIMOV, Z. 2011a: The Caucasus, in: *European History Online (EGO)*, published by the Institute of European History (IEG), Mainz 23 p.
URL: <http://www.ieg-ego.eu/gasimovz-2011-en> URN: urn:nbn:de:0159-2011081894
- GASIMOV, Z. 2011b: Zwischen Europa, Turan und Orient: Raumkonzepte in der modernen aserbajdschanischen Geschichtsschreibung und Geschichtspolitik – *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas; Neue Folge*, 59. 4. pp. 534–558.
- GASIMOV, Z. 2013: Aserbajdschan: Befreiung und Konflikt – der Umgang mit Verlusten in einer postkolonialen Gesellschaft In.: HILGER A.–VON WROCHEM, O. (Hrsg): *Die geteilte Nation: nationale Verluste und Identitäten im 20. Jahrhundert* Oldenburg Verlag; München pp. 135–151.
- HELLER, M.–NYEKERICS, A. 1996: *Orosz történelem II. A Szovjetunió története*. Osiris, Budapest 610 p.
- HERZIG, E. 1999: *The new Caucasus: Armenia, Azerbaijan and Georgia*. Royal Institute of International Affairs, London, 165 p.
- HORVÁT, Cs. 2011: Ethno Demographic Changes in the Caucasus 1860-1960. – *Délkelet-Európa – South-East Europe International Relations Quarterly*, 2. 6. 20 p.
https://www.southeast-europe.org/pdf/06/DKE_06_A_K_HORVATH_CSABA.pdf
- O'LEAR, S. 2008: Azerbaijan In: GUNTRAM H. H.–DAVID H. K. *Nations and Nationalism: volume 4. A Global Historical Overview, 1989 to Present*. ABC–CLIO. pp. 1714–1721.
- O'LOUGHLIN, J.–KOLOSSOV, V.–RADVANYI, J. 2007: The Caucasus in a Time of Conflict, Demographic Transition, and Economic Change. *Eurasian Geography and Economics* 49. 2. pp. 135–156.
- MUTLU, S. 2003: Late Ottoman Population and Its Ethnic Distribution. In: *Turkish Journal of Population Studies*, 25. pp. 3–38.
- NAJAFIZADEH, M. 2012: Gender And Ideology: Social Change And Islam In Post Soviet Azerbaijan. – *Journal of Third World Studies*. 29. 1. 81–101.
- PRAVIKOVA, L.–LAZAREV, V. 2005: The North Caucasus Bilingualism and Language Identity. In: COHEN, J. –MCALISTER, K. T.–ROLSTAD, K.–MACSWAN, J. (ed): *Proceedings of the 4th International Symposium on Bilingualism* Cascadia Press Somerville, MA, pp. 1309–1327.
- RAUF A. G. 1996: *Ethnic Situation in the Caucasus*. Center for Strategic Research – Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs 9 p.: <https://sam.gov.tr/ethnic-situation-in-the-caucasus/>
- SIDIKOV, B. 2008: Aserbajdschan – Machtpoker um die Petrodollars In: VON GUPPENBERG, M-C–STEINBACH, U. (Hrsg.): *Der Kaukasus: Geschichte – Kultur – Politik*. Verlag C. H. Beck, München pp. 49–63.
- TUVIKENE, T. 2016: Strategies for Comparative Urbanism: Post-socialism as a De-territorialized Concept. *International Journal of Urban and Regional Research*. 40. 1. pp. 132–146.
- ULASIUK, I. 2013: National Minorities and Migration in Armenia, Azerbaijan, Belarus, Georgia, Moldova, Russia and Ukraine. In: *CARIM-East Research Report No. 33*.
- YAMSKOV, A. N. 1991: Ethnic Conflict in the Transcaucasus: The Case of Nagorno-Karabakh. *Theory and Society*. 20. pp. 631–660.

A térképek forrásai

Oroszország:

Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Под ред. Н.А. Тройницкого. т. II. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. С.-Петербург, 1905. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку.

Всероссийская перепись населения 2002, 2010 года Национальный состав населения по регионам России Брук С. И.–Апенченко В. С. (отв. ред.) 1964: *Атлас народов мира*. – Издательство: М. Академии наук, Москва. 184 p.

Брук С. И.–Пучков П. И. 2010: *Карта Народов (Масштаб 1 : 25000)*

(<http://iamruss.ru/map-of-the-ethnic-composition-of-russia/> és <http://ontheworldmap.com/russia/>)

Demoskop, Weekly – (<http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/census.php?cy=0>)

Population statistics of Eastern Europe & former USSR – (<http://pop-stat.mashke.org/>)

Irán:

Азербайджанцы в Иране – (https://ru.wikipedia.org/wiki/Азербайджанцы_в_Иране)

Izady M. 2006-2009: Languages of Middle East (https://www.reddit.com/r/MapPorn/comments/2er1g7/detailed_map_of_languages_within_the_middle_east/)

Izady M. 2006: *Linguistic Composition of Iran*

(http://www.farsinet.com/farsi/linguistic_composition_of_iran.html)

Kaukázus országai:

Ethno-Caucasus – <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/russkiy.html>

Izady M. 2000: Infographs, Maps and Statistics Collection (<https://gulf2000.columbia.edu/maps.shtml>)

Major Muslim ethnic groups in Armenia, Iran, and the Islamic Commonwealth states.

(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/3a/Major_Muslim_ethnic_groups_in_Armenia%2C_Iran%2C_and_the_Islamic_Commonwealth_states._LOC_92683743.jpg)

VON SEIDLITZ, N. – SELENOY, G. L. (1896): Die Verbreitung der Armenier in der asiatischen Türkei und Transkaukasien. Dr. A. Petermann's Mitteilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt, Band 42. pp. 1–10.

MAGYAR KÖZÉP- ÉS NAGYVÁROSOK VERSENYKÉPESSÉGI TIPOLÓGIÁJA ÉS HUMÁN TŐKÉT VONZÓ POTENCIÁLJA

VARGA VIRÁG – TEVELL-HORVÁTH DOROTTYA – HORZSA GERGELY

COMPETITIVENESS TYPOLOGY
OF HUNGARIAN MIDDLE-SIZED CITIES AND THEIR POTENTIAL
TO ATTRACT HUMAN CAPITAL

Abstract

In the context of globalization, cities and metropolitan areas are playing an increasingly important role compared to regions, in parallel with growing urban-rural disparities. In addition to economic factors, social and cultural factors that make a city attractive to young, creative populations play a more important role than ever before.

The research attempts to typify the fifty-eight Hungarian middle and large sized cities with more than twenty thousand inhabitants on the basis of their infrastructure, as well as their economic and socio-cultural characteristics. It then presents the behaviour of different city types based on additional variables. Relevant variables were selected by principal component analysis, then the investigated settlements were classified into five clusters based on the four principal components. Also, a secondary analysis has been done to examine correlations between cluster membership and demographic characteristics of the member cities (percentage of young people between 20-39, of the educated population, and of population commuting, population size). Regarding cluster membership along with the rate of young people between 20-39 there was no significant difference.

Examining the members of the clusters, it can be seen that Budapest plus its agglomeration have an even greater spatial structural effect than expected. Another important result is that the present cluster analysis shows unquestionably the east-west division of Hungary. However, there are also clear developmental breakdowns along the distribution of past or present industrial production.

Keywords: urban competitiveness, settlement typology, human capital

Bevezetés

A globalizációs és urbanizációs tendenciák egyre nagyobb mértéket öltő folyamatával párhuzamban ma már a városok széleskörű hálózata kapcsolódik be a szolgáltatások, munkaerő, valamint a tőke nemzetközi áramlásába, elősegítve ezzel a gazdaság világméretűvé válását. Az uniós törekvések irányába ható területi kohéziós direktívák a metropolisztárségek mellett felértékeli a közép- és nagyvárosok szerepét, amelyek policentrikus struktúrába szerveződve allokálhatják legkedvezőbb módon erőforrásaikat a világméretű értéktermelés helyi folyamatai számára (WATERHOUT, B. et al. 2005, KOVÁCS Z. – SZABÓ T. 2013, BURGER, M. J. et al. 2014). Mivel az előbbieik által egyre fontosabbá válik a városok növekedéshez és jóléthez való hozzájárulása, kiemelt figyelmet kell szentelnünk ezen entitásoknak a globális versenyképesség kontextusában (LEFF, S. – PETERSEN, B. 2015).

E tendenciával párhuzamosan, egyfajta szemléletváltást hozva, a gazdasági tényezők mellett a társadalmi és kulturális faktorok szerepének erősödése figyelhető meg a városok humán tőke vonzó és megtartó képessége tekintetében – ezáltal emelve e puha tényezőket városi versenyképességi indikátorrá.

Kutatásunk célja infrastrukturális, gazdasági és társadalmi-kulturális jellemzőik alapján, induktív módon elkészíteni az összesen ötvennyolc magyarországi közép- és nagyváros

versenyképességi tipológiáját humán tőke vonzó potenciáljuk bázisán. Az így létrehozott tipológia segítségével olyan kérdések megválaszolására törekszünk, hogy milyen területi mintázatokat mutat a közép- és nagyvárosok versenyképességet meghatározó humán tőke vonzó potenciálja; milyen erős szerepet játszik ebben Budapest térszerkezeti hatása; továbbá, hogy milyen egyéb szocio-ökonómiai és demográfiai változók mutatni kapcsolatot a humán tőke vonzó képesség tekintetében vett klaszterhovatartozással.

A városok versenyképessége és sikeressége, valamint a humán tőke vonzása és megtartása

Az egységes fogalmi meghatározás szerint a versenyképesség „*a vállalatok, iparágak, régiók, nemzetek és nemzetek feletti régiók képessége relatíve magas jövedelem és relatíve magas foglalkoztatottsági szint tartós létrehozására, miközben a külgazdasági (globális) versenynek ki vannak téve*” (EC, 1999: 75; LENGYEL I. 2000: 974). MEYER-STAMER, J. (2008) bevezette a rendszerszemléletű versenyképesség fogalmát, melyben a magas és növekvő jövedelem létrehozására való képesség mellett a helyi lakosság megélhetésének (livelihoods) javítását is hangsúlyozta. E diskurzus mentén bontakozott ki az AININGER, K.–FIRGO, M. (2015) szerzőpáros továbbá STIGLITZ, J. E et al. (2010) értekezése, akik a társadalmi haladás, a jólét és jóllét fogalmát helyezték előtérbe, kontrasztot állítva a gazdasági növekedés egyoldalú, a GDP jelentőségét túlhangsúlyozó felfogásnak. ERDŐSI F. (2002) megállapítja, hogy a városközi verseny valódi tétje és mértéke az életminőség, amely magába foglal olyan puha tényezőket is, mint a természeti, valamint az épített környezet, a táj arculata, művészeti értékek, kultúra. Látható tehát egy eltolódás a korábbi, pusztán gazdasági, anyagi szemlélet irányából egy szociálisan érzékenyebb, emberközpontúbb megközelítés felé. Fontos kiemelni továbbá, hogy a regionális versenyképesség elemzésében, a gazdasági növekedés és fejlődés magyarázataiban egyre inkább az endogén jellegű értelmezések kerülnek a fókuszba, hangsúlyozva a tudásbázis, a kutatás-fejlesztés, az innovációs milió, a klaszterek, hálózatok, a humán tőke, valamint a bizalom szerepét (VARGA A. 2009, HORVÁTH GY. 2013, LENGYEL B. 2013, LUX G. 2013, CAPELLO, R. 2015, FISCHER, M.–NIJKAMP, P. 2014), egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítva az innovációs potenciálnak – mint a területi versenyképességet is befolyásoló tényezőnek – melynek legfontosabb elemei a technológiai és tudástranzfer, az innovációs szolgáltatások, valamint az elérhető adattömeg, a helyi és regionális környezet (a lakókörnyezet továbbá a kulturális szolgáltatások) (RECHNITZER J.–GROSZ A. 2005).

A versenyképesség e tág értelmezése vezet el a városok sikerességének megértéséhez. HERBERT, D.–SMITH, D. (1989) szerint a sikeres városban a terciér szektor térnyerése jellemző, melyben az értékhúzó ágazatok nagy számban jelen vannak, s a felértékelődő tudás által kiemelt szerepet kap a K+F és az innovációs képesség. LUKÁCS G. (2008) a magasan kvalifikált munkaerő, valamint az általa fejlődő gazdaság fontossága mellett olyan tényezőknek is kulcsszerepet tulajdonít a települési siker érdekében, mint a könnyű megközelíthetőség, elérhetőség, a megfelelő színvonalú (szociális) infrastruktúra, illetve az üzleti szolgáltatások megléte, hangsúlyozva emellett a szolidaritás és cselekvőkészség fontosságát, valamint a kulturális, műveltségi, történeti, helyi közösségi, attitűd- továbbá mentalitásbeli feltételeket. Ezzel párhuzamban BÓDI F.–BŐHM A. (2000) a települési siker tekintetében olyan puha elemek elengedhetetlenségét írják le, mint a hagyományos polgári értékek, az identitás, az empátia, az újra való nyitottság, továbbá egy kapcsolati háló megléte. Mindezek mellett azonban nem elhanyagolható a sikeresség demográfiai vonatkozása sem (SZÁSZ A. 1984).

A városok versenyképessége, illetve sikeressége tehát nem csupán hagyományos erőforrások (tőke, munkaerő, infrastruktúra) függvénye, hanem olyan addicionális tényezőkön is múlik, melyek az adott terület endogén fejlődését is táplálják. Ezeket összefoglaló néven területi tőkének (CAMAGNI, R. 2005, 2008, 2009) nevezhetjük. Ide sorolható a földrajzi elhelyezkedés, a méret, a termelés szintje, a klíma, tradíciók, természeti erőforrások, életminőség, üzleti inkubáció, ipari parkok, üzleti hálózatok, szokások, informális szabályok, szolidaritás, közös támogatások, ötletek találkozása, környezet (OECD 2001). A területi tőke elmélete figyelembe veszi, hogy a gazdasági fejlődés nem minden esetben segíti közvetlenül a társadalmi jólét elérését (BARCA, F. 2009; OECD 2001: 16), újszerűsége pedig abban rejlik, hogy a korábban mérhetetlennek vélt immateriális javaknak ugyanolyan értéket tulajdonít, mint a materiális tőkének (FABBRO, S.–MESOLELLA, A. 2010). Az endogén növekedésemélet szerint a regionális gazdasági folyamatokban a területi tőke humán tőke-elemei kulcsszerepet kapnak, mert a térség helyi erőforrásait és attraktivitását egyszerre fejlesztik (JÓNA GY. 2013). A humán tőke szerves részét képezi a kulturális tőke (BOURDIEU, P. 2004), amely azért nyer egyre nagyobb szerepet, mert a tudás és emellett a szélesebb értelemben vett kultúra gazdasági tőkévé alakítható (JÓNA, GY. 2013).

A globális versenyben az immateriális javak, amilyen a tudás vagy a kapcsolati tőke, napjainkra a gazdasági fejlődés egyik legfontosabb mozgatórugóivá, a termelés fő erejévé váltak (LUKOVICS M.–ZUTI B. 2014). A magasfokú szakértelem megtartása, vonzása így egyre nagyobb értéket képvisel a városi versenyképesség és gazdasági teljesítmény tekintetében, így a városoknak képessé kell válniuk egy olyan tudásbázis vonzására, illetve megtartására, mely aztán magával hozza a tőkebeáramlást is (GLOSSOP, C. 2008).

TÓTH K. (1982) a települések népességmegtartó képessége tekintetében a helybeli munkalehetőségek és az ingázás feltételeinek társadalmi elfogadottságát emeli ki a lakosság alapellátásának biztosítása mellett, melybe beleérti az út- és járdahálózat, a lakáskörülmények, a kereskedelmi ellátottság és forgalom, az egészségügyi ellátás, valamint az oktatási intézmények meglétét. MATOLCSI L. (1982) ezt kiegészítve a közéletiség színtereinek is nagy szerepet tulajdonít, melyek segítséget nyújtanak az erős társadalmi kohézió mellett a lakosok településhez való érzelmi kötődésének elérésében. BAKOS L.-né et. al. (1985) az előbbieket mellett figyelmet fordított az élve születés és a vándorlási egyenleg arányára, a közlekedés helyzetére, a foglalkoztatási szerkezetre, valamint a kereskedelmi kapcsolatokra. SALÁNCZI I.–FEKETE T. (1985) elsődleges tényezőként a foglalkoztatottságot vizsgálta. Eredményeik azt tükrözik, hogy a településeken, ahol a munkalehetőség korlátozott, onnan a lakosság elvándorol és a település nem fejlődik. Azokon a településeken nagyobb a népességmegtartó képesség, ahol nagyobb az egy főre jutó bruttó jövedelem és az éves munkabér, korszerűbb a lakásállomány, jobb a kiskereskedelmi egységekkel, az egészségügyi s oktatási intézményekkel való ellátottság.

KOLTAI Z. (2005, 2015, 2019) kutatása alapján pedig láthatóvá vált, milyen szempontokat részesít előnyben a magyar lakosság lakóhelyének értékelésekor, melyek közül a legfontosabbnak ítélt tényezők a települési-, továbbá közlekedési infrastrukturális adottságok, valamint a foglalkoztatási körülmények, a helyi egészségügyi szolgáltatások és a lakókörnyezet állapota. Kevésbé lényegesek az oktatási feltételek, a városi szerepkörök szélessége, a szabadidő eltöltésének lehetőségei, a település természeti adottságai, illetve a lakásállományt jellemző vonzerő. A legalacsonyabb értéket pedig a település demográfiai adottságai és a lakóhely történelme, tradíciói kapták. A felsorolt tényezőkön kívül vonzó tényezőként fordultak még elő az emberi (családi, baráti) kapcsolatok, a közösség megléte, a közbiztonság színvonala, mindemellett pedig a lakosság etnikai összetétele. A fiatalok (15-29 éves korcsoport) körében az átlagosnál magasabb értéket kapott a szabadidő eltöltésének lehetősége, míg a korosztály számára a település történelme, tradíciói a legkevésbé

meghatározó a lakóhely értékelésénél. A felsőfokú végzettségű csoport esetében pedig az átlagosnál magasabb pontszámot kapott az oktatás, a települési infrastruktúra, a városi szerepkörök szélessége, valamint a természeti adottságok mutatószáma.

A felsőoktatás elérhetőségének fontosságára következethetünk JANCSÓ T.–SZALKAI G. (2017) elemzéséből, amelynek egyik eredménye, hogyha egy bizonyos távolságon belül nem található felsőoktatási intézmény, akkor a regionális központok felsőoktatási intézményeinek vonzáskörzetén kívül eső területekről a továbbtanulók nagyobb eséllyel választják Budapestet.

A népességmegtartás és az élhetőség szempontjából érdekes szempontot emel ki LŐRINCZ K. et al. (2020) friss kutatása. A tanulmány a városi jogállású települések között megkülönböztet közép- vagy kisvárosokat, illetve városias jellegű településeket. A város történeti fejlődése, valamint a városstruktúra is jelentős szerepet játszhat a lakóhelyválasztásban.

Közép- és nagyvárosok helyzete a magyarországi településszerkezetben – történeti áttekintés

A városok közötti versenyben jelentős szerepet játszik egy-egy város demográfiai helyzete (KŐSZEGFALVI GY. 2014). Az előregedés, a szelektív migráció és a képzett lakosság arányának csökkenése jelentős kihívás elé állítja az érintett településeket. Ez a folyamat Magyarországon nem csak a kisebb településeket, hanem minden második városi településegyüttest is érinti (LENGYEL I.–VAS ZS. 2015). Magyarország jelenlegi térszerkezete, „vízfejűsége” alakulásában fontos szerepet játszott Trianon, a korai és a kései szocialista településpolitika (Nagy-Budapest létrehozása 1950-ben, az 1971-es Országos Településhálózatfejlesztési Koncepció implementációja), illetve a rendszerváltozás (CSOMÓS GY. 2009, BELUSZKY P. 2014). Az államszocialista időszak településhálózat működését leginkább a felülről való irányítottság, valamint a szabványosított intézményhálózat jellemezte. Az akkori szabályozás homogenizált, hierarchikus és koncentrált településrendszer létrehozására törekedett, amely az – elsősorban ipari profilú – nagyvárosok favorizációja ellenére alulurbanizált maradt. Ezt jól mutathatja az ingázás jelenségének a korszakban való tömegessé válása is (BELUSZKY P.–GYŐRI R. 1999).

A rendszerváltás után az 1990-es önkormányzati törvény biztosította a települési önrendelkezést és egy decentralizáltabb településhálózatot hozott létre (BELUSZKY, P.–GYŐRI, R. 1999), bár ennek a decentralizációs folyamatnak az első kudarcai a 2000-es évek végén újracentralizációs válaszokat eredményeztek (PÁLNÉ KOVÁCS I. 2014). A túlzottan Budapest súlyú gazdasági térszerkezet oldására szakpolitikai törekvésként, mind a 2005-ös (SALAMIN G. et al 2005), mind a 2014-es országos területfejlesztési koncepció (SALAMIN G. et al 2014) a regionális jelentőségű városok célzott fejlesztését szorgalmazták.

A rendszerváltás utáni térszerkezetet jelentősen befolyásolta, hogy a telephelyválasztást kevésbé a politikai döntések, mint inkább a piaci verseny kezdte meghatározni. Egy másik jelentős változás volt a városhierarchia lazulása, amelyet többek között a várossá nyilvánítás liberalizációja továbbá a megyei szint háttérbe kerülése eredményezett. Harmadrészt, megjelent a „hátrányos helyzetű térség” fogalma a szakpolitikában, illetve a szakpolitikai diskurzusban előtérbe került a kistelepülések feltűnően kedvezőtlen demográfiai helyzete, illetve a településhálózatból hiányzó nagyobb középvárosok (BELUSZKY P.–GYŐRI R. 1999, SALAMIN G. et al. 2008).

A 2008-as gazdasági válság hatással volt a magyar közép- és nagyvárosok versenyképességére, de teljesen eltérő mértékben. A válság nagyobb hatással volt azokra a településekre, amelyek korábban sikeresebben integrálódtak a nemzetközi piacba (EGEDY

T. 2012; NEMES-NAGY J.–LŐCSEI H. 2015), illetve azokra, amelyek kevésbé diverzifikált gazdasági profillal rendelkeztek – gyakran egy jelentős foglalkoztatóval (MOLNÁR E. et al. 2018). A jelenlegi magyarországi térszerkezet vonatkozásában a szakirodalom több tengelyt, törésvonalat megnevez. A duális megközelítések közül a kelet-nyugat megosztottság mellett a Budapest-vidék dichotómia emelendő ki (BELUSZKY P.–GYŐRI R. 1999; NEMES-NAGY J.–LŐCSEI H. 2015). Ezzel szemben a triális (háromosztatú) térbeli fejlődés koncepciója Budapest és a vidék között egy harmadik településcsoportot is azonosít: az FDI-vezérelt feldolgozóipari térségeket (Győr, Székesfehérvár, Tatabánya, Kecskemét) (SALAMIN G. et al 2016).

Magyar településtipológiák, városrangsorok

Az elmúlt húsz évben ugyan több magyar kutató vizsgálta kvantitatív módszerekkel, komplex mutatóval Magyarország településhálózatát, valamint annak változásait, de jelen kutatás számos innovatív jellemzőjében eltér ezektől. Egyrészt, a mutatók összeállítása során különös figyelmet fordítottunk a versenyképesség puha tényezőire, szemben a korábbi kutatások kemény, gazdasági növekedésre fókuszáló szemléletével. Másrészt, a komplex mutató a versenyképesség mérésére saját fejlesztésű, BigData adatforrásokon alapuló mutatókat is tartalmaz. Mindemellett, a városok szerepének növekedése ellenére többségben vannak a térségi (kistérségi/járási, megyei, régiós) szintű elemzések, amely igazolja jelen kutatás relevanciáját. A releváns kutatások között egyedül BELUSZKY P.–GYŐRI R. (1999, 2004) kutatásai vizsgáltak hasonló elemszámú várost, mint a jelen kutatás, de az ezen kutatás által vázolt kép mára több mint tizenöt éves.

Az elemzések egy része a vizsgálatba bevont városokat csoportosította (BELUSZKY P.–GYŐRI R. 1999; BELUSZKY P.–GYŐRI R. 2004; RECHNITZER J. et al. 2004; EGEDY, T. 2012; CSOMÓS GY. 2016; RECHNITZER J. et al. 2014; LENGYEL I.–VAS ZS. 2015), míg másik részük a komplex mutató alapján városrangsort állított fel (AMBRUS Z. et al. 2008; MAKRA L.–SÜMEGHY Z. 2010; TÓTH B. I. 2011; TÓTH B. I.–NAGY Z. 2013, PÉLI L. et al. 2017; MOLNÁR E. et al. 2018), vagy a várostérségek komplex versenyképességét értékelte (SALAMIN G. 2004) (lásd *1. táblázat*). Bár mind a bevont települések köre, mind a komplex mutató változói, mind az elemzési módszertan eltérők, kutatásunk szempontjából érdemes összevetni ezeket az eredményeket.

A településtipológiákat kidolgozó kutatások közül BELUSZKY P.–GYŐRI R. (1999) munkája adja az egyik legrészletesebb áttekintést az ezredforduló Magyarországnak településhálózatáról, amelyben kvalitatív módon jellemzik a magyar kis- és középvárosokat, majd dinamikájuk szerint öt kategóriába sorolják őket (dinamikusan fejlődő, növekvő városok; mérsékelt dinamikájú városok; stagnáló városok; pozícióikban visszaeső, stagnáló-hanyatló városok továbbá csökkenő méretű, hanyatló városok). BELUSZKY P.–GYŐRI R. (2004) longitúdinalis vizsgálatot is végeztek, melynek keretében a magyar közép- és nagyvárosok egymáshoz viszonyított pozícióinak változását elemezték melynek eredményeként négy csoportot különítettek el.

RECHNITZER J. et al. (2004, 2014) huszonhárom innovációs szempontból kiugró magyar várost hasonlított össze, melyeknek hat innovációs klaszterét különböztette meg. A magyarországi városok rangsorát kidolgozó kutatások közül AMBRUS Z. et al. (2008) a vállalkozás-sűrűségi, beruházási, külföldi befektetésekre, lakásépítésre vonatkozó adatok alapján Győr és Székesfehérvár kedvező helyzetét emeli ki. MOLNÁR E. et al. (2018) a nyolc legnagyobb magyar város települési gazdasági erejét hasonlítja össze. A területi tőke szempontjából hasonló városi rangsorolásra vállalkozott TÓTH G.–NAGY Z. (2013) is, akik

– felismerve, hogy a regionális központok gazdasági teljesítménye csak agglomerációjukkal együtt értelmezhető és elemezhető – a nagyvárosi településegységek fejlettségét vizsgálta. EGEDY T. (2012) a magyar városok helyzetét a válság hatásai szempontjából vizsgálta.

Jelen kutatással összehasonlítható kutatást végzett TÓTH B. I. (2011), LENGYEL I. – VAS Zs. (2015), illetve CSOMÓS GY. (2016) is, így ezeket a munkákat a kutatási eredmények ismertetésénél fogjuk saját munkánkkal összevetni. Az általunk elemzett hazai várostípológiákat – a vizsgálatba bevont városok körével továbbá a vizsgálati szempontokkal – az 1. táblázat mutatja be.

1. táblázat – Table 1

Hazai várostípológiák a vizsgálatba bevont városok köre,
és a vizsgálati szempontok szerint

Hungarian urban typologies and the examined cities and indicators

Szerzők	Tipológia	Bevont városok köre	Szempontok
BELUSZKY – GYÓRI (1999)	– Dinamikusan fejlődő, növekvő városok – Mérsékelt dinamikájú városok – Stagnáló városok – Pozícióikban visszaeső, stagnáló – hanyatló városok – Csökkenő méretű, hanyatló városok		– népességszám – a munkahelyek számának változása – a munkanélküliségi ráta – a gazdasági szervezetek számának alakulása – városhierarchiában bekövetkezett változások
BELUSZKY – GYÓRI (2004)	– 1910-ben megyeközpontok, ma középvárosok – Mindkét időpontban középvárosok – 1910 óta „felemelkedett” középvárosok – 1910-ben még középvárosok, ma kisvárosok	harminchat város: megyeszékhelyek, közép- és kisvárosok	
CSOMÓS (2016)	– Budapest és agglomeráció – Regionális központok – Tradicionális iparközpontok – Idegenforgalmi központok – Új gazdasági központok – Offshore települések	huszonöt város	– adózott eredmény – értékesítés nettó árbevétele export értékesítés nettó árbevétele – kibocsátás összesen – mérlegfőösszeg – saját tőke összege – bruttó hozzáadott érték – (településgazdasági súly)
EGEDY (2012)	– Válság nyertesei – Billegők – Válság vesztesei	tíz nagyváros: Budapest, Kecskemét, Győr, Székesfehérvár, Pécs, Nyíregyháza, Tatabánya, Szeged, Debrecen és Miskolc	
LENGYEL – VAS (2015)	– Globális gazdaságba integrálódott településegységek – Multinacionális feldolgozóipari településegységek – Nagy egyetemmel bíró településegységek – Hazai piacra termelő feldolgozóipari településegységek	húsz város (megyeközpontok és Budapest)	

Szerzők	Tipológia	Bevont városok köre	Szemponatok
RECHNITZER et al. (2004) és RECHNITZER et al. (2014)	– 6 innovációs klaszter	huszonhárom innovációs szempontból kiugró város	<ul style="list-style-type: none"> – Gazdasági főkomponens <ul style="list-style-type: none"> – gazdasági fejlettség mutatója (62%-os sűrítés) – Iskolázottság és menedzsment főkomponens <ul style="list-style-type: none"> – fejlett munkaerőpiac (79%-os sűrítés) – Társadalmi aktivitás főkomponens – tudatos választói magatartás, virulens civil társadalom, összetett helyi nyilvánosság (60%-os sűrítés) – Humánerőforrás-főkomponens <ul style="list-style-type: none"> – a felsőoktatási szféra intézményi- és humán állományi súlya (62%-os sűrítés) – Innovációs főkomponens – az innovációs intézményhálózat összetettsége és sűrűsége, az innovációs potenciál mértéke (82%-os sűrítés)
MAKRA –SÜMEGHY (2010)	– 6 klaszter a Green Cities Index és a Green Counties Index alapján	nyolcvannolc magyar város	<ul style="list-style-type: none"> – vízfogyasztás – energiafogyasztás – közmű-ellátottság – közlekedés – hulladékkezelés – települési kényelmi tényezők – levegőminőség

Forrás/Source: Saját szerkesztés / Authors' editing

Kutatási kérdések és módszertan

Kutatásunk célja volt, hogy infrastrukturális, gazdasági és társadalmi-kulturális jellemzőik alapján, induktív módon elkészítsük a magyarországi közép- és nagyvárosok versenyképességi tipológiáját humán tőke vonzó potenciáljuk bázisán, majd az elkülönített várostípusok viselkedését további változók alapján mutassuk be. A vizsgált települések körét Magyarország közép- és nagyvárosai alkották. Kutatásunkban a hazánkban a népességszám alapján kialakult települési hierarchiát figyelembe véve alakítottuk ki a közép- és nagyvárosok kategóriáját, amely alapján e várostípusba tartozónak tekintjük a húszezer főnél népesebb, de az egymillió lélekszámot meg nem haladó településeket. A kutatás céljának eléréséhez, illetve az elemzési kérdésünk megválaszolásához három lépcsőben elemeztük a vizsgált magyarországi városok társadalmi-gazdasági jellemzőit.

A szakirodalom által leírt indikátorokat, valamint javaslatokat (NEMES-NAGY J. 2007; GYURIS F. 2014) felhasználva meghatároztuk azokat a változókat, amelyekkel az egyes szempontokat megfelelő módon ragadhatjuk meg – különös tekintettel a magasan képzett munkaerő vonzására. E réteg a versenyképesség tekintetében már az 1960-as évektől kezdve kiugró szerepet kapott, hiszen egy-egy település fenntartható növekedését hosszútávon – természetesen nem kizárólagosan – képes biztosítani. A humán tőke szerepéről folytatott tudományos vitákban GLAESER, E. L.–BERRY, C. L. (2005) a képzett lakosság arányát, mint települési sikertényezőt azonosította, GRANOVERTER, M. (1977) a gyenge és erős kötések, a társadalmi háló szerepét hangsúlyozta. BOURDIEU, P. (1989) és PUTNAM, R. (1995) társadalmi bizalmat igyekezett megragadni, míg FLORIDA, R. (2002) ezek mellett a technológiai fejlődés, a tehetséges, kreatív munkaerő, illetve a társadalmi befogadás, tolerancia mértékét emelte ki.

Modellünk Magyarország-specifikusságának biztosítása érdekében a módszertan validálása négy fókuszcsoporthoz épül. A vizsgálatba bevont indikátorok körének

kiválasztási bázisát adta, hogy a versenyképességi irányultságú várostipológiák számos esetben csupán gazdasági, kemény mutatókat tartalmaznak, figyelmen kívül hagyva a versenyképesség 21. századi, egyre inkább ember- és kultúráközpontú megközelítését. Ennek szem előtt tartásával, a vizsgálatba beemelt egyes változók a hivatalos társadalmi-gazdasági statisztikai adatok mellett olyan BigData jellegű puha elemeket is tartalmaznak, melyek a tipológia újszerűségét adják, s amelyeket a rendelkezésre álló információforrások alapján magunk számoltunk. A vizsgálat második lépéseként főkomponens elemzéssel csoportosítottuk a változókat annak érdekében, hogy a mérhetővé tett szempontokat a városok helyzetének egy-egy átfogóbb aspektusára általánosítva kapjuk meg. Ehhez a harmadik lépés, nevezetesen a településtipológia meghatározásához volt szükség, amelyet klaszterelemzéssel végeztünk. (A műveletek elvégzéséhez az IBM SPSS Statistics 19.0 verziójának algoritmusait használtuk.)

A főkomponenselemzéshez négy dimenziót különítettünk el, amelyhez egy-egy, egymással átfedésben nem lévő változószettet különítettünk el. A négy említett dimenziót 1) az alapinfrastruktúra (közlekedési és lakásinfrastruktúra), 2) a szolgáltatásgazdagság (kereskedelem, vendéglátás, szabadidő), 3) a munkaerőpiac (for- és nonprofit szervezetek, álláslehetőségek továbbá jövedelem), illetve 4) az információs társadalom (oktatás, kutatás, kommunikáció) jelentették. A főkomponenseket a 2. táblázatban rögzített változók alapján hoztuk létre.

2. táblázat – Table 2

Az alkalmazott főkomponensek, a főkomponensben foglalt változók és adatforrásaik
Principal components, the included indicators and data sources of them

Főkomponens megnevezése	Főkomponensben foglalt változók	Adatforrás
Alap- infrastruktúra	2012-2017 között épített („újépítésű”) lakások aránya az 2017-es lakásállományból	KSH
	Átlagos ingatlan bérleti ár/m ² reciproka (1/bérleti ár) (2017 utolsó havi átlag)	ingatlanet.hu
	ezer főre jutó személygépkocsik száma az üzemeltető lakhelye szerint reciproka (2017)	KSH
	Budapesti vagy bécsi nemzetközi repülőtér elérhetősége autóval (perc) nyolc munkaóra vetítve (reciprok) (1/Elérhetőség percben/480) (2019)	saját számítás maps.google.com alapján
	Önkormányzati kerékpárút, közös gyalog- és kerékpárút hossza az önkormányzati és állami kiépített út és köztér arányában (2017)	KSH
Szolgáltatás- gazdagság	Bevásárlóközpontok és hipermarketek száma a lakónépesség arányában (2017)	KSH
	Múzeum és színházlátogatók ezer fő népességre vetítve (2017)	KSH
	Büfék száma a népesség arányában ezer főre vetítve (2017)	KSH
	Google-ön 4,5 felett értékelt kávézók száma (2019)	saját számítás maps.google.com alapján
	Google-ön 4,5 felett értékelt éttermek száma (2019)	saját számítás maps.google.com alapján
	Regisztrált (társas) vállalkozások száma a szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás nemzetgazdasági ágban a lakónépesség arányában ezer főre vetítve (2017)	KSH
Regisztrált (társas) vállalkozások száma a művészet, szórakoztatás, szabadidő nemzetgazdasági ágban a népesség arányában (2017)	KSH	

Főkomponens megnevezése	Főkomponensben foglalt változók	Adatforrás
Munkaerő-piac	Működő vállalkozások száma a népesség arányában ezer főre vetítve (2016)	KSH
	Egyetemi végzettségű, egy-három év munkatapasztalattal rendelkező munkavállalóknak kínált állások száma a lakónépesség arányában (2019)	profession.hu
	Összes belföldi jövedelem ezer adózóra vetítve (2017)	NAV
Információs társadalom	Nonprofit és civil szervezetek száma lakosságra vetítve (2017)	KSH
	Regisztrált vállalkozások száma az oktatás nemzetgazdasági ágban az összes vállalkozás arányában (2017)	KSH
	Helyi egyetem(ek) által elnyert EU-s pályázati források ezer főre vetítve (2014-2017 időszak)	palyazat.gov.hu
	Gyarapodó tudástőkére fordított EU-s források, ezer főre vetítve (2014-2017)	palyazat.gov.hu
	Regisztrált vállalkozások száma a szakmai, tudományos, műszaki tevékenység nemzetgazdasági ágban az összes regisztrált vállalkozás arányában (2017)	KSH
	Regisztrált vállalkozások száma az információ, kommunikáció nemzetgazdasági ágban összes vállalkozás arányában (2017)	KSH
	Internet előfizetések száma ezer főre vetítve (2017)	KSH

Forrás/Source: Saját szerkesztés / Authors' editing

Fontos felhívni a figyelmet módszertanunk korlátaira: a statisztikai adatgyűjtésben viszonylag kevés az olyan jellegű információ, amivel a települések területi tőkége, sikeressége a 21. századi, emberközpontú értelmezésnek megfelelően mérhető lenne. Azonban a puha mutatók bevonása az elemzésbe megbízhatatlanságot, az érvényesség csökkenését is jelentheti, miközben ez lehet a módszer egyik fő erénye. Szintén fontos megemlíteni, hogy elemzésünk csak kvantitatív elemekre támaszkodik, így ennek eredményeit tovább árnyalhatja kvalitatív adatfelvétel, esettanulmányi feldolgozás.

A főkomponenselemzés során az egyes dimenziókat több változóval kívántuk megragadni, az adatredukciós módszer során azonban ezek körében egyesek különutasnak bizonyultak. Minthogy az egyes dimenziók e változók nélkül is jól magyarázhatók voltak, továbbá, a későbbi klaszterelemzés során minél kevesebb dimenzióval (változóként értelmezett főkomponensekkel) kívántunk dolgozni, a különutas változókat kihagytuk elemzésünkől. A végleges változók csoportjai alapján futtatott főkomponenselemzés eredményesnek bizonyult. Az egyes változószettek változóinak megfeleltethetőségét tesztelő KMO-vizsgálat a közepes megfeleléségi kategóriába tartozó eredményeket mutatott. A változók összesített eredeti információtartalmának az egyes főkomponensek a *3. táblázatban* rögzített

3. táblázat – Table 3

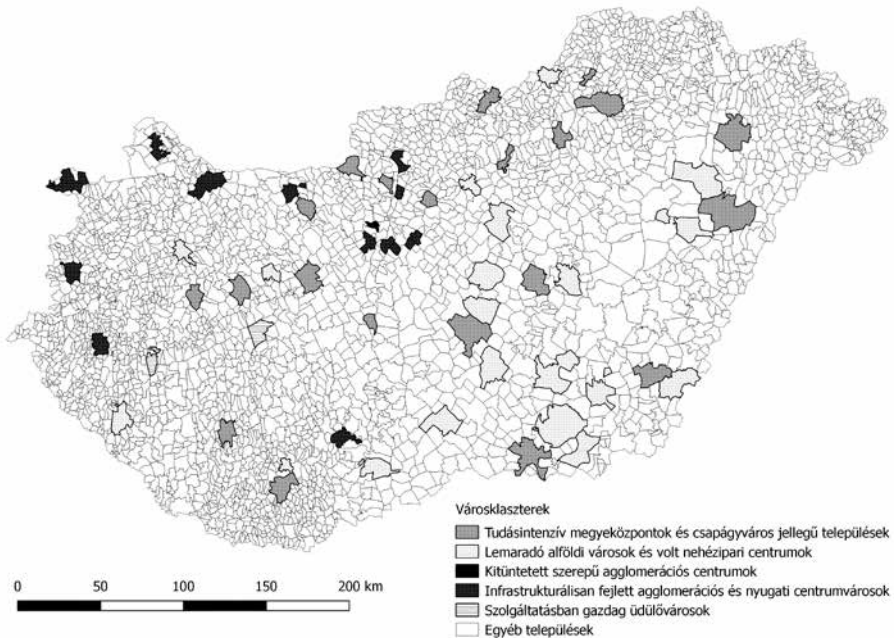
KMO és megmagyarázott hányad KMO and explained proportion		
	KMO érték	Megmagyarázott hányad
FAC1	0,658	0,428
FAC2	0,782	0,545
FAC3	0,643	0,658
FAC4	0,626	0,508

Forrás/Source: Saját szerkesztés / Authors' editing

százalékát őrizték meg. Mindezekkel a kapott főkomponenseket alkalmasnak tekinthetjük arra, hogy az eredeti elképzelésünknek megfeleltethető egyes gazdasági-társadalmi dimenziókat egyetlen mérőszámmal ragadhatjuk meg a vizsgált ötvennyolc közép- és nagyváros vonatkozásában.

Kutatási eredmények

A kapott főkomponensek segítségével ezután csoportokba foglaltuk az 58 magyarországi közép- és nagyvárost (1. ábra). Ennek során a csoportosításra hierarchikus klaszterelemzési eljárást (euklédesszi távolságokon alapuló within-groups linkage módszer) alkalmaztunk, melynek kiválasztását az elemzés induktív módszertana továbbá a kis elemszám

1. ábra Az egyes klaszterekhez tartozó városok elhelyezkedése közigazgatási határaik alapján lehatárolva
Saját szerkesztés

Figure 1 Location of cities belonging to each cluster delimited according to their administrative boundaries
Authors' editing

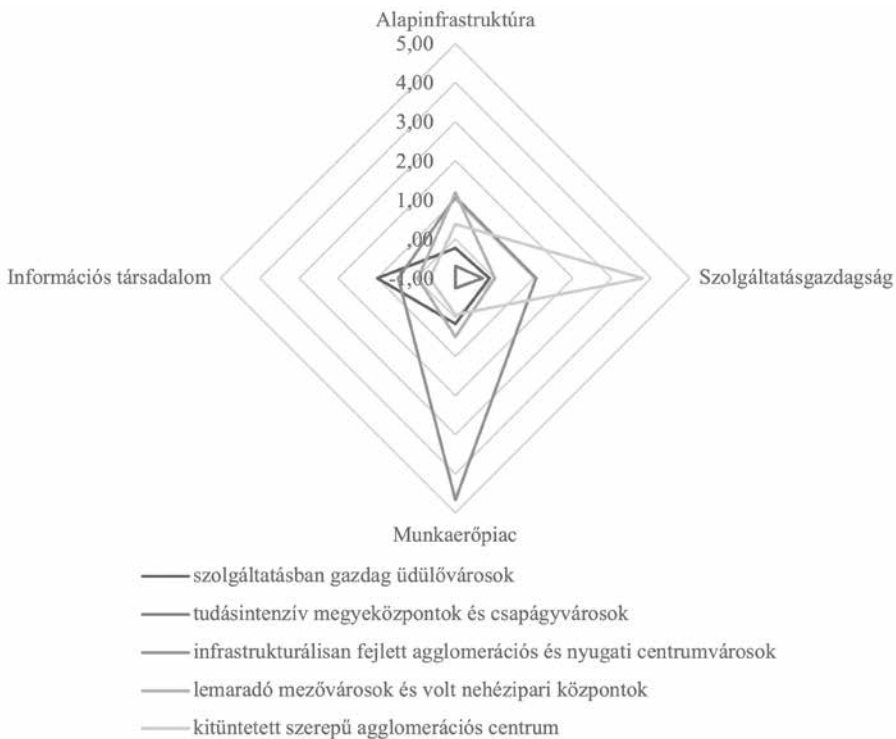
indokolja. A klaszterezési eljárás dendrogramja alapján összesen öt klaszter (város csoport) megkülönböztetése mellett döntöttünk, amelyek megfelelő módon elkülöníthetők mindemellett jól interpretálhatók. A két legfőbb klasztert, amelyek együttesen a vizsgált városok kétharmadát tartalmazzák, a „tudásintenzív megyeközpontok és csapágyváros jellegű települések” ($n = 21$), illetve „lemaradó alföldi városok és volt nehézipari centrumok” ($n = 20$) címkékkel illehetünk. Az „infrastrukturálisan fejlett agglomerációs és nyugati centrumvárosok” képezik a harmadik legnagyobb, az összes eset negyedét ($n = 14$) magába foglaló klasztert, míg a két legkisebb klaszterbe kettő, illetve egy darab város tartozik. Ezek elkülönítése azért fontos, mert a faktorértékek alapján értelmezett viselkedésüket tekintve a többihez képest jelentősen eltérnek. A klaszterhovatartozást a 4. táblázat szemlélteti.

Az egyes klaszterekhez tartozó városok
Cluster membership of the examined cities

1. klaszter <i>szolgáltatásban gazdag üdülővárosok</i>	2. klaszter <i>tudásintenzív megyeközpontok és csapágyváros jellegű települések</i>	3. klaszter <i>infrastrukturálisan fejlett agglomerációs és nyugati centrumvárosok</i>	3. klaszter <i>lemaradó alföldi városok és volt nehézipari centrumok</i>	5. klaszter <i>kitüntetett szerepű agglomerációs centrum</i>
Keszthely Siófok	Ajka Békéscsaba Debrecen Dunaújváros Esztergom Gyöngyös Kaposvár Kazincbarcika Kecskemét Miskolc Nyíregyháza Pécs Salgótarján Szeged Székesfehérvár Szolnok Tatabánya Eger Veszprém Gödöllő Szentendre	Dunaharaszti Dunakeszi Érd Gyál Győr Mosonmagyaróvár Sopron Szekszárd Szigetszentmiklós Tata Vecsés Szombathely Vác Zalaegerszeg	Baja Cegléd Gyula Hajdúböszörmény Hajdúszoboszló Hatvan Hódmezővásárhely Jászberény Kiskunfélegyháza Kiskunhalas Komló Makó Nagykanizsa Nagykőrös Orosháza Ózd Pápa Szentés Törökszentmiklós Várpalota	Budaörs

Forrás/Source: Saját szerkesztés / Authors' editing

Ahogy a 2. ábrán is látható, a „tudásintenzív megyeközpontok és csapágyváros jellegű települések” klaszterre viszonylag alacsony infrastrukturális ellátottság és szolgáltatás-gazdagság jellemző, amelyet azonban ellensúlyoz a kedvezőbb munkaerőpiaci helyzetkép, illetve a rendkívül magas információs társadalmi értékek, amelyek elsősorban az egyetemek jelenlétével magyarázhatóak. A klaszter elnevezésével kapcsolatban azonban fontos a „csapágyváros” fogalmát tisztázni – illetve, hogy e cikk pontosan milyen városkört és funkciókat ért az elnevezés alatt. A budapesti metropolisztársaság határán elhelyezkedő, ötven-százezer fő lakónépességű városok gyűrijét (Székesfehérvár, Dunaújváros, Kecskemét, Szolnok, Hatvan, Salgótarján, Esztergom, Tatabánya), melyek mintegy hatvan-nyolcvan km sugarú kört leírva helyezkednek el a főváros körül, csapágyvárosoknak nevezzük az Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió (OFTK) 2014-ben megjelent változata szerint. A kör észak-nyugati, Szlovákiába eső, korábban Magyarország részét képező szektora történelmi okokból hiányzik. E városok sajátossága – amelltt, hogy befektetési helyszínt jelentenek a gépkocsigyártás és -összeszerelés, az IT és a logisztika, valamint a K + F területén a külföldi tőke számára-, hogy egyfajta közvetítővárosi szereppel is bírnak, mely által a globális trendeket, termelési módokat és szervezeti-működési formákat képesek átadni közvetlen vonzáskörzetüknek, becsatornázva ezáltal a periférikus területeket a globális termelési körökbe. Bár a klaszterbe került városok közül néhány (pl.: a Gödöllő-Szentendre páros, vagy Ajka és Kazincbarcika) nem tekinthető klasszikus értelemben vett csapágyvárosnak, hasonlóságokat mutat e városkörrel abban az értelemben, hogy

2. ábra Az egyes faktorértékek átlagértékei klaszterenként. Saját szerkesztés.
 Figure 2 Mean values of factorscores in each cluster. Authors' editing.

fejlődése a főváros és agglomerációja relációjában értelmezhető, az ezekkel való együttműködés alapvetően meghatározza a települések sikerességét. A klaszterbe került városokról elmondható, hogy az információs társadalom faktoron mért magas értékek ellenére született néhány kiugróan alacsony eredmény, melynek oka, hogy az érintett településeken nincs jelen a felsőoktatás. Szentendre és Eger több szempontból kiemelkedik – leginkább a szolgáltatásgazdagság terén. Kazinbarcika több ízben nyújt kiugróan alacsony eredményt, amelynek oka az egyetemi forrásfelhasználás hiánya továbbá az alacsony számú múzeumlátogató.

Az „*infrastrukturálisan fejlett agglomerációs és nyugati centrumvárosok*” klaszter (vagyis azok a városok, amelyek Budapest vonzáskörzetében, vagy a nyugati országrészben helyezkednek el), nagy részük elsősorban épp területi elhelyezkedésük miatt rendelkeznek kitűnő infrastrukturális adottságokkal, a munkaerőpiaci helyzetképük rendkívül kedvező, míg szolgáltatásgazdagságukra épp a főváros közelsége lehet negatívabb hatással, ez összességében a középmezőnybe sorolja ezeket a településeket. Információs társadalmi értéküket tekintve szintén köztes helyet foglalnak el, amely azzal függhet össze, hogy ezen településeken nincs jelen a felsőoktatás. Az agglomerációs városok közül az ezer adózóra jutó belföldi jövedelem mértéke alapján Dunakeszi emelkedik ki, míg a nyugati centrumvárosok közül az osztrák határhoz, valamint Bécshez és Pozsonyhoz közeli, stratégiai elhelyezkedésű Mosonmagyaróvár említendő, ahol különösen magas az újépítésű lakások aránya. Érdeklődésre méltó továbbá Vecsés klaszterhovatartozását inkább Budapest közelsége, mint általánosan előnyös területi elhelyezkedésük indokolja, ezek a települések rendelkeznek a legkedvezőtlenebb értékekkel a klaszteren belül.

A „*lemaradó alföldi városok és volt nehézipari centrumok*” klaszter tagjai ezzel szemben egységesen rendkívül kedvezőtlen helyzetben vannak valamennyi vizsgált változóból képzett csoportot tekintve. Alapinfrastruktúra tekintetében rendelkeznek néhány jó eredménnyel a lakásbérleti árak (Komló), az egy főre jutó autók száma (Ózd) valamint az önkormányzati kerékpárút, közös gyalog- és kerékpárút arányát (Hódmezővásárhely) nézve. Az említett indikátorokban a kiemelkedés önmagában – értelemszerűen – nem előnyt jelent, hanem kifejezetten az elmaradott települések jellemzője. A klaszternek minden faktor esetében vannak mélypontjai, a legtöbb a digitális társadalom esetében. A legtöbb alacsony eredmény Ózdhoz, Hajdúböszörményhez továbbá Ceglédhez kapcsolható.

A klaszterelemzés eredményeképpen létrejött öt klaszter közül két csoport alacsony elemszámú: a „*szolgáltatásban gazdag üdülővárosok*” és a „*kitüntetett szerepű agglomerációs centrum*”. A „*szolgáltatásban gazdag üdülővárosok*” arányított szolgáltatás-gazdagságukat tekintve előzik meg a teljes mezőnyt – ideértve a „*kitüntetett szerepű agglomerációs centrumot*” is –, valójában csupán a múzeumlátogatók és a művészeti profilú vállalkozások tekintetében nem értek el maximum értéket ezen a faktoron. Ellenben munkaerőpiaci továbbá információs társadalmi mutatóikat tekintve kedvezőtlen helyzetűnek tekinthetők. Két Balaton-melletti város, Siófok, valamint Keszthely alkotja ezt a csoportot. Egy kiugróan alacsony értékkel találkozunk a klaszter esetében, a munkahelyek tekintetében, Keszthelyen ugyanis nem található a magasan képzett munkavállalóknak meghirdetett állás.

Végül, a „*kitüntetett szerepű agglomerációs centrum*” kategóriájában egyedül Budaörs szerepel, amelyet az adatok tekintetében sem véletlenül szokás Budapest XXIV. kerületének tartani. A város egységesen, minden mutató tekintetében az élmezőnybe tartozik. Munkaerőpiaci tekintetben a vizsgált elemek közül ez a település rendelkezett a legtöbb működő vállalkozással, valamint magasan képzett munkaerő számára kínált állással népességarányosan. A további faktorokat tekintve viszont egy-egy klaszter rendre lekörözi (infrastruktúráját tekintve kevéssel az *infrastrukturálisan fejlett agglomerációs és nyugati centrumvárosok*, míg információs társadalmi mutatója tekintetében a *tudásintenzív megyeközpontok és csapágyváros jellegű települések* jócskán). Budaörsnek nincs felsőoktatási intézménye, ezért kapott az ehhez kapcsolódó mutatók terén nulla értéket. Az autók száma – amelyet a változók értékelésénél negatívumként értelmeztünk az ingázáshoz és környezetterheléshez való kapcsolódása miatt – viszont rendkívül magas. A klaszterek faktorértékekenként vett eredményeit az 1. ábra összesíti.

Hasonlóságok és különbségek a korábbi várostipológiákkal

Jelen kutatáshoz hasonló elemzéseket végzett TÓTH B. I. (2011), LENGYEL I.–VAS Zs. (2015) és CSOMÓS GY. (2016) is. TÓTH B. I. (2011) kutatásában ötvenkét magyar közép- és nagyváros összehasonlítására kerül sor – a bevont városok köre majdnem azonos a jelen tanulmányban kutatott ötvennyolc magyar közép- és nagyvárossal, illetve a bevont változók köre is összehasonlítható. TÓTH B. I. (2011) – a területi tőke vizsgálata érdekében – elsősorban gazdasági fejlettséget mérő változókat vont be a kutatásába, amelyeket az alábbi dimenziókba kategorizálta: (1) a település vállalkozásainak jellemzői, (2) a település környezetének jellemzői, (3) a települési szolgáltatások jellemzői, (4) a települési közművelődés, valamint tudásérőforrás jellemzői, (5) a település társadalmának jellemzői, illetve (6) a település attraktivitásának jellemzői. Hasonlóan, a vizsgált városok öt klaszterét különböztette meg, amelyek közül három klasztere jelentős átfedést mutat jelen kutatás három nagy elemszámú klaszterével, tehát a „*tudásintenzív megyeközpontok és csapágy-*

város jellegű települések” (azonos klaszterben szerepel: Ajka, Békéscsaba, Esztergom, Szentendre, Szolnok), az „infrastrukturális fejlett agglomerációs és nyugati centrum-városok” (azonos klaszterben szerepel: Szigetszentmiklós, Vecsés, Dunaharaszti, Gyál, Dunakeszi, Érd) továbbá a „lemaradó alföldi városok és volt nehézipari centrumok” (azonos klaszterben szerepel: Cegléd, Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló, Hódmezővásárhely, Kiskunfélegyháza, Makó, Nagykőrös, Orosháza) klaszterekkel.

A megyeközpontok Budapesttel való összehasonlító elemzésére vállalkozott LENGYEL I.–VAS ZS. (2015) kutatása, amelynek eredményeként a magyar városok négy fő klaszterét vázolják fel: globális gazdaságba integrálódott településegységeket (Budapest és környéke), multinacionális feldolgozóipari településegységeket (Győr, Székesfehérvár, Tatabánya, Szombathely, Kecskemét), nagy egyetemmel bíró településegységeket (Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged, Veszprém) valamint hazai piacra termelő feldolgozóipari településegységeket különböztetnek meg. LENGYEL I.–VAS ZS. (2015) kutatása húsz magyar várostárségre (településegységre) és nem a közigazgatási határokon belül értelmezett városokra fókuszál, tehát szembevetendő együttállást csak a „nagy egyetemmel bíró településegységek” klaszterének tagjai, valamint jelen kutatás „tudásintenzív megyeközpontok és csapágy-város jellegű települések” csoportja között figyelhetünk meg.

TÓTH B. I. (2011) továbbá LENGYEL I.–VAS ZS. (2015) kutatásához hasonlóan CSOMÓS GY. (2016) is a hazai városok, mint gazdasági központok egymáshoz viszonyított pozícióit elemezte egy általa kidolgozott, településgazdasági súlynak nevezett komplex mutató alapján. CSOMÓS GY. (2016) a vizsgált huszonöt várost hat klaszterbe csoportosítja: míg a Budapest és agglomerációja (Budaörs, Szentendre, Törökbálint, Érd, Szigetszentmiklós), illetve a regionális központok szinte a legtöbb ilyen vizsgálatban elkülönülnek, itt külön klasztert alkotnak a tradicionális ipari központok mellett az új gazdasági központok (Komárom, Jászfényszaru, Esztergom, Hatvan, Tab, Rácalmás, Bicske, Szentgotthárd), az idegenforgalmi központok (Balaton-környéki települések) és az alacsony iparűzési adót kínáló „offshore” települések (Szombathely, Újlengyel, Csomád) is. Jelen kutatással egyértelmű összehangot láthatunk a „szolgáltatásban gazdag üdülőközpontok” esetében.

Összességében elmondható, hogy kutatásunk három nagy elemszámú klaszterének tagjai az elmúlt évek hasonló módszertanú magyarországi kutatásaiban hasonlóképp csoportosulnak klaszterekbe. Ezzel szemben a kicsi, egy-két elemszámú klaszterek azok, amelyek a változók körétől függően különböző módon különülnek el: míg a jelen kutatásban a kiemelkedő gazdasági tevékenység mellett magas iparűzési adóval rendelkező Budaörs, illetve a Balaton közelsége miatt speciális helyzetű Siófok és Keszthely emelkedett ki, addig CSOMÓS GY. (2016) kutatásában az offshore településeknek nevezett magyar adóparadicsomok (pl. Csomád, Újlengyel) jellemezhetőek nagyon kiugró adatokkal.

Diszkusszió

A városklasztereket a fentiek értelmében gazdasági-társadalmi-kulturális jellemzőik és szolgáltatásaik alapján hoztuk létre, ezek körében demográfiai jellemzőket nem szerepeltettünk. A hiátusokkal leírható magyarországi településszerkezet megértéséhez azonban nélkülözhetetlen feltárni a gazdasági különbségek demográfiai, továbbá a képzettséget, valamint foglalkoztatottságot leíró tényezőkkel való interakcióját. Amennyiben összevetjük a klaszterhovatartozás összefüggését a klaszterhez tartozó településeken élő húsz-harminckilenc éves népesség lakónépességi arányával, a diplomások arányával, továbbá a helyben dolgozók és az összes foglalkoztatott hányadosával, végül a települések lakónépességének számával, az 5. táblázatban rögzített eredményre juthatunk.

5. táblázat – Table 5

Klaszterhovatartozás összefüggése a településeken élő 20-39 éves népesség lakónépességi arányával, a diplomások arányával, a helyben dolgozók és az összes foglalkoztatott hányadosával és a lakónépességgel
 Relationship of cluster membership with: the proportion of the population aged 20-39 from resident population; the proportion of the graduates from resident population; the ratio of the locally employed to the total employed; and the residential population

	20–39 éves népesség aránya a lakó- népességből	Diplomások aránya a lakó- népességből	A helyben dolgozók aránya az összes foglalkoz- tatottból	Lakó- népesség
Szolgáltatásban gazdag üdülővárosok	---	+	+	-----
Tudásintenzív megye- központok és csapágyváros jellegű települések	+++	+++	+++++	+++++
Infrastrukturálisan fejlett agglomerációs és nyugati centrumvárosok	+++	o	-----	-
Lemaradó alföldi városok és volt nehézipari centrumok	---	-----	+	-----
Kitüntetett szerepű agglomerációs centrum	-----	+++++	+	-----

Forrás/Source: Saját szerkesztés / Authors' editing

Jelmagyarázat: ----- : erősen mintaátlag alatti; --- : közepesen mintaátlag alatti;
 - : kissé mintaátlag alatti; o : mintaátlagnak megfelelő; + : kissé mintaátlag feletti;
 +++ : közepesen mintaátlag feletti; ++++ : erősen mintaátlag feletti

Az 5. táblázatban összefoglalt kapcsolatok a „szolgáltatásban gazdag üdülővárosok” esetében azt mutathatják, hogy a nemzetközi, valamint „magasabb igény szintet kielégítő” turizmus terén a felsőfokú végzettséggel rendelkezők akár helyben is képesek munkát találni. A „tudásintenzív megyeközpontok és csapágyváros jellegű települések” minden vizsgált kategóriában mintaátlag feletti eredményt mutattak, mely összefüggésben állhat a térség endogén fejlődési potenciáljával, az információs társadalom faktoron elért eredményével – látható az egyetemvárosok húzóereje mellett Budapest túlszorduló hatása is. Fontos megemlíteni továbbá, hogy e klaszterhez tartoztak az átlagosan legnagyobb népességgel rendelkező városok, mely arra enged következtetni, hogy a települési sikeresség és a város mérete kölcsönhatásban van egymással.

Az „infrastrukturálisan fejlett agglomerációs és nyugati centrumvárosok” klaszter tagjai egyaránt érezhetik Budapest mellett Bécs „elszívó” hatását is. A „lemaradó alföldi városok és volt nehézipari centrumok” városai a szelektív vándorlás jelenségét tapasztalják, melynek következtében a diplomás munkaerő elvándorol, s helyben marad egy alacsony(bba)n képzett, kevésbé mobil réteg, melynek tagjai a térségen kívül kisebb eséllyel tudnának elhelyezkedni. E klaszter esetében szintén érdemes kiemelni a lakónépesség számával való összefüggést.

A „*kitüntetett szerepű agglomerációs centrum*” egyetlen városa, Budaörs különutas agglomerációs településnek tekinthető: itt kevésbé a főváros elszívó, inkább „túlcsonduló” hatása érvényesül, számos nagyvállalat helyezi – épp a főváros közelsége miatt – ide telephelyét, (felsőfokú képzettséget igénylő) munkát biztosítva ezzel a helyiek számára. A városban növekvő ingatlanbérleti és vételi árak miatt azonban a húsz-harminckilenc éves réteg kevésbé engedheti meg magának a beköltözést, így a város inkább a középkorú, magasan képzett, jómódú családok alternatívája.

Összefoglalás

A kutatás során célunk az volt, hogy infrastrukturális, valamint gazdasági-társadalmi-kulturális jellemzőik alapján, induktív módon elkészítsük a magyarországi közép- és nagyvárosok versenyképességi tipológiáját, majd az elkülönített várostípusok viselkedését további változók alapján mutassuk be.

A kutatás során kirajzolódott, hogy a klaszterbe sorolásánál a vártnál még nagyobb térszerkezeti hatása van Budapestnek és agglomerációjának. Ez jól látható abból, hogy a Budapest közvetlen környezetében fekvő agglomerációs, közép- és nagyvárosok fejlettségükben felveszik a versenyt a hagyományosan fejlett, nyugati határhoz közeli centrumvárosokkal. Hasonlóan, a Budapest környéki csapágyvárosok méretükhöz, valamint gazdasági-társadalmi múltjukhoz képest szintén megközelítik, vagy akár túllérik a történelmi regionális központok fejlettségi szintjét.

Az elemzés egyértelműen rávilágított Magyarország kelet-nyugat irányú megosztottságára is, ahogy az *1. ábra* is mutatja. Érdekes a „*lemaradó alföldi városok és volt nehézipari központok*” továbbá a „*infrastrukturálisan fejlett agglomerációs és nyugati centrumvárosok*” klaszterek tagjainak térbeli elhelyezkedését megfigyelni. Az első klaszter húsz településből tizenöt alföldi, és a fennmaradó öt dunántúli település közül is három nehézipari múltú (Komló, Ózd, Várpalota), míg kettő stagnáló, de inkább belső perifériának számító feldolgozóipari múltú (Nagykanizsa, Pápa). Ezzel szemben a második említett klaszter tizennégy települése kivétel nélkül dunántúli (hét db) vagy Budapest agglomerációs övezetében helyezkedik el (hét db).

Az elkövetkező időszak egyik legfontosabb területfejlesztési kérdése, hogy a magasan képzett munkaerő migrációs mintázatában történhet-e strukturális változás – amely nélkülözhetetlen eleme lenne a közép- és nagyvárosok versenyképességének erősítésének. A humán tőke vonzása és megtartása tekintetében közép- és nagyvárosaink „halmozottan hátrányos helyzetűnek” tekinthetők, hiszen nem csupán Budapesttel kell felvenniük a versenyt, hanem a külföldi metropoliszokkal is.

További fontos kérdés, hogy a gazdasági-társadalmi szempontból túlsúlyos Budapest mely településekre fejt ki inkább túlcsonduló, s melyekre inkább elszívó hatását. Illetve milyen tényezők határozzák meg, hogy Budapest közelségéből profitálnak-e, vagy versenyhátrányt szenvednek. A településmintát áttekintve az látható, hogy a dimenziók többségében alulmaradó települések Budapesthez való közelségük ellenére sem tudnak kiemelkedni, amíg a már hagyományosan is előnyösebb adottságú települések önerősítő módon sikeresen aknázzák ki térbeli helyzetükből adódó előnyöket.

VARGA VIRÁG

Budapesti Corvinus Egyetem Gazdaságföldrajz, Geoökonomia és Fenntartható Fejlődés
Tanszék, Budapest
virag.varga@uni-corvinus.hu

TEVELI-HORVÁTH DOROTTYA

Budapesti Corvinus Egyetem Gazdaságföldrajz, Geoökonómia és Fenntartható Fejlődés
Tanszék, Budapest
dorottya.teveli-horvath@uni-corvinus.hu

HORZSA GERGELY

Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest
horzsa.gergely@tk.hu

IRODALOM

- AININGER, K. – FIRGO, M. 2015: Regional Competitiveness Under New Perspectives (October 29, 2015). WWFforEurope Policy Paper No. 26. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2685585>
- AMBRUS Z. – KISSNÉ M. M. – KÓLYÁNÉ SZ. Á. – MALAKUCZINÉ, P. M. 2008: Nagyvárosok összehasonlító vizsgálata. – *Területi Statisztika* 11.(48.) 2. pp. 136–163.
- BAKOS L.-né et al. 1985: A szomszédos megyék középfokú vonzáskörzetébe tartozó települések Hajdú-Bihar megyei helyzete és népességmegtartó-képessége. – *Területi statisztika*, 35.2. pp. 295–315.
- BARCA, F. 2009: An agenda for a reformed cohesion policy. A placed-based approach to meeting European Union challenges and expectations. http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/regi/dv/barca_report_barca_report_en.pdf (Letöltés: 2020.01.10.)
- BELUSZKY P. 2014: Budapest–zászlóshajó vagy vízfej? – Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő 172 p.
- BELUSZKY P. – GYŐRI R. 1999: A magyarországi városhálózat és az EU-csatlakozás. – *Tér és Társadalom*, 13. 1–2. pp. 1–30. <https://doi.org/10.17649/TET.13.1-2.510>
- BELUSZKY P. – GYŐRI R. 2004: Fel is út, le is út... Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változása a 20. században. – *Tér és Társadalom*, 18. 1. pp. 1–41. <https://doi.org/10.17649/TET.18.1.929>
- BÓDI F. – BÓHM A. 2000: Sikeres helyi társadalmak Magyarországon. – *Agroinform Kiadóház, Budapest* 180 p.
- BOURDIEU, P. 1989: Social Space and Symbolic Power. – *Sociological Theory* 7.1. pp. 14–25.
- BOURDIEU, P. 2004: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. – In: ANGELUSZ R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei. – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest*, pp. 122–137.
- BURGER, M. J. – VAN DER KNAAP, B. – WALL, R. S. 2014: Polycentricity and the Multiplexity of Urban Networks, *European Planning Studies* 22.4. pp. 816–840. <https://doi.org/10.1080/09654313.2013.771619>
- CAMAGNI, R. 2005: The rationale for territorial cohesion: issues and possible policy strategies. – In: BOSCAINO, P. (ed.): *Present and future of the European spatial development perspective*. Alinea, Firenze, pp. 121–138.
- CAMAGNI, R. 2008: Towards a concept of territorial capital. – In: CAPELLO, R. – CAMAGNI, R. – CHIZZOLINI, B. – FRATESI, U. (eds.): *Modelling regional scenarios for the enlarged Europe*. Springer, Berlin, pp. 33–48.
- CAMAGNI, R. 2009: Territorial capital and regional development. – In: CAPELLO, R. – NIJKAMP, P. (eds.): *Handbook of regional growth and development theories*. Edward Elgar, Northampton, pp. 118–132. <https://doi.org/10.4337/9781848445987.00014>
- CAPELLO, R. 2015: *Regional economics*. 2nd ed. Routledge, London, New York. <https://doi.org/10.4324/9781315720074>
- CSOMÓS GY. 2009: A regionális központok szerepének változása Magyarország városhálózatában a szabad királyi városoktól a NUTS régióközpontokig. *Tér és Társadalom* 23.2. pp. 97–111. <https://doi.org/10.17649/TET.23.2.1237>
- CSOMÓS GY. 2016: Magyarország gazdasági központjainak pozícióváltozása 1992 és 2011 között. – *Területi Statisztika* 53.6. pp. 529–550.
- EC. 1999: *Sixth Periodic Report on the Social and Economic Situation and Development of Regions in the European Union*. European Commission, Luxembourg
- EGEDY T. 2012: A gazdasági válság hatása a nagyvárosok versenyképességére Magyarországon. – *Földrajzi Közlemények* 136.4. pp. 420–438.
- ERDŐSI F. 2002: Gondolatok a közlekedés szerepéről a régiók/városok versenyképességének alakulásában. – *Tér és Társadalom* 16. 1. pp. 135–159. <https://doi.org/10.17649/TET.16.1.840>
- FABBRO, S. – MESOLELLA, A. 2010: Multilevel spatial visions and territorial cohesion: Italian regional planning between the TEN-T corridors, ESDP polycentrism and Governmental 'Strategic Platforms'. *Planning, Practice and Research*, 1., pp. 25–48. <https://doi.org/10.1080/02697451003625364>
- FISCHER, M. – NIJKAMP, P. 2014: *Handbook of regional science*. – Springer, Heidelberg. <https://doi.org/10.1007/978-3-642-23430-9>

- FLORIDA, R. 2002: *The Rise of the Creative Class: And how It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life.* – Basic Books, New York 481 p.
- GLOSSOP, C. 2008: *Housing and economic development – Moving forward together*, Housing Corporation, Centre for Cities 42 p.
- GLAESER, E. L. – BERRY, C. L. 2005: *The divergence of human capital levels across cities.* – National Bureau of Economic Research – 52 p.
- GRANOVETTER, M. 1977: *The Strength of Weak Ties.* – *American Journal of Sociology*, 78. 6., pp. 1360–1380.
- GYURIS F. 2014: *Az egyenlőtlen földrajzi fejlődés koncepciója.* – *Földrajzi Közlemények*, 138. 4. pp. 293–305.
- HERBERT, D. – SMITH, D. 1989: *Social Problems and the City.* – Oxford University Press, Oxford 271 p.
- HORVÁTH, GY. 2013: *The regional structure and decentralisation of science in Central and Eastern Europe.* – In: PÁLNÉ KOVÁCS, I. – SCOTT, J. – GÁL, Z. (szerk.): *Territorial cohesion. For the 70th anniversary of the Transdanubian Research Institute.* Institute for Regional Studies Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs, pp. 196–207.
- JANCSÓ T. – SZALKAI G. 2017: *A magyarországi felsőoktatási vonzáskörzetek jellemzői, az intézmények elérhetősége és a középiskolák szerepe a jelentkezésekben.* – *Földrajzi Közlemények*, 141. 4 pp. 370–385.
- JÓNA GY. 2013: *A területi tőke fogalmi megközelítései.* – *Tér és Társadalom* 27.1. pp. 30–51. <https://doi.org/10.17649/TET.27.1.2449>
- KOLTAI Z. 2005: *A magyarországi városok versenyképességének lakossági megítélése.* – *Tér és Társadalom* 19. 3–4. pp. 23–41. <https://doi.org/10.17649/TET.19.3-4.1017>
- KOLTAI Z. 2015: *Településtípusok lakóhelyi vonzerőinek értékelése.* – *Földrajzi Közlemények*, 139. 3. pp. 213–225.
- KOLTAI Z. 2019: *Magyarországi gazdasági központok és mobilitási hajlandóság a telephelyi tényezők tükrében.* – *Földrajzi Közlemények*, 143. 4. pp. 324–338.
- KOVÁCS Z. – SZABÓ T. 2013: *A policentrikus városfejlődés térfolyamatai Közép-Európában.* – *Településföldrajzi Tanulmányok*, 2.1. pp. 6–19.
- KŐSZEGFALVI GY. 2014: *A magyarországi község-hálózat a 2011-es népszámlálás adatainak tükrében.* – *Területi Statisztika*, 54.3. pp. 271–288.
- LEFF, S. – PETERSEN, B. 2015: *Beyond the Scorecard: Understanding Global City Rankings.* – The Chicago Council on Global Affairs. <http://www.thechicagocouncil.org/sites/default/files/BeyondtheScorecardReport.pdf>
- LENGYEL B. 2012: *Tudásalapú regionális fejlődés.* – L'Harmattan, Budapest 168 p.
- LENGYEL I. 2000: *A regionális versenyképességről.* – *Közgazdasági Szemle*, 12, pp. 962–987.
- LENGYEL I. – VAS ZS. 2015: *Várostérségek eltérő fejlődési pályái Magyarországon.* – In: RITZ A. – TAKÁCS Z. (szerk.): *A régió TÍZpróbája. Regionális Tudományi Társaság, Szabadka* pp. 35–48.
- LÓRINCZ K. – KÓVÁRI E. M. – BANÁSZ ZS. (2020): *Miért jó Szentesen élni? – Egy hazai kisváros lakosságának életminősége és helyi kötődése.* – *Földrajzi Közlemények*, 144. 1. pp. 112–131. <https://doi.org/10.32643/fk.144.1.8>
- LUKÁCS G. 2008: *Sikeres vidék.* – Szaktudás Kiadó Ház, Budapest 224 p.
- LUKOVICS M. – ZUTI B. 2014: *Sikeres egyetemek a régiók versenyképességének javításáért: „negyedik generációs” egyetemek.* MPRA Paper No. 78276, posted 24 Apr 2017 14:26 UTC
Elérhető: <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/78276/> (Letöltve: 2020.01.11.)
- LUX G. 2013: *Az ipari parkok a területi versenyképességben: telephelyek vagy fejlesztési csomópontok?* – In: KISS É. (szerk.): *A hazai ipari parkok különböző dimenzióban.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, pp. 294–309.
- MAKRA L. – SÜMEGHY Z. 2010: *Magyarországi városok és megyék osztályozása infrastrukturális és környezeti indikátorok alapján.* – *Földrajzi Közlemények*, 134.2. pp. 203–215.
- MATOLCSI L. 1982: *Az urbanizáció hatása a közigazgatásra, egy középfokú szerepkörű település tükrében.* Szakdolgozat, Budapest.
- MEYER-STAMER, J. 2008: *Systemic competitiveness and local economic development.* Mesopartner, Duisburg
- MOLNÁR E. – DÉZSI GY. – LENGYEL I. – KOZMA G. 2018: *Vidéki nagyvárosaink gazdaságának összehasonlító elemzése, Területi Statisztika*, 2018, 58.6. pp. 610–637. <https://doi.org/10.15196/TS580604>
- NEMES-NAGY J. – LŐCSEI H. 2015: *Hosszú távú megyei ipari növekedési pályák (1964–2013).* – *Területi Statisztika*, 2015, 55.2. pp. 100–121.
- NEMES-NAGY J. 2007: *Kvantitatív társadalmi térelemzési eszközök a mai regionális tudományban.* – *Tér és Társadalom* 21.1. pp. 1–19.
- OECD. 2001: *OECD Territorial Outlook, Territorial Economy*
http://www.vwl.tuwien.ac.at/hanappi/AgeSo/SecReps/Territorial_Outlook_F.pdf (Letöltés: 2020.01.10)
- PÁLNÉ KOVÁCS I. 2014: *Miért hagytuk, hogy így legyen? A területi decentralizációs reformok természetrajza Magyarországon.* – *Politikatudományi Szemle* 22.4. pp. 7–34.
- PÉLI L. – KÁPOSZTA J. – NÉMEDINÉ K. K. 2017: *A megyei jogú városok átfogó gazdaságfejlesztése a modern városok programon keresztül – középpontban az infrastruktúra-fejlesztés, Studia Mundi–Economica* 4.4. <https://doi.org/10.18531/Studia.Mundi.2017.04.04.49-58>
- PUTNAM, R. 1995: *Bowling Alone: America's Declining Social Capital,* – In: LIN J. – MELE CH. (szerk.): *The urban sociology reader*, 2nd Edition, Routledge, Abington, pp.

- RECHNITZER J.–CSIZMADIA Z.–GROSZ A. 2004: A magyar városhálózat tudásalapú megújító képessége az ezredfordulón, *Tér és Társadalom*, 18. 2. pp. 117–156. <https://doi.org/10.17649/TET.18.2.949>
- RECHNITZER J.–GROSZ A. (szerk.) 2005: Régiók és nagyvárosok innovációs potenciálja Magyarországon. MTA–RKK, Pécs–Győr
- RECHNITZER J.–PÁTHY Á.–BERKES J. 2014: A magyar városhálózat stabilitása és változása, *Tér és Társadalom*, 28. 2. pp. 105–127. <https://doi.org/10.17649/TET.28.2.2623>
- SALAMIN G. 2004: A gazdasági térszerkezet alakulásának legújabb folyamatai. *Falu Város Régió*, 11. 9. pp. 14–24.
- SALAMIN G.–KIGYÓSSY G.–BORBÉLY M.–TAFFERNER B.–SZABÓ B.–TIPOLD F.–PÉTI M. 2014: A fejlesztés-politika és területfejlesztés új koncepciójáról: Az Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció és a 2005-ös országos területfejlesztési koncepció érvényesítésének tapasztalatai. *Falu Város Régió* 20.1. pp. 7–24.
- SALAMIN G.–LENGYEL I.–GUTPINTÉR J. 2016: Regionális különbségek a gazdasági növekedésben Magyarországon.
- SALAMIN G.–RADVÁNSZKI A.–NAGY A. 2008: A magyar településhálózat helyzete, *Falu Város Régió* 2008 (3). pp. 6–26.
- SALAMIN G.–PÉTI M.–CZIRA T. 2005: Paradigmaváltás küszöbén: Az új Országos területfejlesztési koncepció és a területi tervezés. *Területi Statisztika* 8.5. pp. 423–439.
- SALÁNCZII I.–FEKETE T. 1985: A településfejlesztés és a falusi népesség változásának összefüggései Győr–Sopron megyében. *Területi statisztika*, 35.3. pp. 331–342.
- STIGLITZ, J. E.–SEN, A.–FITOUSSI, J.P. 2009: Report by the commission on the measurement of economic performance and social progress. Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress, Paris
- SZÁSZ A. 1984: Aprófalvak – nagy felelősség. – In: SÜKÖSD F. (szerk.): Az aprófalvak közéleté és ifjúsága. Kisz Baranya megyei Bizottsága, Pécs. pp. 153–165.
- TÓTH B. I. 2011: A magyar középvárosok teljesítménye a területi tőke tükrében, *Területi Statisztika* 14.5. pp. 530–543.
- TÓTH B. I. 2013: The relations between territorial capital and regional and urban development – the case of Hungarian medium size cities, Széchenyi István Egyetem, doktori disszertáció
- TÓTH G.–NAGY Z. 2013: Same or Different Development Paths? A Comparative Study of the Large Cities and Regions in Hungary, *Regional Statistics*, 4.1. pp. 100–119. <https://doi.org/10.15196/RS04107>
- TÓTH K. 1982: Tények és érvek a Békés megyei községek népességmegtartó képességéről. *Területi statisztika*, 32.1–2. pp. 40–59.
- VARGA A. 2009: Térszerkezet és gazdasági növekedés. Akadémiai Kiadó, Budapest
- WATERHOUT, B.–MEIJERS, E.–ZONNEVELD, W. 2005: Polycentric Development Policies in Europe: Overview and Debate, *Built Environment* 31.2. pp. 163–173. <https://doi.org/10.2148/benv.31.2.163.66250>

HATÁRON ÁTNYÚLÓ KULTÚRAGAZDASÁG INTEGRÁLT FEJLESZTÉSE A MAGYAR-SZLOVÁK HATÁRON

OCSKAY GYULA – HARDI TAMÁS

INTEGRATED DEVELOPMENT OF CULTURAL ECONOMY
AT THE HUNGARIAN-SLOVAK BORDER

Abstract

Based on the experiences of a specific project development work, this study seeks to answer why there have not been many successful projects targeting the valorization of cultural heritage at the Hungarian-Slovak border which have resulted in a stronger cohesion of the borderland. It also examines how similar initiatives in the future could contribute to this aim. For this purpose, the authors first provide an overview of the major issue-relevant conclusions of border studies literature, with special emphasis on the topic of subjective (especially cultural) distance. Subsequently, they examine the values and mistakes of the INTERREG programmes supporting cross-border cooperation, highlighting the necessity of integrated developments. In the third part of the study, based on the experiences gained from the INTERREG EUROPE project called WAVE targeting the valorization of water-based cultural heritage and implemented with the participation of the Ister–Granum EGTC, as well as the territorial action plans applied by the Slovakia-Hungary INTERREG V-A programme, they make a proposal on the cross-border integrated development of cultural economy.

Keywords: cultural economy, cross-border cooperation, Ister-Granum EGTC, INTERREG

Bevezetés

Az alábbi tanulmány egy konkrét projektfejlesztő munka tapasztalatait felhasználva arra keresi a választ, hogy a magyar-szlovák határon a kulturális örökség valorizációját célul kitűző rengeteg sikeres pályázat miért nem eredményezte a határtérség erősebb kohézióját, és hogy miként lehetne ezen az eredménytelenségen javítani. Az érintett határszakasz 1999 óta vesz részt folyamatosan az Unió támogatásával működő határ menti együttműködési programokban (a továbbiakban a tanulmányban a programok egyszerűsített elnevezését fogjuk használni a könnyebb áttekinthetőség érdekében). A kulturális örökség témája fokozatosan vált egyre jelentősebbé a magyar-szlovák programok történetében, és ma már a projektek több mint 1/3-át érinti, miközben a természeti és kulturális örökség védelme és valorizációja a teljes programköltségvetésnek mintegy 2/3-át fedi le (1. táblázat).

A fenti programok jóvoltából épült meg a Kelemantia Múzeum Izsán (Iža), újult meg a sárospataki bazilika és a kassai Szent Erzsébet dóm, a mándoki Forgách és a galántai Esterházy kastély, a királyhelmeci (Kráľovský Chlmec) Mailáth József Regionális Múzeum, az alsósztrégovai és a csesztvei Madách múzeumok; továbbá számos kulturális rendezvény, hagyományokat feldolgozó kezdeményezés valósult meg az uniós támogatásuknak köszönhetően.

Ha azonban a statisztikai adatok mögé tekintünk, nem látjuk a határtérség kulturális integrációjának nyomait, nem tudjuk bejárni a létrehozott kulturális turisztikai témautakat, és egy-két kivételtől eltekintve nehéz felfedezni a korábban a program támogatásával felújított kulturális örökségi elemek menedzsmentjei közötti együttműködést.

A jelen tanulmányban egyrészt ennek a jelenségnek próbáljuk egyfajta magyarázatát adni „határtani” szempontból és az INTERREG programok tapasztalatai alapján; másrészt

A magyar-szlovák határon átnyúló programok keretében megvalósított kulturális témájú projektek száma és aránya (1995–2020), a VÁTI (2002), LADOS M. (2006), ÁSZ (2008), EC (2016b) alapján
 Number and share of cultural theme projects implemented within the frameworks of Hungarian-Slovak cross-border programmes (1995–2020), by VÁTI (2002), LADOS, M. (2006), ÁSZ (2008), EC (2016b)

	Phare CBC (1995–1996, 1999–2003)	INTERREG III HUSKUA (2004–2006)	HUSK ETE CBC (2007–2013)	SKHU INTERREG V-A (2014–2020) (2020. áprilisig)
Összes megvalósított vagy megkezdett projekt száma	111	82	243	143
Ebből kulturális tematikájú projektek száma	10	19	48	52
A kulturális projektek részaránya (%)	9,00	23,17	19,75	36,36
A program egészére allokált ERFA-támogatás összege (millió euró)	11,76	16,39	165,10	*155,80

* tervezett

az Ister–Granum Európai Területi Társulás (ETT) részvételével, az INTERREG EUROPE program támogatásával megvalósítás alatt álló kulturálisörökség-menedzsment témájú projekt példáján keresztül a lehetséges megoldásra is javaslatot teszünk.

A tanulmányban a helyi (természeti, kulturális és szellemi) örökség értékőrző hasznosítását értjük (a pénzügytudományokból kölcsönzött) valorizáció alatt. Maga a terminus pontosan nem fordítható le magyarra, a legközelebb az örökségmenedzsment áll hozzá. Ugyanakkor a valorizáció egyszerre feltételezi az értékőrzést (annak identitást konstituáló tényezőivel együtt), az értékvesztés kompenzációját, valamint az e célból mozgásba hozott kreativitást, illetve magát az értékesítést is. (RAKITOVAC, K. A.–UROŠEVIĆ, N. 2017; CERDERIAS A. et al. 2018)

A kulturális kapcsolatok szerepe a határok légiesítésében

A határ mindig a távolságot helyezi a földrajzi térbe (LÖSCH, A. 1954; NIJKAMP, P. et al. 1990). A természeti határok (hegyvonulatok, széles folyamok, tengersizosok) megnehezítik, lelassítják a két pont közötti eljutást, megnövelik az utazási időt. Az adminisztratív-politikai határok az eltérő szabályrendszerek, eljárások, fizetőeszközök, nyelv stb. révén teszik nehezkessé ügyeink intézését, céljaink elérését. Ezek az objektív akadályok jelentős szerepet játszanak a szubjektív távolságérzet kialakulásában. A közlekedés fejlődése révén a fizikai távolságokat egyre könnyebben legyőzhetjük: átrepülhetünk a legmagasabb hegység és a legszélesebb óceán fölött, alagutakon keresztül már vonattal vagy autóval is átjuthatunk Európa legmagasabb hegycsúcsai és akár tengersizosai alatt is. Az európai

integráció folyamata arra is számos példával szolgál, miként lehet csökkenteni az adminisztratív határok elválasztó hatását az egységes piacot és a „szabadság négy pillérét” (a személyek, az áruk, a tőke és a szolgáltatások szabad áramlását) érintő szabályozási háttérnek vagy éppen a többszintű kormányzás feltételrendszerének a megteremtésével.

Ugyanakkor a korlátok szubjektív érzékelésében nagyon nehéz változásokat elérni. A kiindulási pontot ebből a szempontból az a tapasztalatunk jelenti, hogy a határ túloldalán fekvő települést mindig távolabbinak érezzük, érzékeljük, mint a határon innenit (VAN HOUTUM, H. 1999; HARDI T. et al. 2009; MEDVE-BÁLINT G. 2013). Ezt nevezi VAN HOUTUM, H. (2000) *kognitív távolságnak*, a valóság kognitív leképeződésének, ami a tapasztalatainkból és a megszerzett tudásunkból építkezik. A *mentális távolság* a határ két oldalán fekvő térségek és az ott érvényes konvenciók közötti különbségek megsaccolását (*estimation of the differences*) jelenti (VAN HOUTUM, H. 2000). Ahogy HARDI T. et al. (2009) fogalmaz: „A mentális határ fogalma alatt azt a képzeletbeli vonalat értjük, amely az egyes ember területi identitásának végső földrajzi pontjait köti össze, s amelyen belül élőket még a 'mi' csoportjába, s a rajta kívül élőket az 'ők' csoportjába sorolja, tehát egy pszichikai távolság térbeli leképezése” (p. 20). Ez a közösségtudat fontos ragasztóanyaga a társadalmi szövetnek, ez biztosítja az otthonosságot (*familiarity*), biztonságérzetet (*security*) és a közös identitást (*identity*) a meghatározott területen élők számára (VAN HOUTUM, H. 1999).

Míg a mentális határvonal teljesen racionális alapú, az érzelmi távolság (*affective distance*) már előítéleteket és sztereotípiákat is tartalmaz, éppen a területi alapú identitást előidéző élettapasztalatokra, a mentális határ képzetére és az ehhez társított elképzelésekre alapozva (VAN HOUTUM, H. 2000). Az érzelmi távolság rajzolja meg az egyén körül azt az affektív teret (*affective space*), amelyben világosan elkülönül itt – ott, mi – ők, miénk – övék, és ez kifejezésre jut az illető individuumok viselkedésében (*action space*) is (VAN HOUTUM, H. 1999). Más szóval a *szubjektív határ* képzele alakítja ki az emberben a szomszédos térség más-ságát (*otherness*), idegenségét (VAN HOUTUM, H. et al. 2005; RAJARAM, P. K.–GRUNDY-WARR, C. 2007; AGNEW, J. 2008; SCOTT, J. W. 2014; FALUDI, A. 2018).

A körülöttünk lévő táj ugyanakkor ezen a szubjektív lencsén keresztül válik kulturális tényezővé: „a tájkép reprezentációként [értve] távolról sem 'objektív' valami: nincs előzetes jelentése, amelyet bármely tetszőleges közönség egyformán értene, éppen ellenkezőleg: értelmezések és újraértelmezések eredőjéből alakul ki” (DELL'AGNESE, E.–AMILHAT SZARY, A-L. 2015, p. 7).

Itt jön a képbe a kulturális távolság (*cultural distance*) koncepciója. „Az eltérő kultúrából származó emberek eltérő érzékelési világok lakói... Nemcsak eltérő módon strukturalják a tereket, hanem eltérően tapasztalják is meg, mivel az idegrendszerük eltérően van 'programozva'...” – írja EDWARD T. HALLS, a proxemika elméletének megalkotója (1968, p. 84). Bár az emberi létezők térbeli viselkedése jelentős mértékben megegyezik számos állatfajával, a tér interpretációja révén ezt a viselkedést átszövi egy új, kulturális dimenzió.

A kulturális távolság érzete ekképpen a kultúrák közötti különbségek objektívációjából táplálkozik: a jelképekből (*symbols*), értékrendszerekből (*patterns of values*), normákból (*norms*) és szokásokból (*habits*), amelyek minden nemzetet másként jellemeznek (VAN HOUTUM, H. 2000). A politikai-adminisztratív határok ugyanakkor a legtöbb esetben nem esnek egybe a kulturális határokkal. Bár a modern nemzetállamok mindig is törekedtek az etnikai homogenizációra (ACTON, L.J. 1991; MILL, J. S. 2006; DIENER, A.C.–HAGEN, J. 2012), azon belül a kulturális teljesítmények orientálására (AEBR 2011), az országhatárok mentén még zárt határrezsim esetén is kapcsolati zónák alakultak ki, ahol a kultúrák között megindult a kommunikáció, a csere (WASSENBERG, B. et al. 2015).

Ebből következik, hogy ha egy határ etnikailag (LADOS M. 2006), nyelviileg (BALTA PORTOLÉS, J. 2015), vagy történeti és kulturális identitását tekintve (MEZEI I. 2004; PLOAE,

C. 2017) egységes vagy nagyon hasonló közösségeket választ el egymástól, az együttműködés intenzitása és hatékonysága mindig magasabb fokú, mint olyan határok esetében, amelyek eltérő kulturális közösségek között alakulnak ki. Különösen igaz ez a tétel a Kárpát-medencére, ahol az első világháborút lezáró békeszerződések „gazdasági-társadalmi, infrastruktúrális és etnikai értelemben addigra már szervesen összetartozó térszerkezeti egységeket, régiókezdeményeket, sőt valóságos régiókat szabdalnak szét” (BARANYI B. 2014, p. 28). Az Európai Unió legambiciózusabb vállalkozása éppen az ilyen határok elválasztó hatásainak meghaladása, csökkentése.

Az INTERREG a határon átnyúló integráció szolgálatában: eredmények és kudarok

Az INTERREG program 1989-ben indult útjára, az Egységes Okmány elfogadásának és a kohéziós politika reformjának időszakában, 14 kísérleti projekttel, jelképes módon számolva 21 000 eurós költségvetéssel (WASSENBERG, B. et al. 2015). A ma ismert támogatási rendszer az INTERREG III (2000–2006) idején alakult ki, azóta különül el a közvetlen határ menti (A – ez az ún. „CBC”), a nagyobb összefüggő térségeket támogató transznacionális (B – pl. a Duna Régió), valamint az EU egészét lefedő, a tudástranszfert segítő interregionális (C) ága az INTERREG-nek, amely 2007-től már nem Közösségi Kezdeményezés, hanem a Kohéziós Politika harmadik, majd 2014 óta második prioritási célkitűzése (MEDEIROS, E. 2018).

Bár a téma jelentősége láthatóan növekedett a Kohéziós Politikán belül, és a támogatási keret is nominálisan a tízszeresére bővült, az érintett programok száma 100-ra emelkedett, mégis mindeközben a prioritási területen belül az 58 határ menti együttműködési program kerete az Európai Unió éves bruttó nemzeti jövedelmének mindössze 0,005%-át teszi ki (2. táblázat).

2. táblázat – Table 2

Az INTERREG-programok története számokban
(WASSENBERG, B. et al. 2015, p. 32.)
History of the INTERREG programmes in figures
(WASSENBERG, B. et al. 2015, p. 32.)

INTERREG-program	Időszak	Teljes keret (millió euróban, reálértéken számolva)	Programok száma
Kísérleti	1989	0,021	14
I	1990–1993	1,082	31
II	1994–1999	3,500	59
III	2000–2006	5,100	79
IV	2007–2013	7,800	92
V	2014–2020	10,100	100

Az Európai Bizottság azzal a céllal indította útjára az INTERREG-et 1990-ben, „hogyan lendületet adjon együttműködő hálózatok létrehozásához és fejlesztéséhez a belső határokon keresztül, és hogy ezeket a hálózatokat átfogóbb közösségi hálózatokhoz kapcsolja” (VAN HOUTUM, H. 1999, p. 330).

Mivel alapvetően területi fókuszú programról van szó, az INTERREG CBC világát egyfajta kettősség jellemzi, ami részben indokolja is relatív eredménytelenségét: egyrészt (főként a Barca Report 2009-es publikálása óta) a helyi szereplők egyfajta helyi-regionális eszközként tekintenek rá, amelynek segítségével megvalósíthatják (jó esetben) közös, határon átnyúló fejlesztési elképzeléseiket; másrészt uniós programként és a Kohéziós Politika második prioritási célkitűzéseiként a közös EU-s célokat kellene szolgálnia.

A két megközelítés között WASSENBERG, B. et al. (2015) az alábbi meghatározással teremti meg az összhangot: „[a határon átnyúló együttműködés] ...nem egy egyszerű partnerség a helyi önkormányzatok között: ez egy eszköz nemcsak a természeti, politikai és kulturális határok leküzdéséhez, de a pszichikai határok meghaladásához és elválasztó erejük csökkentéséhez is” (p. 11).

Kétségtelen, hogy a határon átnyúló együttműködési programok 1990 óta számos eredményt felmutathatnak: hozzájárultak a tudásmegosztáshoz, együttműködési struktúrák kialakításához, a többszintű kormányzás modelljeinek terjedéséhez, a határon átnyúló nagyvárosi övezetek integrációjához, a határon átnyúló regionalizmus új formáinak kialakulásához (MEDEIROS, E. 2018). Az INTERREG-programok jóvoltából számos határ változott elválasztó vonalból interakciók helyszínévé (REITEL, B. et al. 2018), és nehéz volna vitatni, hogy a pénzügyi támogatás nélkül igen gyakran semmiféle határon átnyúló együttműködést nem lehetne tapasztalni az adott határszakaszon.

Ugyanakkor számos szakértő és uniós elemzés rámutat a programok kudarcaira is. Nyilvánvaló, hogy a jelképesnek nevezhető pénzügyi keret nem elegendő ahhoz, hogy látványosan változtasson a határtérségek integráltságán, vagy oldja periférikus helyzetüket, viszont a szűkös keretek felhasználása sem optimális. Előfordul, hogy a CBC-támogatás csak a helyi költségvetést erősíti „anélkül, hogy valódi együttműködésre ösztönözne” (SCOTT, J. W. 2014, p. 12). Az esetek döntő százalékában a határon átnyúló együttműködés a projekt idejére koncentrálódik, az eredmények tartós fennmaradásában a partnerek már nem érdekeltek (EC 2007, 2016a, 2016b), az egy régióba tartozó szereplők saját agendát követve (LEIBENATH, M. et al. 2008) a szűkös forrásokért folytatott verseny közepette a többi térségi szereplőben konkurenciát látnak, nem partnert (DURAND, F. 2015).

A határon átnyúló fejlesztéssel foglalkozó szakértők és kutatók széles körben osztják azt a nézetet, hogy a határon átnyúló programok kudarcaira az integrált megközelítés jelentheti a megoldást. Ennek az integrációnak különböző értelmezései ismertek. Egyes szerzők a határon átnyúló interakciók számából, intenzitásából következtetnek az integráltság fokára (MARTÍNEZ, O. J. 1994; HARDI T. et al. 2009). Mások a határon átnyúló kapcsolatok, hálózatok számosságára és erősségére helyezik a hangsúlyt (SVENSSON, S.–NORDLUND, C. 2015; DECOVILLE, A.–DURAND, F. 2018). Ismét mások a határtérségben élők percepcióit tekintik meghatározónak, hogy ti. milyen mértékben vesztí el a határ a szerepét az ő mentális térképükön (MIOSGA, M. 2008; DECOVILLE, A.–DURAND, F. 2018). Utóbbiak ebből a szempontból kulcsfontosságúnak tartják a határon átnyúló integrált tervezést, amely alkalmas arra, hogy „kialakítsa egy közös határon átnyúló lakótérség (*living area*) érzését” (DECOVILLE, A.–DURAND, F. 2018, p. 234). Az integrált tervezés egyes régiók számára „jó lehetőséget teremt arra, hogy javítsák vonzerejüket, és előtérbe helyezték azokat az előnyöket, hogy különböző területi rendszerek interface-eként működnek; vagy hogy pozitívan változtassák meg térségük image-ét, egy új *identitás* vagy brand kialakítása révén” (kiemelés tőlünk – a szerzők). E tekintetben a kulturális együttműködésnek megint csak meghatározó szerepe van: „A szocio-kulturális kohézió erőssége képes biztosítani a határon átnyúló együttműködés tartósságát még az EU-s támogatások hiányában is” (BALTÀ PORTOLÉS, J. 2015, pp. 21–22).

A határon átnyúló kultúragazdaság változó keretfeltételei

A kultúragazdaságnak nincs egységes meghatározása. HORKHEIMER és ADORNO 1944-ből származó, a kultúripart kárhóztató híres tanulmányától (HORKHEIMER, M. – ADORNO, T. W. 1990) a közelmúlt kreatív ipari elméleteit felvázoló népszerű művekig (pl. RICHARD FLORIDA *The creative class* című munkája [2002] vagy a JOHN HARTLEY által szerkesztett *Creative industries* című kötet [2005]) a szerzők a kultúra és a gazdaság közötti bonyolult viszonyrendszer egyes összetevőit emelik ki, és a legtöbb esetben a kultúragazdasághoz vagy a kreatív gazdasághoz sorolható tevékenységek klasszifikációján keresztül igyekeznek érthetővé tenni a fogalom jelentését.

A fogalom történetét bemutató tanulmányok (pl. HALL, P. 2000; STEFÁN K. – TRÓCSÁNYI A. 2012; KERESNYEI K. – EGEDY T. 2015) kiemelik, hogy a kultúragazdaság kialakulása és fejlődése elválaszthatatlan attól a folyamattól, ahogy a tudás, az információ és kreativitás egyre nagyobb szerepet kap az értéktermelési folyamatokon belül. Az ezredforduló óta az új jelenségre elsősorban a 'kreatív gazdaság', 'kreatív ipar' terminusokat használják, egyrészt mivel a jelenség értelmezési keretei fokozatosan kibővültek a szerzői jogi, kutatási-fejlesztési és infokommunikációs területekkel is, másrészt azért, hogy a magaskultúrán túli tevékenységi területek is beleférjenek a definícióba. Ilyenformán a kreatív gazdaság a kultúragazdaságnál szélesebb értelmezési horizonttal rendelkezik (KERESNYEI K. – EGEDY T. 2015).

Gazdaságfejlesztési szempontból Magyarországon és Szlovákiában is a kreatív ipari fejlesztések részeként jelennek meg a kulturális szolgáltatások, valamint az örökségmenedzsment kérdései. Szlovákiában 2011-ben készült koncepció, majd 2015-ben stratégia és akcióterv az ágazat fejlesztésére vonatkozóan. Ez egyfajta origóként kezeli a kulturális örökséget, amely egyszerre biztosít nyersanyagot és inspirációt a kreativitásnak (MKSZ – MHSR 2014, 2015; CENTÁROVÁ, J. 2020). Magyarországon a 2006-os *A szabadság kultúrája* címet viselő koncepciót (BOZÓKI A. et al. 2006) követően 2020 végén fogadták el a *Kreatívipari stratégia 2020–2030* elnevezésű dokumentumot, amely jelen tanulmány készítésének idején teljes átdolgozáson esett át, így ma még nem látható, hogy a kulturális örökség menedzsmentjének nagyobb szerepet szán-e, mint a 2006-os dokumentum, amely a témát a második stratégiai területként kezelte, de jórészt csak általános elveket fogalmazott meg annak fejlesztésére vonatkozóan.

Ahogy láttuk, a határtérsegek különleges szerepet játszanak a kulturális örökség továbbadása szempontjából, mivel a határok egyszerre látnak el exkluzív (szűrő) és inkluzív (kontaktusteremtő) funkciókat, sajátos kultúrtájakat eredményezve, ahol a kulturális csere feltételeinek javításával rendkívül termékeny, kreatív közeg alakítható ki. Az UNESCO Világörökségi Bizottságának definíciója szerint (idézi: ZSILINCSAR W. 2012, p. 132) a kultúrtájak „jellegzetes földrajzi térségek, amelyek a természet és az ember közös munkáját reprezentálják”. Az a tény, hogy a kultúrtáj részben emberi tevékenység eredményeként jön létre, felveti azoknak a konstrukcióknak és diskurzusoknak a jelentőségét, amelyek ezeknek a tevékenységeknek a szabályozási és értelmezési kereteit adják. ESZENYI O. (2016) szerint: „A kultúra befolyásolja a gondolkodást és ezáltal a táj alakítását is, ezért a táj vizsgálata megmutathatja, hogyan gondolkodunk és hogy gondolkodásunkat esetlegesen milyen ideológiák befolyásolják” (p. 7). Másrészt viszont „bármely örökség valamiféle konstrukció, melynek rendeltetése lényegében politikai koncepció eredménye” (HUSZ M. 2014, p. 65). Egy határtérség kulturális örökségének állapota és annak valorizációja ennek megfelelően világosan utal a két szomszédos ország közötti kapcsolatok helyzetére is.

E tekintetben a magyar-szlovák viszonyt a fokozatos nyitás és közeledés jellemezte az elmúlt közel 30 évben, amióta északi szomszédunk önállóvá vált. Tény, hogy a szlovák nemzeti identitás alakításában meghatározó szerepet játszik az ezeréves magyar „elnyomásra” és „szenvedésre” alapozott narratíva (KOLLAI I. 2008; BALOGH P.–GYELNÍK T. 2019), és egészen a 2015-ös, közös platformot eredményező migrációs válságig számos konfliktus nehezítette az együttműködést a bósi vízerőmű Duna-medret is érintő megépítésétől vagy a mečiari magyarelles nacionalizmustól a magyarigazolványok majd az egyszerűsített honosítás bevezetésén keresztül olyan örökségpolitikai lépésekig, mint SÓLYOM LÁSZLÓ kiutasítása a révkomáromi Szent István szobor átadási ünnepségről, vagy legutóbb Ludovít Štúr szobrának nagy visszhangot kiváltó párkányi leleplezése. Ugyanakkor BALOGH P.–GYELNÍK T. (2019) MIROSLAV BAHNÁT idézik, aki szerint míg 1996-ban a válaszadók 40%-a érezte úgy Szlovákiában, hogy Magyarország valós fenyegetést jelent a fiatal köztársaság számára, addig 2014-re ez az arány 5%-ra csökkent. Számos gesztus, közös uniós fellépés, a szlovák rendőrök dél-magyarországi jelenléte a migrációs krízis alatt vagy a magyar orvoscsoport szlovákiai jelenléte a pandémiás országos szűrés idején jelzik, hogy a kulturális örökség közös menedzsmentjét biztosító diszkurzív háttér ma kedvezőbb, mint bármikor korábban.

Az országhatár elválasztó hatása jelentősen gyengült az uniós csatlakozásnak köszönhetően (az osztrák mellett épp a szlovák határ mentén figyelhető meg a legélénkebb mobilitás), és maga az uniós diskurzus is kedvező hatással van a közös kultúrtáji örökség integrált fejlesztésére a kultúragazdaság és a kulturális turizmus keretei között.

Az integrált határon átnyúló kultúrtáji fejlesztések felé

Az INTERREG EUROPE program támogatásával a vízhez kapcsolódó kulturális örökség valorizációját célzó projekt indult 2019 augusztusában 5 ország 7 partnerének részvételével *Water-linked heritage Valorization by developing an Ecosystem approach* (röviden: WAVE) – azaz Vízhez kapcsolódó örökségvalorizáció ökoszisztéma alapú megközelítés fejlesztésével – címmel (részletek az Ister–Granum ETT honlapján érhetők el magyarul és angolul is). A projekt a program prioritásainak megfelelően úgy vizsgál egy ágazati témát, hogy eközben uniós szakpolitikai eszközök javításához is hozzájárul. Az egyik ilyen eszköz a magyar-szlovák INTERREG CBC program: a projekt eredményeként ajánlások születnek annak érdekében, hogy a határ menti program minél hatékonyabban tudja segíteni a vízhez kapcsolódó kulturális örökségi elemek integrált fejlesztését. A megszülető dokumentumok összevethetősége érdekében a Delfti Műszaki Egyetem szakértői által kidolgozott módszertan alapján a helyi és regionális partnereknek (Aarhus Dániából, Breda Hollandiából, Ravenna Olaszországból, Alicante tartomány Spanyolországból, valamint az Ister–Granum ETT a magyar-szlovák határról) össze kellett állítani egy helyzetértékelő tanulmányt. A tanulmány célja az volt, hogy számba vegye az adott város vagy régió vízhez kapcsolódó kulturális örökségi elemeit, vizsgálja meg azok tervezési, szabályozási és fejlesztési környezetét, valamint az érintett uniós szakpolitikai eszközöknek a témával kapcsolatos elemeit. A számbavétel érdekében minden partnernek létre kellett hoznia egy helyi támogató csoportot (HTCS), területi és ágazati szakértőkből. A 2022 júliusáig tartó pályázati időszakban a partnereknek a témát érintő ökoszisztéma alapú módszertant kell kidolgozniuk, és ez alapján egy a témába vágó akciótervet előkészíteniük, valamint az érintett szakpolitikai eszköz fejlesztéséhez kapcsolódó javaslatukat megtenni. A projekt második szakaszában az akcióterv megvalósítását is el kell kezdeni. Az Ister–Granum ETT helyzetértékelő tanulmánya 2020. áprilisra készült el, a helyi támogató csoport aktív közreműködésével (CESCI 2020).

A projekt sikerét az eurórégióban több tényező is segíti. Egyrészt az Ister–Granum ETT térségének nagy része évszázadokon keresztül egy közigazgatási egységet alkotott, Esztergom vármegye keretein belül (BOTTLIK Zs. et al. 2019). Ugyanakkor maga az egykori főváros a mai Szlovákia nagy részét magába foglaló Esztergomi érsekség székhelyeként a vármegyénél nagyobb vonzáskörzettel rendelkezett. Bár ezt a vonzáskörzetet a trianoni békeszerződés csonkolta, a Mária Valéria híd 2001-es újranyitásával jelentős részben helyreállt (JASCHITZ M. 2010, 2019).

Előnyös adottság az is, hogy Esztergom és Párkány vonzáskörzetének lakossága túlnyomórészt magyar ajkú. A magyarok részaránya számos településen meghaladja a 80%-ot, és a 2003-ban létrejött eurórégió területén mindössze négy olyan település található (Lekér – Hronovce, Peszekergerenye – Sikenica, Kural – Kuralány és Zselíz – Želiezovce), ahol a szlovákság többséget alkot. Ugyanakkor a régióhoz tartozó pilisi falvakban még mindig számottevő szlovák közösség él (pl. Pilisszentkereszten, Pilisszentlászlón, Piliscséven és Pilisszentléleken). S bár a szlovákiai magyar nyelvhatár az utóbbi évtizedekben látványos mértékben mozdult el dél felé (FARKAS GY. 2019), a magyar nyelv még mindig dominánsnak mondható az ETT egész területén. Mindez azt jelenti, hogy az Ister–Granum ETT egy kulturálisan jelentős mértékben összetartozó térségben alakult ki, ami elméletileg kedvez a határon átnyúló integrált kulturális fejlesztéseknek.

További előnyös adottságként említhető meg, hogy a térségben a határon átnyúló együttműködés intézményesülése szerves folyamatként ment végbe, viszonylag korán. A Mária Valéria híd újjáépítéséről szóló államközi szerződés 1999. szeptember 16-i aláírása után alig egy évvel a két határ menti kistérségi társulás (kiegészülve Tokod és Tokodaltáró önkormányzataival) már aláírta a regionális együttműködésről szóló megállapodást. A Duna és a Garam nevét felvevő eurórégió 2003 novemberében alakult meg, összesen 100 önkormányzat részvételével Esztergom és Párkány központtal, a magyar fővárosi agglomeráció északi peremén. 2008. május 6-án pedig a tagönkormányzatok döntő többsége az Európai Unióban másodikként alapította meg az Ister–Granum Európai Területi Társulást (BOTTLIK Zs. et al. 2019). Az új intézményi forma a határon átnyúló integráció legmagasabb foka ma Európában, a teljes határtérséget reprezentáló szervezetként az ETT képes a térség integrált fejlesztéseit koordinálni (PINTÉR E. 2008), és ez szintén kedvező adottság, amikor a kulturális örökség határon átnyúló integrált menedzsmentjéről beszélünk.

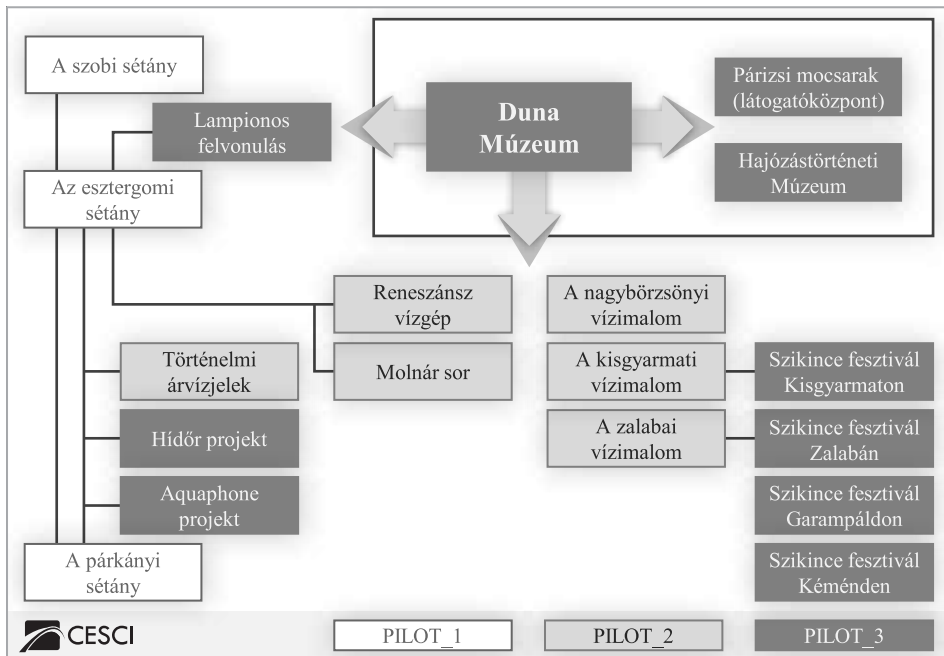
Az ETT részvételével megvalósuló WAVE projekt keretében három tematikus csoportba (PILOT-ok) sorolva összesen 16 konkrét elképzelést sikerült beazonosítani, amelyek a régió vízhez kapcsolódó kulturális örökségét jelenítik meg és fejlesztik tovább. Az első PILOT-hoz (*A víz arca*) a víznek mint természeti jelenségnek a humanizálását célzó beruházások tartoznak. Az idesorolt esztergomi, párkányi és szobi Duna-partok magukon viselik a történelem nyomait, az egyes generációk tájalakító beavatkozásait, és azokat, illetve a víz és a polgárok viszonyát tematizálják, formálják és fogalmazzák újra. A második PILOT (*A víz ereje*) a víz építő és tisztító energiáit jeleníti meg. Egyrészt idesorolhatók a régió vízimalmjai (amelyek közül háromnak az építészeti és funkcionális megújítása került be az akciótervbe); az esztergomi reneszánsz vízgép másolata (amely már látogatható), másrészt az esztergomi és párkányi vízjelek interaktív feldolgozása (ez utóbbiak a víz 1838-as tisztítására utaló árvízszintet jelző táblák). A harmadik PILOT-hoz (*A víz szelleme*) olyan kezdeményezések tartoznak, amelyek a vízhez kapcsolódó spirituális örökséget dolgozzák fel (múzeumok, vízhez kapcsolódó kulturális rendezvények). Az egyes projektelemezek az eurórégió különböző térségeit érintik, a határ mindkét oldalán (*1. ábra*).

A HTCS aktív közreműködésével sikerült a három PILOT 16 projektjét egy közös beavatkozási logika mentén összefűzni, ami jelentősen megkönnyítette az akcióterv összeállítását (*2. ábra*).

1. ábra A WAVE projekt keretében beazonosított kulturális beavatkozások térbeli elhelyezkedése (szerk. JÁNOSI V., CESC)

Figure 1 Spatial pattern of the interventions identified within the framework of the WAVE project (ed. by JÁNOSI, V., CESC)

2. ábra A WAVE projektjeinek belső logikai összefüggése (szerk. JÁNOSI V., CESCO)
 Figure 2 Internal logic of the WAVE projects (ed. by JÁNOSI, V., CESCO)

A tervezett fejlesztések középpontjában az esztergomi Duna Múzeum áll, ahol 2019-ben nyílt meg az új, látványos interaktív *Vízeum* kiállítás, amely egyszerre reflektál a víz arcával, erejével és szellemével kapcsolatos örökségre; a regionális vonatkozások azonban csak érintőlegesen szerepelnek a kiállításon. Ezt a hiányosságot pótolhatja a magántulajdonú zebegényi hajózási múzeum, amelynek bővítése vagy új helyszínre költöztetése elkerülhetetlenné vált, valamint a ramsari besorolás alatt álló Párizsi-mocsár (Parízske močiare) élővilágára és a vízhez kapcsolódó életmódra összpontosító, régóta tervezett látogatóközpont a köbölküti (Gbelce) Ardea nevű korábbi gyermek-üdülőközpontban. (A három múzeumhoz kapcsolódna az újabban javasolt Ipoly Múzeum, amely szintén átfogó módon dolgozna fel a jelenlegi határfolyó természeti és kulturális örökségét.) A múzeumok között szoros együttműködés alakítandó ki a kiállítási tematikák tervezése, kiállítások megszátása terén.

A humanizált vízpartok fejlesztése nem kizárólag a Duna-parti sétányok kialakítását jelenti, jóllehet ezek a beavatkozások önmagukban is jelentősen javítják majd az érintett települések vízzel való kapcsolatát. Esztergomban az árvízvédelmi gát 2019-ben megkezdődött kiépítése teremti meg a lehetőséget annak, hogy a Kis-Duna sétány teljesen megújuljon. Ehhez a látványtervek már elkészültek. Párkányban a dunai korzó csak egy rövid szakaszon épült ki, a Mária Valéria híd és egy csónakház megszakítja, a város ezt a diszkontinuitást szeretné felszámolni, és a korzót nyugati irányban továbbépíteni. Szob esetében pedig a most meglévő, a kerékpárút által uralt vízpartot szeretnék polgári külsővel ellátni, csakúgy, mint a helyzetértékelés lezárását követően utólag javasolt karvai Duna-korzó esetében. Ugyanakkor a következő években sorra kerülő fejlesztések keretében egyben a WAVE során beazonosított kulturális örökségi elemek is beépítésre kerülnek. Párkányban pl. az egykori hídvárház helyett a Mária Valéria híd szlovákiai hídfőjében egy modern épületben

kapna elhelyezést a Párkány és Vidéke Kulturális Társulás által menedzselte *Hídőr* projekt kiállítási helyszínre, az esztergomi új Kis-Duna korzón pedig az eurorégió vízhez kapcsolódó kulturális örökségi elemeit megjelenítő élményszerű utalások kerülnének beépítésre. Ugyancsak az esztergomi Kis-Duna biztosít helyszínt minden április 30-án a hajózási évadnyitó rendezvénynek, az ún. lampionos felvonulásnak, ami a debreceni virágkarneválhoz hasonlóan egyedi összeállítású úszó alkalmosságok látványos leúsztatását jelenti. Az Aquaphone projekt minden év június elején a kortárs művészet eszközeivel eleveníti fel azt az időszakot, amikor a határ két oldalán elszakítottágban élő családok esténként szélcsendes időben a Duna vize fölé hajolva kommunikáltak egymással a határon át. Az említett *Hídőr* projekt keretében pedig 3-6 hónapos időszakokra fogad Párkány nemzetközi művészeket, akik ott-tartózkodásuk ideje alatt műalkotásokkal, performanszokkal szimbolikusan „örzik a hidat”, hogy az újraalkotott kapcsolatok ne szakadjanak meg többé.

A Garam mellékfolyásáról elnevezett Szikince fesztivál egy színes kulturális rendezvényesorozat, amely a patak mentén elhelyezkedő négy települést, valamint a Garamon található Szerelem-szigetet öleli fel (utóbbin a rendezvények lebonyolításához szükséges állandó infrastruktúra épülne ki). Szerencsés egybeesés, hogy az eurorégió még álló négy vízálmalm közül kettő is a fesztiválnak helyet adó településeken, Kisgyarmaton (Sikenička) és Zalabán található. A HTCS szakértőinek javaslatai alapján ezek a malmok felújításukat követően új funkciókat kapnak, és a nagybörzsönyi, ma is látogatható vízálmalommal közös témaút részeit fogják képezni (utóbbi esetében a vízmeghajtáshoz szükséges infrastrukturális átalakításokra kerülhet sor). A vízi kerék révén kapcsolódnak a fenti beavatkozások az esztergomi reneszánsz vízgéphez, amely egy a középkorban ritkaság számba menő mechanikai megoldással biztosította a vár vízellátását a Duna melletti forrásból. A vízgép másolata 2019 óta látogatható a rekonstruált Veprech-toronyban, amely ráadásul a Molnár sor, az esztergomi molnárok egykori utcájának szomszédságában található. Az utca lehetőséget biztosítana a történelmi hagyományok megjelenítésére is.

Mint a fenti ismertetőből kiderül, a tervezett beavatkozások között többszörös szinergikus összefüggérendszer áll fenn. A WAVE projektnak köszönhetően sikerült egy olyan narratívát megalkotni, ami a DURAND, F. (2015) által említett területi versengésben részt vevő szereplők szándékait közös csatornába terelte, bevonva számos, a határon átnyúló együttműködésben közvetlenül érdekelték körén kívül álló partnert. Az elszigetelt projektelképzeléseket sikerült egy koherens, területi szempontból is integrált egésszé alakítani, hosszú távon fenntartható, határon átnyúló tartalmakkal. Mindez azt jelenti, hogy az INTERREG CBC programok és projektek fent említett gyengeségeit sikerült átfogóan kezelni.

A megvalósításhoz ugyanakkor számos további tényező együttes fennállása szükséges. Amennyiben ugyanis a hagyományos módon kell az egyes projektekhez támogatást szerezni (főként) az INTERREG CBC programból, az a most együttműködő partnerek közötti rivalizálást fogja eredményezni. A remélt szinergiák akkor alakulhatnak ki, hogyha az egyes fejlesztések egymást segítő módon, egymással párhuzamosan valósulhatnak meg. Ehhez volna szükség a projektek csomagban történő versenyztetésére, amire a jelenlegi SKHU INTERREG CBC program is lehetőséget kínál, a foglalkoztatási célú akciótervek (*territorial action plan for employment, TAPE*) eszközén keresztül.

A TAPE a szlovák-magyar INTERREG V-A program tervezésekor merült fel lehetőségként, az olasz-francia ALCOTRA program keretében alkalmazott határon átnyúló integrált terv (*plan intégré transfrontalier, PIT*) mintájára, az Európai Unió által preferált integrált területi beruházással (*Integrated Territorial Investment, ITI*) szemben. Az ITI lényegében azt tenné lehetővé, hogy egy adott térség speciális kihívásaira integrált választ lehessen adni, a rendelkezésre álló, eltérő alapokhoz tartozó források kombinációjával (KOCLUBA, D. 2018); ezáltal az ITI mint területi eszköz orvosolhatja az ágazati operatív programok és

általában a Kohéziós Politika „területi vakságát”. Ugyanakkor a több alapból megvalósuló (ún. *multi-fund*) finanszírozás feltételezi az egyes alapok menedzsmentjei által közösen kialakított kiválasztási, finanszírozási és monitoring mechanizmusok alkalmazását, ami határon átnyúló kontextusban aránytalan mértékben bonyolítja meg az ilyen beavatkozások adminisztrációját és végrehajtását.

A tervezés során ezért esett a választás az olasz-francia határon a 2007–2013-as időszakban már használt PIT-re. Ennek lényege, hogy a helyi szereplők az együttműködési program által meghatározott prioritási területekhez kapcsolódóan integrált térségi tervet készítenek, amelyek 2-5, egymással szinergikusan összekapcsolódó projektet tartalmazhatnak, és ezeket egymással párhuzamosan valósítják meg. Egy további projekt keretében kell biztosítani a partnerek közötti koordinációt és a teljes PIT kommunikációját (ALCOTRA 2007).

A TAPE a magyar-szlovák határ mentén a program 3. prioritási tengelyén belül segíti elő a határon átnyúló munkaerő-mobilitást és a minőségi munkaerőpiac kialakulását. Ennek érdekében összesen 2-7 foglalkoztatási célú és egy koordinációs és kommunikációs projektet tartalmazhat. A foglalkoztatási tematikájú projektek célja a munkahelyek létrehozása, a határ menti munkaerőpiacok integrációja, a minőségi munkaerő biztosítása. A kiválasztásra került 9 TAPE ennek megfelelően KKV-k munkahelyteremtő beruházásait, barnamezős önkormányzati területek rehabilitációját, fejlesztését, a szakképzési infrastruktúrát és a társadalmilag marginalizált rétegeknek a munkaerőpiacra való eljutását stb. támogatja. Bár a modell alkalmazásával kapcsolatos tapasztalatok vegyesek, az már most látható, hogy egyes esetekben az adott határtérség gazdasági és munkaerőpiaci fejlesztéséhez a TAPE-ek érzékelhető mértékben képesek hozzájárulni.

Az eszközt (a foglalkoztatási orientációt mellőzve) ezért alkalmasnak látjuk arra is, hogy a WAVE keretében beazonosított fejlesztési elképzelések nagy részét integrálva járuljon hozzá az Ister–Granum eurorégió kultúragazdaságának integrált fejlesztéséhez. Maguk a projektek is segítik az elmúlt évszázadban vitathatatlanul kialakult kulturális távolság csökkentését, a kulturális örökség tematizációját és valorizációját. Ugyanakkor az egyes helyi kezdeményezések térségi integrációja révén számos további eredményt is el lehet érni. Egyrészt direkt módon lehet rámutatni a közös örökség egymást erősítő elemeire, és ezeket sajátos összefüggésrendszerükben lehet prezentálni az ide látogatóknak és a régió lakosságának egyaránt. Másrészt a kezdeményezők egy integrált beavatkozás révén a határon átnyúló közösségépítésnek is aktív szereplőivé válnak. Ennek a közösségépítésnek fontos szerepe van abból a szempontból is, hogy a térségi kultúragazdaság szereplői, köztük a kreatív iparhoz sorolható vállalkozók nem kizárólag indirekt módon, kivitelezőként tudnak bekapcsolódni a fejlesztések megvalósításába, hanem közvetlenül is részt tudnak venni a HTCS keretein belül a program további alakításában, formálásában. A kultúragazdaság határon átnyúló integrált fejlesztése áttételesen hatással lesz az iskolai oktatásra, nevelésre, valamint az eurorégió rendezvénykínálatára is, és így a kezdeményezés segíteni fog a kognitív, mentális, érzelmi és kulturális határok lebontásában is. Harmadrészt a kulturális örökségi helyszínek összekapcsolásával megfogalmazható egy közös narratíva is, amelynek hosszú távon identitásképző ereje is lehet, fölülírva a történelem viharáiban kialakult körülmények elválasztó hatásait (PLOAE, C. 2017).

Összefoglalás

Tanulmányunkban azt a problémát jártuk körül, hogy mivel magyarázható, hogy a magyar-szlovák határon az elmúlt 25 évben kulturális tematikájú fejlesztésekre felhasznált jelentős mennyiségű forrás ellenére nem figyelhető meg a határtérség kohéziójának lát-

ványos erősödése. Érvelésünket egyrészt a szubjektív távolságra vonatkozó „határtani” (*border studies*) vizsgálatokra alapoztuk, amelyek egyik fő következtetése, hogy a kognitív, mentális, érzelmi és kulturális távolság mértékét a határtérségekben jelentősen befolyásolja az etnikai, nyelvi, kulturális összetartozás szintje, a közös múlt öröksége. A magyar-szlovák határ, ahogy arra számos szakértő felhívta az utóbbi évtizedekben a figyelmet, korábban szervesen összetartozó kis- és középtájakat, kulturálisan szorosan összetartozó közösségeket választott szét, természetes városi vonzáskörzeteket darabolt fel. Ez a közös örökség, a magyar nyelv máig meglévő dominanciája, valamint a közös kultúrtáji örökség kedvező feltételei lennének a kultúragazdaság határon átnyúló integrált fejlesztésének. Ehhez ráadásul az INTERREG program megfelelő finanszírozási háttérrel is biztosítana.

Az eddig a térségben megvalósított, a témába vágó fejlesztések ugyanakkor elszórtnak jelentkeztek, és az egyes projektek tartalmilag és kormányzási szinten sem kapcsolódtak egybe szinergikus egésszé. Ezért jutottunk arra a következtetésre, hogy a jövőben a kulturális projekteket integráltan kellene megvalósítani, mivel ezáltal rajzolódhat ki az a koherens narratíva, amely akár a térségi identitás alakítására is képes hatást gyakorolni, csökkentve a határ két oldalán élők közötti szubjektív távolságérzetet.

Az Ister–Granum ETT részvételével megvalósítás alatt álló WAVE-projekt egyik fő célja éppen az, hogy a vízhez kapcsolódó kulturális örökség valorizációjának apropóján segítse olyan szakpolitikai eszközök fejlesztését, amelyek hatékonyabbá tehetik az uniós források felhasználását. A térséget érintő szlovák-magyar INTERREG V-A program keretében 2014 és 2020 között alkalmazott területi akcióterv megfelelő eszköz a kultúragazdasági fellépések integrációjára, amennyiben 2021 után, az új programozási időszak alatt is használni tervezik, és használatát kiterjesztik a foglalkoztatáson kívüli témákra is. A WAVE című projekt keretében megkezdett tervezési munka összesen 16 térségi beavatkozás szinergikus összekötését teszi lehetővé, amelyek megvalósításának koordinációját az ETT el tudná látni, biztosítva ezáltal a fejlesztések közötti koherenciát is.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a határon átnyúló kultúragazdaság integrált fejlesztésének a feltételei Esztergom és Párkány térségében kedvezők, az ehhez szükséges eszközök rendelkezésre állnak, mindössze a meglévő kormányzási kapacitást kellene hatékonyabban kihasználni a térségi szereplők közötti koordináció és az egyes kezdeményezések közötti összhang erősítésére. Ezáltal látványosan javítható a beavatkozásoknak és az uniós források felhasználásának hatékonysága, miközben a határtérségben élők szubjektív idegensége is csökkenni fog.

OCSKAY GYULA

Határon Átnyúló Kezdeményezések Közép-európai Segítő Szolgálat, Budapest
gyula.ocs kay@cesci-net.eu

HARDI TAMÁS

KRTK RKI Nyugat-magyarországi Tudományos Osztály, Győr
hardi.tamas@krtk.hu

IRODALOM

- ACTON, L. J. 1991: Nacionalizmus. – In: LUDASSY M. (szerk.): Az angolszász liberalizmus klasszikusai I. Atlantisz, Budapest. pp. 120–152.
- AEBR 2011: European Charter for Border and Cross-border Regions.
http://www.aebr.eu/files/publications/110915_Charta_EN_clean.pdf (letöltés: 2020. július 7.)
- AGNEW, J. 2008: Borders in the mind: re-framing border thinking. – *Ethics & Global Politics* 1. 4. pp. 175–191.

- ALCOTRA 2007: Programme de coopération transfrontalière France–Italie ALCOTRA 2007–2013. Programme opérationnelle. http://www.espaces-transfrontaliers.org/fileadmin/user_upload/documents/Programmes_europeens/PO_ALCOTRA.pdf (letöltés: 2020. július 7.)
- ÁSZ 2008: Jelentés az INTERREG célú költségvetési előirányzatok hasznosulásának ellenőrzéséről. – Állami Számvevőszék, Budapest. 30 p.
- BALOGH P. – GYELNÍK T. (2019): Hungarian and Slovak national narratives with a focus on the shared boundary. – In: BOTTLIK ZS. – GYELNÍK T. – OCSKAY GY. (szerk.): Changes in the representation of a borderscape. The case of the Mária Valéria Bridge. Central European Service for Cross-Border Initiatives, Budapest. pp. 65–86.
- BALTÀ PORTOLÉS, J. 2015: Cross-border cooperation and cultural communities in Europe. – Centre Maurice Coppieters, Brussels. 60 p.
- BARANYI B. 2014: Adalékok a határ mentiség újraértelmezéséhez Magyarországon. – *Deturope – The Central European Journal of Regional Development and Tourism* 6. 2. pp. 26–45.
- BOTTLIK ZS. – NAGY P. – PETE M. – TELBISZ T. (2019): Glosses on the Ister-Granum EGTC research. – In: BOTTLIK ZS. – GYELNÍK T. – OCSKAY GY. (szerk.): Changes in the representation of a borderscape. The case of the Mária Valéria Bridge. Central European Service for Cross-Border Initiatives, Budapest. pp. 87–108.
- BOZÓKI A. – SEBŐK M. – HUNYADI ZS. – HUSZ D. – INKEI P. – KARSAI GY. – KITZINGER D. – SÜKÖSD M. – TÖRÖK A. – VÖRÖS M. – WESSELY A. 2006: A szabadság kultúrája. Magyar kulturális stratégia 2006–2020. Budapest. <http://www.nefmi.gov.hu/kultura/2006/szabadsag-kulturaja> (letöltés: 2021. február 9.)
- CENTÁROVÁ, J. 2020: Creative economy as a tool of competitiveness. – *SHS Web of Conferences* 83, 01007. Current Problems of the Corporate Sector 2020. <https://doi.org/10.1051/shsconf/20208301007> (letöltés: 2021. január 21.)
- CERDEIRAS, A. – PINHEIRO, B. – VAREIRO, L. – MENDES, R. 2018: Tourism and valorisation of cultural heritage: The case of the Castle of Lanhoso. – *Tékhne* 16. 2. pp. 28–37. <https://doi.org/10.2478/tekhne-2019-0010>
- CESCI 2020: WAVE. Regional Status Quo. Ister-Granum European Grouping of Territorial Cooperation. Central European Service for Cross-Border Initiatives, Budapest. 53 p.
- DECOVILLE, A. – DURAND, F. 2018: Exploring cross-border integration in Europe: how do populations cross borders and perceive their neighbours? – *European Urban and Regional Studies* 26. 2. pp. 134–157.
- DELL'AGNESE, E. – AMILHAT SZARY, A-L. 2015: Borderscapes: from border landscapes to border aesthetics. – *Geopolitics* 20. 1. pp. 4–13.
- DIENER, A.C. – HAGEN, J. 2012: Borders. A very short introduction. – Oxford University Press, New York. 137 p.
- DURAND, F. 2015: Theoretical framework of the cross-border space production – the case of the Eurometropolis Lille–Kortrijk–Tournai. – *Journal of Borderlands Studies* 30. 3. pp. 309–328.
- EC 2007: Phare Ex Post Evaluation. Phase 3. Thematic Evaluations – Cross-Border Cooperation. Thematic Evaluation. Phare Cross-Border Cooperation Programmes 1999–2003. – European Commission, Brussels. 54 p.
- EC 2016a: Ex-post evaluation of Cohesion Policy programmes 2007–2013, focusing on the European Regional Development Fund (ERDF) and the Cohesion Fund (CF). Final report. Main report. – European Commission, Brussels.
- EC 2016b: Ex post evaluation of Cohesion Policy programmes 2007–2013 financed by the European regional development Fund (ERDF) and Cohesion Fund (CF). Case study: Hungary–Slovakia Cross-border Cooperation Programme 2007–2013. – European Commission, Brussels. 50 p.
- ESZENYI O. 2016: A kultúrtáj értelmezésének változása a kultúrföldrajzban. – *Földrajzi Közlemények* 140. 1. pp. 1–12.
- FALUDI, A. 2018: The poverty of territorialism. A neo-medieval view of Europe and European planning. – Edward Elgar Publishing, Cheltenham–Northampton. 200 p.
- FARKAS GY. (2019): Linguistic and ethnic border changes within the frames of Ister-Granum Euroregion settlement group. – In: BOTTLIK ZS. – GYELNÍK T. – OCSKAY GY. (szerk.): Changes in the representation of a borderscape. The case of the Mária Valéria Bridge. Central European Service for Cross-Border Initiatives, Budapest. pp. 129–165.
- HALL, P. 2000: Creative cities and economic development. – *Urban Studies* 37. 4. pp. 639–649.
- HALLS, E.T. 1968: Proxemics. – *Current Anthropology* 9. 2–3. pp. 83–95.
- HARDI T. – HAJDÚ Z. – MEZEI I. (szerk.) 2009: Határok és városok a Kárpát-medencében. – MTA Regionális Kutatások Központja, Győr–Pécs. 374 p.
- HORKHEIMER, M. – ADORNO, T. W. 1990: A kultúripar. – In: HORKHEIMER, M. – ADORNO, T. W.: A felvilágosodás dialektikája. Filozófiai töredékek. Gondolat – Atlantisz. pp. 147–200.
- HUSZ M. 2014: Az örökségrekonstrukciók geopolitikai kerete. – *Földrajzi Közlemények* 138. 1. pp. 64–73.
- JASCHITZ M. 2010: Elzárt múlt – határtalan jövő? Esztergom vonzáskörzete a huszadik században és az ezredfordulón. – *Tér és Társadalom* 24. 3. pp. 93–135.
- JASCHITZ M. 2019: (Re)birth of a twin city. Hinterland analysis in the region of Esztergom–Štúrovo. – In: BOTTLIK ZS. – GYELNÍK T. – OCSKAY GY. (szerk.): Changes in the representation of a borderscape. The case of the Mária Valéria Bridge. Central European Service for Cross-Border Initiatives, Budapest. pp. 109–128.

- KERESNYEI K.–EGEDY T. 2015: Adalékok a kreatív gazdaság elméletéhez. – *Földrajzi Közlemények* 139. 1. pp. 30–42.
- KOCLUBA, D. 2018: Implementation of integrated territorial investments in Poland. Rationale, results and recommendations. – *Quaestiones Geographicae* 37. 4. pp. 81–98.
- KOLLAI I. 2008: A szavak ereje. – In: KOLLAI I. (szerk.): *Meghasadt múlt. Fejezetek a szlovákok és a magyarok történelméből*. Terra Cognita Alapítvány, Budapest. pp. 19–29.
- LADOS M. 2006: Az INTERREG–PHARE CBC projektek típusai és tapasztalatai. – In: KAISER T. (szerk.): *Hidak vagy sorompók? A határon átfelülő együttműködések szerepe az integrációs folyamatban*. – Új Mandátum, Budapest. pp. 204–229.
- LEIBENATH, M.–KORCELLI-OLEJNICZAK, E.–KNIPPSCHILD, R. 2008: Bridging the gap? – In: LEIBENATH, M.–KORCELLI-OLEJNICZAK, E.–KNIPPSCHILD, R. (szerk.): *Cross-border governance and sustainable spatial development*. Springer, Berlin–Heidelberg. pp. 187–193.
- LÖSCH, A. 1954: *The economics of location*. – Yale University Press, New Haven. 320 p.
- MARTÍNEZ, O. J. 1994: The dynamics of border interaction: new approaches to border analysis. – In: SCHOFIELD, C. H. (szerk.): *Global boundaries*. Routledge, London–New York. pp. 1–15.
- MEDEIROS, E. 2018: The role of European Territorial Cooperation (ETC) in EU Cohesion Policy. – In: MEDEIROS, E. (szerk.): *European Territorial Cooperation. Theoretical and empirical approaches to the process and impacts of cross-border and transnational cooperation in Europe*. Springer, Cham. pp. 69–93.
- MEDVE-BÁLINT G. 2013: Incentives and obstacles to cross-border cooperation in post-communist Central Europe. – In: BELLINI, N.–HILPERT, U. (szerk.): *Europe's changing geography. The impact of inter-regional networks*. Routledge, London. pp. 44–70.
- MEZEI I. 2004: *A magyar-szlovák határ menti kapcsolatok esélyei*. Ph.D. értekezés. – Debreceni Egyetem Földtudományi Doktori Iskola, Debrecen. 183 p.
- MILL, J. S. 2006: Considerations on representative government. http://oll.libertyfund.org/?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=234&chapter=16569&layout=html&Itemid=27 (letöltés: 2014. február 27.)
- MIOGA, M. 2008: Implication of spatial development policies at European and national levels for border regions. The case of Germany. – In: LEIBENATH, M.–KORCELLI-OLEJNICZAK, E.–KNIPPSCHILD, R. (szerk.): *Cross-border governance and sustainable spatial development*. Springer, Berlin–Heidelberg. pp. 15–31.
- MKSR–MHSR 2014: *Návrh. Stratégia rozvoja kreatívneho priemyslu v Slovenskej republike*. – Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky a Ministerstvo hospodárstva Slovenskej republiky, Bratislava. <https://www.culture.gov.sk/wp-content/uploads/2019/12/strategia.pdf> (letöltés: 2021. február 9.)
- MKSR–MHSR 2015: *Návrh. Akčný plán realizácie Stratégie rozvoja kreatívneho priemyslu v Slovenskej republike*. – Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky a Ministerstvo hospodárstva Slovenskej republiky, Bratislava. https://www.culture.gov.sk/wp-content/uploads/2019/12/akcny_plan.pdf (letöltés: 2021. február 9.)
- NIJKAMP, P.–RIETVELD, P.–SALOMON, I. 1990: Barriers in spatial interactions and communications: a conceptual exploration. – *The Annals of Regional Science* 24. 4. pp. 237–252.
- PINTÉR E. 2008: *Standard jogi modell határon átnyúló regionális együttműködésekre*. Doktori értekezés. – Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Győr. 224 p.
- PLOAE, C. 2017: Cultural influences in cross border cooperation. An overview on Romania–Serbia cross border EU financed programme. – *Proceedings of the International Conference on Business Excellence* 11. 1. pp. 616–624.
- RAJARAM, P. K.–GRUNDY-WARR, C. 2007: Introduction. – In: RAJARAM, P. K.–GRUNDY-WARR, C. (szerk.): *Border-scapes. hidden geographies and politics at territory's edge*. University of Minnesota Press, Minneapolis–London. pp. ix–lx.
- RAKITOVAC, K. A.–UROŠEVIĆ, N. 2017: Valorisation of Cultural Heritage in Sustainable Tourism. – *Management* 12. 3. pp. 199–215. <https://doi.org/10.26493/1854-4231.12.199-215>
- REITEL, B.–WASSENBERG, B.–PEYRONY, J. 2018: The INTERREG experience in bridging European territories. A 30-year summary. – In: MEDEIROS, E. (szerk.): *European territorial cooperation. Theoretical and empirical approaches to the process and impacts of cross-border and transnational cooperation in Europe*. Springer, Cham. pp. 7–23.
- SCOTT, J. W. 2014: *Bordering, border politics and cross-border cooperation in Europe*. Working Paper 7. – In: EUROBORDERSCAPES. *Bordering, political landscapes and social arenas: potentials and challenges of evolving border concepts in a post-cold war world*. http://www.euborderscapes.eu/fileadmin/user_upload/Working_Papers/EUBORDERSCAPES_Working_Paper_7_Scott.pdf (letöltés: 2016. december 3.).
- STEFÁN K.–TRÓCSÁNYI A. 2012: Geographic aspects and spread of the cultural economy in Hungary. – In: TRÓCSÁNYI A.–PIRISI G. (szerk.): *The role of the cultural economy and tourism in the renewal of cities*. Publikon, Pécs. pp. 89–105.

- SVENSSON, S.–NORDLUND, C. 2015: The building blocks of a Euroregion: novel metrics to measure cross-border integration. – *Journal of European Integration* 37. 3. pp. 371–389.
- VAN HOUTUM, H. 1999: Internationalisation and mental borders. – *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 90. 3. pp. 329–335.
- VAN HOUTUM, H. 2000: An overview of European geographical research on borders and border regions. – *Journal of Borderlands Studies* 15. 1. pp. 57–83.
- VAN HOUTUM, H.–KRAMSCH, O.–ZIERHOFER, W. 2005: Prologue. B/ordering space. – In: VAN HOUTUM, H.–KRAMSCH, O.–ZIERHOFER, W. (szerk.): *B/ordering Space*. Ashgate, Aldershot– Burlington. pp. 1–13.
- VÁTI 2002: A magyarországi Phare CBC programok eredményei 1995–2001. – VÁTI Területfejlesztési Igazgatóság, Budapest. 103 p.
- WASSENBERG, B.–REITEL, B.–PEYRONY, J.–RUBIÓ, J. 2015: Territorial cooperation in Europe. A historical perspective. – European Commission, Brussels. 172 p.
- WAVE – Water-linked heritage Valorization by developing an Ecosystem approach.
<https://istergranum.eu/projektek/futo-projektek/wave-vizhez-kapcsolodo-oroksegek-ertekese-okoszis-tema-alapu-modszertan-kidolgozasaval/?preview=true>
<https://www.interregeurope.eu/wave/>
- ZSILINCSAR W. 2012: Experiencing cultural land townscapes as a means of experiencing cultural diversity. – In: TRÓCSÁNYI A.–PIRISI G. (szerk.): *The role of the cultural economy and tourism in the renewal of cities*. Publikon, Pécs. pp. 127–136.

A LEGJELENTŐSEBB HAZAI FÜRDŐVÁROSOK TELEPÜLÉSSZERKEZETI JELLEMZŐINEK VIZSGÁLATA

KÖBLI ÁDÁM – HORVÁTH ZOLTÁN

A STUDY OF THE CHARACTERISTICS OF THE MOST SIGNIFICANT
HUNGARIAN SPA TOWNS
BASED ON THEIR SETTLEMENT STRUCTURE

Abstract

In our research we investigate the complex settlement characteristics and specialities of the best-known Hungarian spa cities – Bük, Gyula, Harkány, Hajdúszoboszló, Hévíz, Sárospatak and Zalakaros – that attract the most guests and offer the highest standard in accordance with the suprastructure of health tourism. These settlements have outstanding valuable tourism traditions, where the current structure was created over many decades. The spa cities carry out certain improvements continuously in order to maintain their leading role within the health tourism market. However, these developments should be planned in a complex way, with enhanced protection of natural resources, by emphasizing the importance of a system approach. Harmonious and sustainable development can therefore be accomplished in the long run, and can preserve local conditions, primarily ecological unity and the health of the specific mineral water base. In addition, planning based on local conditions and the priority of the interests of the local communities can also lead spa cities toward conscious long-term sustainability. These particularities have an effect on the settlement structure of the spa cities, the research of which ensures new opportunities in the conscious developments of the settlements.

Keywords: spa towns, settlement structure, GIS, Hévíz, Sárospatak

Bevezetés

Magyarország nemzetközileg is elismert, értékes hagyományokkal rendelkező turisztikai desztinációi közül kiemelkednek a fürdővárosaink, amelyekben magas minőségű egészségügyi szolgáltatások fogadják a vendégeket (JÓNÁS-BERKI M. et al. 2014). Hazánkban a gyógyvizek és termálvizek kimagasló mennyiségben és minőségben fordulnak elő, ezért a fürdőzés, a fürdő kultúra komoly tradíciókkal rendelkezik (CSIFFÁRY G. 2004, KÓSA L. 1999).

A turizmus olyan komplex társadalmi-gazdasági tevékenység, amely szinte valamennyi gazdasági ágazat tevékenységéből áll össze. Ennek előnyei a kooperációs lehetőségek és a hatékonyság, amelynek révén egy rugalmas és kreatív rendszer jön létre (HAJNAL K. 2010). Az összetettsége miatt azonban a turizmus sérülékeny is. Globális-lokális gazdasági hatások és társadalmi változások jelentős negatív hatásokat tudnak okozni a turizmusban, ezt a jelenleg is zajló járványhelyzet, illetve az ezzel járó utazási korlátozások is bizonyítják, amelyek minden hazai települést, így a fürdővárosokat is kiemelten érintik.

Az elmúlt évtizedek nagyütemű fürdőfejlesztései révén sok település épített fürdőt és kezdte el a turizmus komplex térségi fejlesztését (BAKUCZ M. – TEGZES A. 2016, HUSTINÉ BÉRES K. 2011, ZSARNÓCZKY M. B. 2017). Napjainkban azok a települések tekinthetők hazánkban hosszú távon sikeres fürdővárosoknak, amelyek korábbi és jelenlegi fejlesztéseik által jelentős belföldi és külföldi vendégkörre tettek szert (GALAMBOS I. et al. 2015). A beteg vendégeknél a gyógyulás lehetősége, míg az egészségesek részéről a megelőzés, a

prevenció a fő motiváció, amely állandó keresletet jelent. Ráadásul az egészséges életmód népszerűsödésével, a civilizációs betegségek terjedésével és az alternatív gyógymódok általánosabbá válásával ez a kereslet fokozatosan növekszik (SMITH, M. – PUCZKÓ L. 2010). A városi és turisztikai fejlesztések, a megjelenő új szolgáltatások és infrastrukturális beruházások együttesen és multiplikátor módon fejtik ki hatásukat (Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2030, 2017).

Vizsgálataink még a járványhelyzet előtti időszakban készültek el. Természetesen a 2020-as év történései alapvetően változtatták meg a turisztikai szektor jelenlegi helyzetét és egyelőre nehéz megjósolni, mikor és milyen formában térhet vissza az ágazat korábbi állapotába. Ezzel együtt nem kérdés, hogy ha újra lehet majd szabadon és biztonságosan utazni, az egészségturisztikai motiváció továbbra is az elsődleges szempontok közt foglal majd helyet a turisták célterület-választásában.

Célkitűzés és módszertan

Tanulmányunkban a legismertebb, legtöbb vendéget vonzó és legmagasabb minőséget nyújtó magyar fürdővárosok – Bük, Gyula, Harkány, Hajdúszoboszló, Hévíz, Sárospatak és Zalakaros – komplex városszerkezeti jellemzőit és sajátosságait vizsgáljuk az egészségturizmus szuprastrukturájával összhangban. A tanulmányban bemutatott elemzés része egy nagy komplex fürdőváros-fejlesztési kutatásnak (KÖBLI Á. 2018), amelynek célja egy olyan összehasonlító vizsgálat, aminek a révén egy közös, fenntartható és tudatos döntéseket támogató általános fejlesztési modell megalkotása válik lehetővé a hazai fürdővárosokat illetően. Ennek egyik elemeként fontos megismerni az egészségturizmusnak a településmorfológiára gyakorolt hatásait, a különböző funkciók térbeli elhelyezkedését. A településeken a jelenlegi szerkezet hosszú évtizedek alatt jött létre. A fejlesztési dokumentumok és a szakmai interjúk feldolgozása során ugyanaz a kutatói kérdés merült fel újra és újra a legsikeresebb hazai fürdővárosokat illetően, miszerint létezik-e önmagában gyógyhelyfejlesztés, elegendő-e csupán a minőségi egészségturizmus és egy sikeres gyógyfürdő megléte a városi funkciók bővüléséhez, vagy több egyéb kiegészítő ágazat szükséges-e a hosszú távú fejlődéshez és a települések stabilitásához.

Célunk bemutatni a nemzetközi jelentőségű fürdővárosok városszerkezeti felépítését kereskedelmi szálláshelyeinek kapacitása (férőhely) és típusa, valamint a fő vonzerők elhelyezkedése alapján. Ezeket összevetjük a területhasználat típusaival, a különböző ágazatok (kiemelten az ipar) települési szerkezetével, amelynek adatai az OpenStreetMap adatbázisból származnak. A magánszálláshelyeket azok kimagasló száma miatt (például Hajdúszoboszlón 1294 fő a vendéglátók száma, KSH 2018) nem jelöltük az ábrák áttekinthetősége érdekében, de a szöveges jellemzésben kitérünk rá. A szálláshely adatok a települési önkormányzatok szálláshely-nyilvántartásaiból származnak. A látóvalók esetén csak a legjelentősebb hatású attrakciókat ábrázoltuk két különböző kategóriában, amelynek osztályozásához a helyi turisztikai szakemberekkel készített interjúkat használtuk fel. Az ábrázoláshoz az ArcGIS programot használtuk.

Az elemzéshez szükséges adatokat részben saját korábbi fürdővárosi kutatásaink (KÖBLI Á. 2015, HORVÁTH Z. – KÖBLI Á. 2016, HORVÁTH Z. et al. 2017a) és tapasztalataink biztosították, amelyek során több alkalommal készült helyi lakosokkal kérdőíves kutatás, illetve a települések életét meghatározó négy fő terület – önkormányzat, fürdő, szállodák, TDM – szereplőivel készült szakmai interjúk (KÖBLI Á. 2018). Emellett a hét település különböző fejlesztési koncepcióinak, terveinek szakszerű feldolgozása történt meg. Minden fürdőváros korszerű, innovatív tervekkel rendelkezik, amelyek elkészítése természetesen

kötelező feladat, de mivel a tényleg sikeres és hatékony fejlesztések megvalósításához komoly anyagi lehetőségeik és hosszú távú érdekeik kötődnek, megpróbálják a sablonos megoldások mellett valódi tartalommal is megtölteni azokat.

Az egészségturizmus városszerkezetre gyakorolt hatásának bemutatása céljából a hét település esetén településmorfológiai térképeket szerkesztettünk, amelyek alapján négy jellemző csoportot tudunk lehatárolni. Jelen tanulmányunkban a négy csoport 1-1 jellegzetes települését mintaterületként részletesebben is bemutatjuk. Ez a fajta térképi megjelenítés alkalmas az egészségturizmus települési hatásainak az összetett vizsgálatára, az eltérő települési funkciók térbeli mintázatainak ábrázolására. Jól szemlélteti a hét település karaktereiben eltérő sajátosságokat, mind a szálláshelyek és az attrakciók, mind a turizmus szempontjából kiemelt rekreációs és zöldterületek elhelyezkedését. A helyiek szempontjából fontos lakóhelyi területek viszonyát is bemutatja a turisztikai helyek függvényében, illetve az egyedi gazdasági lehetőségek, például az ipar településen belüli elhelyezkedését.

A hazai fürdővárosok tipizálása

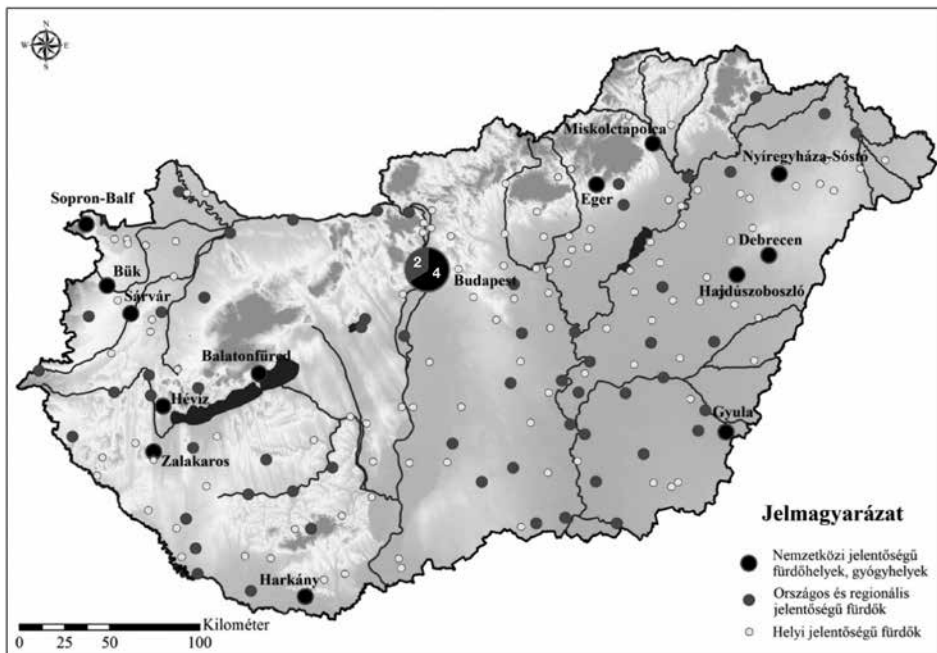
A településmorfológiai vizsgálat céljából hét esettanulmány készült, hét helyszín került kiválasztásra, ezek szakszerű lehatárolása újszerű megközelítést igényelt. A különböző fürdőfejlesztéseknek köszönhetően sok település rendelkezik fürdővel, de MICHALKÓ G.–RÁTZ T. (2011) szerint hazánkban klasszikus értelemben vett fürdővárossal kevéssel találkozhatunk, mivel a gyógyturizmus uralkodó szerepe csak kevés településen tud lényegi, komplex települési hatásokat is okozni.

A magyar fürdővárosok nagyok sokszínűek, eltérő városi környezettel, történeti hagyományokkal és gazdasági szereppel rendelkeznek, ezért szükséges a vizsgált fürdők körének tudományos lehatárolása. A mai napig nem tisztázott ugyanis, hogy mely településeket hívhatjuk fürdővárosnak. Általában a jelentős gazdasági szerepet játszó termál- és gyógyfürdővel rendelkező települések esetében használjuk a fürdőváros elnevezést, de a mai napig a legaktuálisabb ágazati stratégiának tekinthető Országos Egészségturizmus Fejlesztési Stratégiában (OES 2007) csak a fürdőváros jelleg, mint cél jelenik meg a települések számára, konkrét értelmezése a fürdővárosnak nincs. Az OES ugyanis nem a települések, hanem a fürdőlétesítmények alapján készít kategorizálást. Budapest Főváros Kormányhivatala Népegészségügyi Főosztályának nyilvántartásai alapján összesen 103 minősített gyógyfürdő működik hazánkban, ebből 13 Budapesten. A gyógyfürdők a hazai gyógyturizmus legfontosabb színhelyei, ahol a 74/1999. (XII. 25.) EüM rendeletnek megfelelően természetes gyógyvizeket használnak (kormanyhivatal.hu, 2021).

Az említett OES három szinten kategorizálta a hazai fürdőlétesítményeket, és így a fürdőknek otthont adó településeket is. A kutatásban kimutatott 385 fürdőtelepülés közül 187-ben soroltak be létesítményt valamely kategóriába, amely alkalmas volt a fejlesztési célok megvalósításához. Három kategóriát határoztak meg:

- nemzetközi jelentőségű fürdőhelyek, történelmi, műemléki fürdők, gyógyhelyek;
- országos és regionális jelentőségű turisztikai szolgáltatók;
- helyi jelentőségű fürdők.

Ez a kategorizálás – főleg a jelentősebb fürdővárosok tekintetében – ma is megállja a helyét, így ezt vettük kutatásunk alapjának, felülvizsgálva és figyelembe véve a legújabb, 2017-es Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2030 behatárolását is, ami alapvetően megegyezik ezzel a csoportosítással a legmagasabb szinteken. Az 1. ábra mutatja be a három kategóriába tartozó településeket.

1. ábra A magyarországi fürdők kategóriák szerinti beosztása és elhelyezkedése
(szerk. HORVÁTH Z. 2018, az OES 2007 alapján)

Figure 1 The classification and location of spas in Hungary (ed. by HORVÁTH, Z. 2018, based on OES 2007)

Az Országos Egészségturizmus Fejlesztési Stratégia (2007) által nyilvántartott *Nemzetközi jelentőségű fürdőhelyek, történelmi műemléki fürdők, gyógyhelyek* kategóriába 17 fürdőt soroltak (1. táblázat).

1. táblázat – Table 1

A legrangosabb kategóriába tartozó hazai fürdők
(szerk.: KÖBLI Á. 2018, az OES 2007 alapján)

The most prestigious spas in Hungary (ed. by KÖBLI, Á. 2018, based on OES 2007)

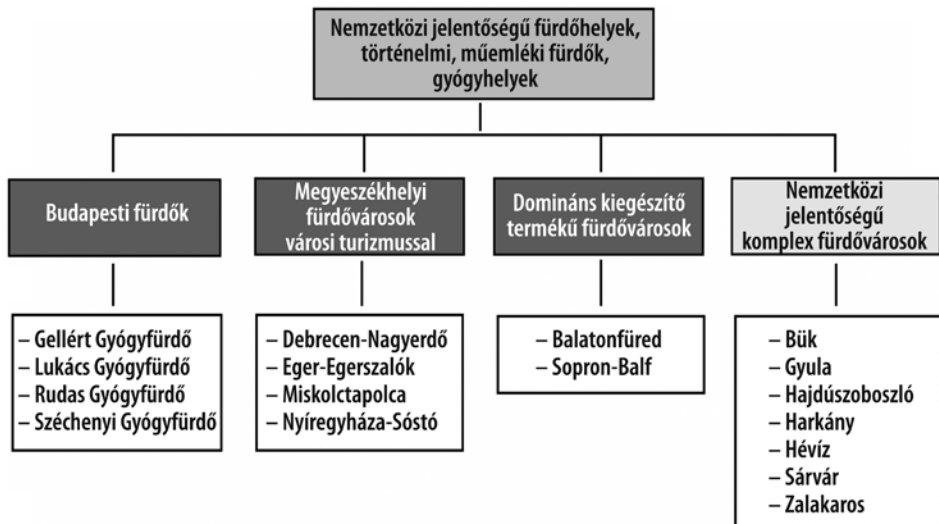
Nemzetközi jelentőségű fürdőhelyek, történelmi, műemléki fürdők, gyógyhelyek		
Balatonfüred	Hajdúszoboszló	Nyíregyháza-Sóstó
Bükfürdő	Harkány	Rudas Gyógyfürdő
Debrecen-Nagyerdő	Hévíz	Sárvár
Eger-Egerszalók	Lukács Gyógyfürdő	Sopron-Balf
Gellért Gyógyfürdő	Miskolc-Miskolctapolca	Széchenyi Gyógyfürdő
Gyula	Zalakaros	

A 17 fürdőnek otthont adó fürdővárosok azonos elvek szerinti vizsgálata és számukra közös fejlesztési tervek kidolgozása a települések eltérő karaktere, turisztikai és gazdasági súlya, hagyományai miatt azonban nem lehetséges, így további csoportosítás szükséges.

A besorolt fürdők közül 4 – a Gellért Gyógyfürdő, a Lukács Gyógyfürdő, a Rudas Gyógyfürdő és a Széchenyi Gyógyfürdő – Budapesten található. Budapest sokszínű turizmusának egyik kiemelkedő és meghatározó jellemvonása gazdag és értékes gyógyvíz-kincse, fürdőkultúrája, ugyanakkor mégsem sorolható a klasszikus fürdővárosok közé, mivel a főváros vonzerő-összetettsége miatt nem mutatja az egészségügyi turisztikai desztinációk sajátosságait (JÓNÁS-BERKI M. et al. 2014), a főváros színes és szerteágazó turisztikai kínálatának csak egy kicsi, bár nagyon értékes része a kimagasló fürdőkultúra; emiatt nem került sor további vizsgálatára a tanulmányban.

Fentieket tehát nem számítva további 13 nemzetközi jelentőségű fürdőváros található Magyarországon, de ezek egységes szempontú vizsgálata még mindig nem lehetséges, ugyanis köztük több olyan közép- és nagyváros (Debrecen, Eger, Miskolc, Nyíregyháza) is található, amelyek turisztikai termékkínálatában a klasszikus városi turizmus mellett az egészségturizmus csak kiegészítő szerepet kap (JÓNÁS-BERKI M. et al. 2014). Egyes nagyvárosokban sokszor csak bizonyos településrészekre terjed ki a fürdővárosi szolgáltatások és a milió hatásköre, mint pl. Miskolctapolca vagy Nyíregyháza-Sóstó esetében, a város mindennapi életére, fejlődési lehetőségeire a helyi egészségturizmus csak kismértékben hat (KÖBLI Á. 2018).

A fürdővárosok köre az egyes településeken megtalálható erős (az egészségturizmusnál is meghatározóbb) turisztikai termék és annak hatásai miatt további szűkítést igényel. Így pl. Balatonfüred gyógyászati hagyományai és fürdőkultúrája alapján mindenképpen az egyik legfontosabb hazai fürdőhelyünk, ám mivel a településen jellemző nyári, szezonális vízparti turizmussal alkot erős, sikeres és nehezen elválasztható párost (MICHALKÓ G.–RÁTZ T. 2011), a fejlődését jobban meghatározza balatoni jellege, mint az egészségturisztikai funkciók többi fürdővárosra jellemző dominanciája. Sopron esetében a város minőségi kulturális programkínálata (közte a Volt Fesztivál) a fő turisztikai termék, miközben az egészségturizmus komplex hatásai a gyógyvízéről és fürdőjéről híres Balf, illetve klimatikus adottságairól nevezetes Lőverek területén érezhető. A nemzetközi jelentőségű fürdővárosok új felosztását a 2. ábra szemlélteti. Kutatásunk során végül hét,

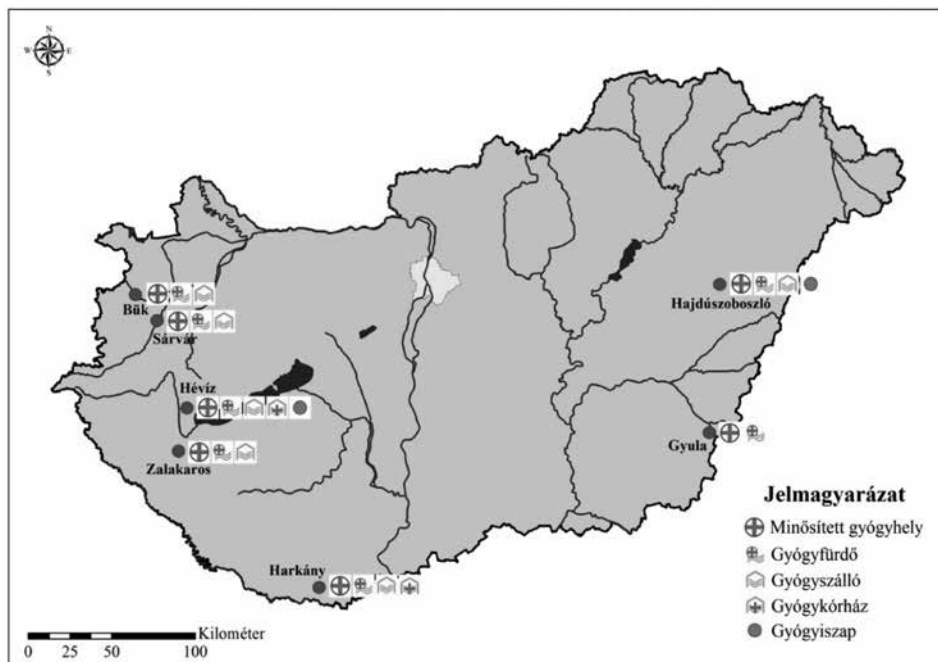

2. ábra Nemzetközi jelentőségű fürdőhelyek újracsoportosítása az OES 2007 alapján (szerk. KÖBLI Á. 2018)
Figure 2 The re-classification of spas with international significance, based on OES 2007 (ed. by KÖBLI, Á. 2018)

egységes szempontok alapján vizsgálható és fejleszthető fürdőváros került lehatárolásra, amelyek ugyan eltérő mértékben tekinthetők „tisztán” egészségügyi profilúnak, mégis a leginkább alkalmasak komplex fürdővárosi vizsgálatok és ebből levonható általános következtetések megvalósítására.

Ezek – név szerint Bük, Gyula, Hajdúszoboszló, Harkány, Hévíz, Sárvár és Zalakaros – olyan egészségügyi profilú és nemzetközi jelentőségű gyógyfürdővel rendelkező, jelentős vendégforgalmú települések, amelyek esetén a helyi vállalatok és a helyi lakosok döntő többsége közvetlen vagy közvetett módon kapcsolódik az egészségülturizmushoz. Jól összehasonlíthatók, a fejlesztési stratégiák alapjai is megegyeznek, mivel hasonló pozitív és negatív hatások érik a helyi társadalmat (KÖBLI Á. 2018).

A 3. ábrán látható a kutatás tárgyát képező hét fürdőváros elhelyezkedése és a helyi gyógyászati jellemzőik ismertetése. Teljesen „tisztá profilú” fürdővárosnak 5 település – Bük, Hajdúszoboszló, Harkány, Hévíz, Zalakaros – tekinthető, amelyek fejlődésében minden kétséget kizáróan a helyi fürdőkínálat és a kapcsolódó szolgáltatások adták a fő hajtóerőt. Alacsony népességszám mellett az egészségülturisztikai funkció dominanciájáról beszélhetünk (MICHALKÓ G. – RÁTZ T. 2011), igazi fürdővárosi milióval, ahol a városi funkciók megjelenése a minőségi egészségülturizmusnak köszönhető. Sárvár és Gyula

3. ábra Nemzetközi jelentőségű komplex fürdővárosaink elhelyezkedése és gyógytényezői

(szerk. HORVÁTH Z. 2018, az OES 2007 alapján)

Figure 3 The location and medicinal factors of our internationally important spas

(ed. by HORVÁTH, Z. 2018, based on OES 2007)

mind gazdasági szerkezete, mind történelmi szerepe és a helyi funkciók kialakulásának tekintetében eltér bizonyos szintig az előbbi településektől, azonban a jelenlegi turisztikai kínálatot, a települések jövőképét, lehetőségeit, problémáit és komplex fejlődését tekintve összehasonlíthatók a másik 5 településsel.

A vizsgált fürdővárosok jellemzői

A nemzetközi jelentőségű komplex fürdővárosok közös jellemzői, hogy különleges adottságokkal rendelkeznek. Az attrakció a gyógyvíz és az arra épülő szolgáltatások, amelyek egész évben azonos mértékben és minőségben elérhetők, ezért a többi turisztikai termékhez képest kisebb a szezonális mértéke. A munkaerőpiacra pozitívan hatnak, a turizmusból származó bevételek magasabbak, így erős és kiegyensúlyozott gazdasági szerkezet alakul ki a településeken (BAKUCZ M. et al. 2016). A hét fürdőváros stabil vendégkörrel rendelkezik, a turisták motivációja a globális járvány utáni időszakban is meghatározó marad, mivel az egészséges életmód és az alternatív gyógyászat egyre nagyobb szerepet kap a nemzetközi turizmusban. Különösen igaz ez a nyugati országokból érkező idősebb, szenior turistákra. A szenior korosztály mellett egyre több fiatal vendég érkezik preventív, valamint szórakozási, kikapcsolódási céllal a településekre. Az utóbbi években több fürdővárosban új, fizetőképes orosz és cseh vendégkör jelent meg jelentős számban, komoly társadalmi-gazdasági hatásokat keltve a településeken (SZEGEDI A. 2011, KÖBLI Á. 2015). A vizsgált fürdők a hazai egészségturizmus és egyben Magyarország jelentős imázsának eszközei belföldön és nemzetközi viszonylatban is (VIZI I. – STRACK F. 2020).

A fürdővárosok magasabb adóbevételekkel rendelkeznek, amit a települési környezet folyamatos fejlesztésére, gondozására lehet fordítani. Rendezett, tiszta település, nagy zöldfelületek és parkok által elegáns és esztétikus városkép alakulhat ki a gyógyhelyeken, ami fontos szerepet játszik a városok arculatában is. A vizsgált települések közül több a turizmusnak köszönhetően jutott városi rangra. A városi cím a vele járó állami támogatás, az európai uniós pályázatok elnyerésének megnövekedő lehetősége segíti az adott település egészségturisztikai infrastruktúrájának kiépülését (MICHALKÓ G. – RÁTZ T. 2011).

A fürdővárosoknak a problémái is hasonlóak. A legerősebb negatív hatás a termékek és szolgáltatások magas ára, sok fürdővárosban ugyanis a külföldi vendégek árszínvonalához vannak az árak igazítva. A zsúfoltság és a különböző kultúrákhoz köthető problémák is megjelennek, illetve hosszú távon probléma lehet a természeti erőforrások túlzott igénybevétele (KÖBLI Á. 2021).

Hévíz, Harkány, Zalakaros és nagyrészt Hajdúszoboszló településeken egyértelműen a turizmus és a hozzá kapcsolódó szolgáltatások határozzák meg a gazdasági szerkezetet, a szállodák tekinthetők a legnagyobb helyi foglalkoztatónak. Ezek a településeken a mikrovállalatok a meghatározók, az iparüzési adó nagy része is a turizmushoz kapcsolódó vállalkozásokhoz köthető. Gyula, Sárvár, illetve Bük esetén viszont jelentős ipari háttér is jelen van, amelynek bevételeire épülve a fürdővárosi szerepkör bővíthető. Az ipar és turizmus viszonya kifejezetten érdekes kérdéskör. Sárvár és Gyula esetén időben előbb alakult ki az ipari bázis, és csak ezt követte a fürdővárosi és turisztikai fejlesztések lehetősége. Bükön pedig a meglévő vasúti kapacitások következtében települtek meg jelentős vállalatok. Fontos, hogy ezeken a településeken a fürdővárosi infrastruktúra (fürdő, szállodák, rekreációs terek, látnivalók) és az ipari infrastruktúra (ipartelep, gyárak, közlekedési és szállítási infrastruktúra) a térben nagyon elkülönülten helyezkedjen el.

Városszerkezeti jellemzők és sajátosságok

A vizsgált fürdővárosok esetén a turizmus kimagasló jelentősége nagyban befolyásolja a településszerkezet fejlődését. Az urbanizáció folyamatának változásai, az attrakciók és

a szálláshelyek bővülése, illetve a turisták térbeli mozgása jelentős társadalmi-gazdasági és környezeti hatásokkal jár együtt.

Az egészségturizmus településszerkezeti hatásai alapján a vizsgált hét nemzetközi jelentőségű fürdőváros esetében az eredmények szerint *négy jól elkülöníthető csoport* különböztethető meg.

A) Hévíz – Harkány

Egységes és teljes egészségturisztikai profilú települések, ahol az egész városszerkezetre jelentős hatást gyakorol az egészségturizmus minősége és történelmi fejlődése, illetve a turisták jelenléte. A turizmus és gazdaság szempontjából is meghatározó a városközpont szerepe.

B) Hajdúszoboszló – Zalakaros

Az egész település életére elsődleges hatással van az egészségturizmus, a turisták eltérő súllyal, de jelen vannak a város teljes szerkezetében. Azonban a települések fejlődésére jellemző a kétközpontúság, egy önálló turisztikai és egy települési központ létrejötte, ami a földrajzi elkülönülés mellett a funkciók megoszlásában is érvényre jut.

C) Bük

A település lakóterületeitől különálló és sajátosan fejlődő egészségturisztikai terület jellemzi, ahol a fő attrakciók és a kereskedelmi szálláshelyek összpontosulnak. A turizmus mellett az ipar is meghatározó szerepet kap a város életében.

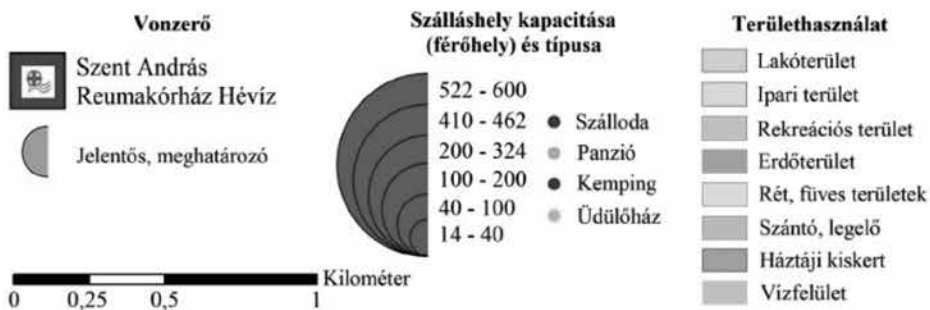
D) Sárovar – Gyula

Nagyobb, összetett városi környezetben a turizmus meghatározó szerepe csak a település egy meghatározott városrészére jellemző, ahol erős szuprastrukturális és szolgáltatásbeli hatásokat okoz. Az attrakciók és szálláshelyek köre, illetve a turisták térbeli mozgása nem érint minden városrészt.

A C) és D) csoport településeinek meghatározó a jelentős ipari háttér, amely az egészségturisztikai területektől elkülönülve található meg a városszerkezetekben. Az A) és B) csoport tisztán egészségturisztikai profilú fürdővárosaiban viszont a gazdasági ágak közül egyértelműen kiemelkedik a turizmus, amelynek átfogó jellege tükröződik a település fejlődésében is. A hét besorolt fürdővárosból csoportonként egy-egy település jellemzését mutatjuk be részletesen.

A) csoport: Hévíz

Hévíz egész településére óriási hatással van az egészségturizmus minősége, és az ide érkező turisták kimagasló száma. Hévízen a fő attrakció a Hévízgyógyfürdő és Szent András Reumakórház. A 4. ábra bemutatja, hogy a kereskedelmi szálláshelyek kiterjednek a település meghatározó részére, egy nagyon erős központi csoportosulással a Tófürdő körüli belvárosi utcákban. A térképen nem megjelenített magánszálláshelyek elhelyezkedése (hasonlóan az A) és B) csoport többi településéhez) az egész fürdővárosra kiterjed, így a helyi lakosok a fő látványosságtól távolabbi lakóterületeken is intenzív kapcsolatba kerülnek a turistákkal. A belváros mind a szálláshelyek, mind a turisztikai szolgáltatások és üzletek, illetve a rendezvények szempontjából is központi szerepet tölt be a városszerkezetben. Pozitív tulajdonsága, hogy a vendégek számára minden megtalálható viszonylag kis távolságon belül, egy nagyon komplex, igazi fürdővárosi milióval rendelkező központ tud kialakulni. Az összpontosulás könnyen átalakulhat zsúfoltsággá, amely a közlekedés szempontjából negatív hatásokkal is jár, így a fejlesztések között komoly súlyt kap a belváros forgalmának csökkentése, a nagyobb központi gyalogos és közösségi terek kialakítása (Hévíz Város Településfejlesztési Konceptiója, 2015).

4. ábra Hévíz kereskedelmi szálláshelyeinek és fő vonzerőinek elhelyezkedése a területhasználat függvényében (szerk. KÖBLI, Á.–HORVÁTH Z. 2018, Hévíz szálláshely-nyilvántartása, az OpenStreetMap és a geofabrik.de alapján)
 Figure 4 The location of commercial accommodations and leading attractions of Hévíz, depending on the land use (ed. by KÖBLI, Á.–HORVÁTH, Z. 2018, based on Hévíz accommodation register, OpenStreetMap and geofabrik.de)

A turisztikai és a lakófunkció együttes megléte számos előnnyel, ugyanakkor konfliktussal is jár, mivel más igényei vannak a helyi lakosoknak (lakhatóság, munkahely, pihenés), és a gyógyulni és élményeket átélni akaró turistáknak (pihenés, szórakozás, gyógyulás). A Hévízi-tó és a körülötte elhelyezkedő Véderdő, a Szent András Reumakórház térségében a nyugalom és az ökológiai védelem kap elsőbbséget. A városközpontot és Tófürdőt érintő környezetterhelés csökkentése kiemelt feladat a jövő fejlesztései során. Hévízen fontos szerepet kapnak a Tófürdő környéki lápok, amelyek egy észak–déli irányultságú, nagyrészt összefüggő ökológiai-zöldfelületi gyűrűt alkotnak a beépített területekhez kapcsolódva (Hévízi-tó átfogó tóvédelmi programja 2007).

1. kép A Hévízi-tó és a Véderdő övezete (fotó KÖBLI Á. 2017).
Photo 1 The area of Lake Hévíz and the Protection forest (photo by KÖBLI, Á. 2017)

A vendégforgalom igényei újabb és újabb szálláshelyeket követeltek meg és ezzel párhuzamosan új szolgáltatások jelentek meg a városképben. Ennek fő területe a városközpont volt, amely elérte beépítési maximumát. A központtól északra és nyugatra kiterjedt lakóterületek jellemzők, amelyek telítve vannak magánszálláshelyekkel, főleg az északi egregyi városrész irányába futó utcák. Hévíz lakásellátottsága, a lakásállomány komfortfokozata átlagon felüli, az utóbbi 30 évben épült a lakások 65%-a (Hévíz Város Szerkezeti Terve, 2015). A település- és utcaképet sok helyütt reklámok (magyar, német és orosz nyelven, utóbbi cirill betűkkel) és cégtáblák uralkodják.

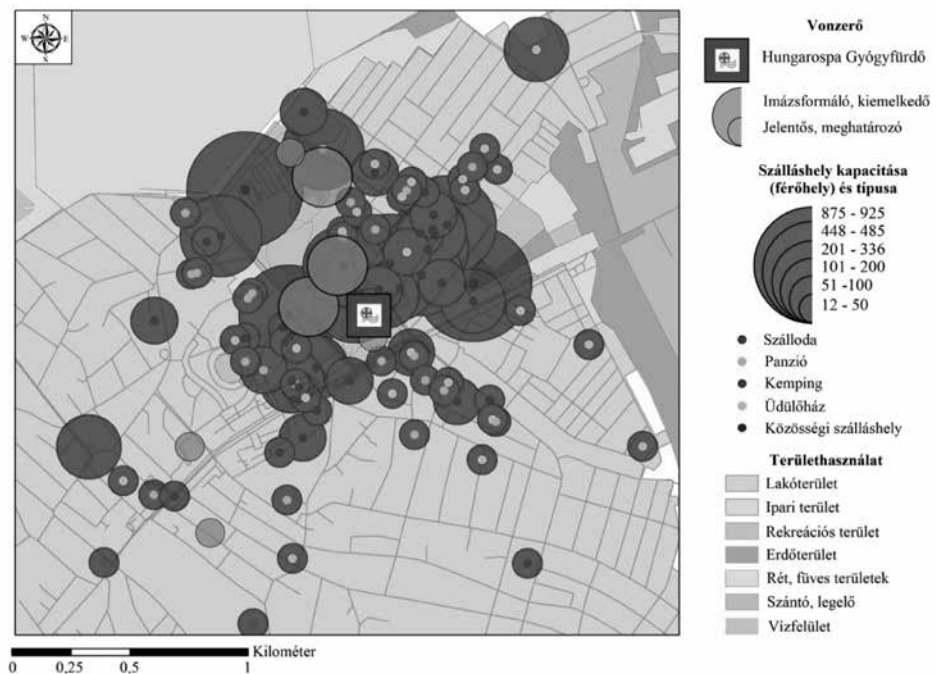
Jövőbeni lehetőség a település északi területeinek fejlesztése mind az attrakciók, mind a lakóterületek és a rekreációs terek szempontjából. Az északi, egregyi városrészben a gasztronómiai (egregyi pincesor) és a kulturális (római kori romkert, Árpád-kori templom és temető) turizmus adottságai kiemelkedők. Ezt az övezetet a városközponttal főleg magánszálláshelyekkel rendelkező utcák kötik össze, ahol a helyi tömegközlekedés és a városnéző kisvonatok (dóttók) játszanak kiemelt szerepet a turisták szállításában (HORVÁTH Z. – KÖBLI Á. – MORVA T. 2017b).

B) csoport: Hajdúszoboszló

Hajdúszoboszló egész települési infrastruktúrája érintett a turisták által, főleg a nyári hónapokban, az 5. ábrán azonban látható, hogy a kereskedelmi szálláshelyek alapján

a fürdő környéki központ (Bánomkert) óriási sűrűsödést mutat. A szállodák nagy része itt található meg, míg a panziók és üdülőházak szerte a környező utcákban. A térképen a magán szálláshelyeket azok elképesztően magas száma miatt nem jelöltük, de a város minden részén található kapacitás, és a vendégforgalom nagyságától és szezonális eloszlásától függően meg is telnek vendéggel a fürdőtől távolabbi vendégházak is.

A közel 900 éves múltú település szerkezetében megtalálhatók a hajdúvárosok jellegzetességei, annak ellenére, hogy az elmúlt évszázadok népességnövekedése következtében a külső kertek fokozatosan beépültek, a területek tovább osztódtak, és új kertek jelentek meg. A város jelenlegi arculatát a 20. század második felében nyerte el, köszönhetően a fürdőkultúra intenzív fejlődésének és a turisztikai szuprastruktúra kialakulásának (Hajdúszoboszló ITS, 2016). A város településszerkezetében meghatározó a kétpólusú felépítés. A városközpont a középkori település belső lakóterületét foglalja magában, ezt veszi körül a külső kertekből kialakult lakóterületek gyűrűje. A rendszert észak-észak-keleti irányból alakítja át a turisztikai övezet, amelyet a fürdőkomplexum és a szállodák mellett az óriási számú kereskedelmi szolgáltatók egészítenek ki.

5. ábra Hajdúszoboszló kereskedelmi szálláshelyeinek és fő vonzóinak elhelyezkedése a területhasználat függvényében (szerk. KÖBLI Á. – HORVÁTH Z. 2018,

Hajdúszoboszló szálláshely-nyilvántartása, az OpenStreetMap és a geofabrik.de alapján)

Figure 5 The location of commercial accommodations and leading attractions of Hajdúszoboszló, depending on the land use (ed. by KÖBLI, Á. – HORVÁTH, Z. 2018, based on Hajdúszoboszló accommodation register, OpenStreetMap and geofabrik.de)

Sajátos településszerkezeti övezetet jelent a fürdőtől keletre elhelyezkedő üdülőházas városrész, ahol sok – eredetileg üdülőházként épült – ingatlan ma lakóegységként funkcionál (Hajdúszoboszló ITS, 2016). Az 5. ábrán az átláthatóság következtében nem látszik a település legdélebbi területe, amelynek meghatározó eleme a vasútvonat, ami mentén viszonylag kis kiterjedésű iparterület található. A város déli és nyugati részén,

a lakóterületektől távolabb elhelyezkedő potenciális iparterületek kiterjedése jelentős, itt a város komoly tartalékokkal rendelkezik, de a városi célokhoz megfelelően a jövőben leginkább a turizmust nem veszélyeztető, környezetkímélő iparágak megerősítése a cél (Hajdúszoboszló Gyógyhelyfejlesztési Stratégia 2016–2020).

A kétpólusú szerkezet a funkciómegosztásban is érvényesül. A város északi-északkeleti részén elhelyezkedő Hungarospa Hajdúszoboszló Gyógyfürdő egy olyan, szolgáltatásokkal nagy mennyiségben és magas minőségben ellátott komplex üdülőövezet kialakulását eredményezte, amely a vendégek számára a nyári időszakban ténylegesen központként funkcionál. Ugyanakkor a város földrajzilag központi területe a helyi lakosok számára fontos, a turisták csak alkalmasszerűen keresik fel a belvárost. A terület központi funkcióját elsősorban a turisztikai idényen kívül tölti be (Hajdúszoboszló ITS, 2016). A belváros hagyományosan közszolgáltatási központként funkcionál, ahol a közigazgatási, humán szolgáltatási, kereskedelmi és egyéb szolgáltatásokat nyújtó szervezetek tömörülnek.

A város legnagyobb kiterjedésű közösségi célú zöldterülete a Szent István park, ahol emlékművek mellett a város jelképének számító köztéri szobrok is találhatóak (Harangház). Hajdúszoboszló élhető város, ahol a településszerkezet komoly fejlődési lehetőségekkel is rendelkezik. Ugyanakkor több városrészben hiányoznak a megfelelő közösségi terek (nyitottak és fedettek egyaránt), hiányos és földrajzilag kiegyenlítetlen a város zöldterületi rendszere, a fürdőtől távolabb eső egyes városrészekben pedig részben hiányoznak a közfunkciójú parkok, kertek. Elsősorban nyáron gyakoriak a közlekedési nehézségek, különösen a parkolás, a túlzásúfoltosság és az elérhetőség terén akadnak problémák.

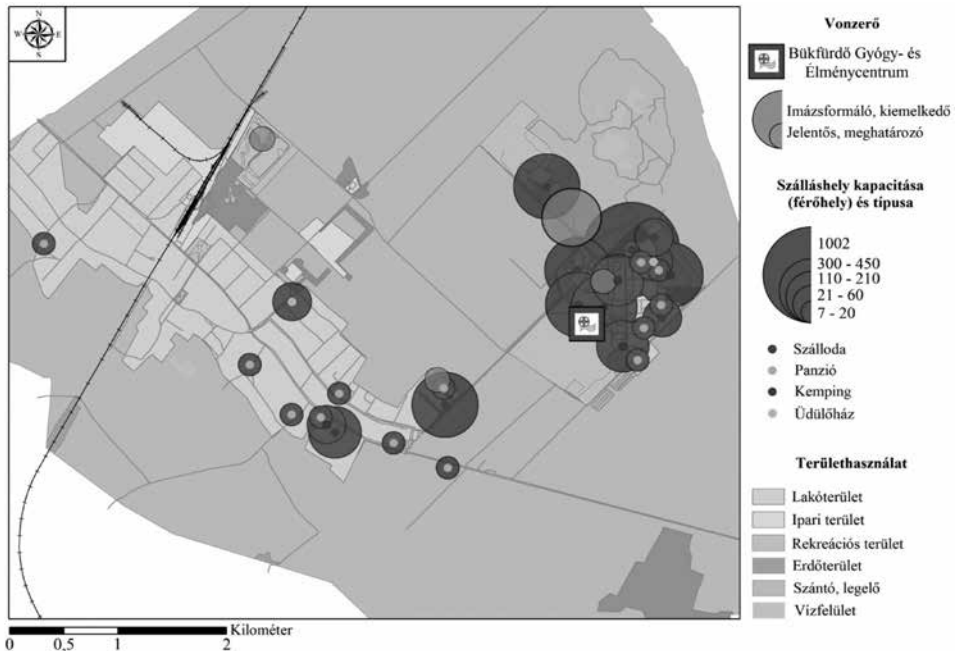
C) csoport: Bük

Bük településszerkezete sajátos képet mutat a vizsgált fürdővárosok között. A többi településhez képest a lakóterületek és a turisztikai területek területileg élesen elkülönülnek egymástól. Mint az a 6. ábrán is jól látható, a fő attrakciónak számító Bükfürdő Gyógy- és Elménycentrum mellett további attrakciók (Golfpálya, Kneipp és organikus park), illetve a kereskedelmi szálláshelyek nagy része is Bükfürdő településrészén található, míg Bük települési részén a lakóterületek, illetve a kisebb panziók és magánszálláshelyek helyezkednek el. A város nyugati területei az ipari és lakóhelyi funkció színterei. A városi funkciók alapján 4 részre osztható a település. Felső-Bük az ipari létesítményeknek ad otthont, míg Közép-Bük a városi intézményeknek, szociális szolgáltatásoknak. Alsó-Bük bevásárlási funkciókat lát el, a legfontosabb boltok itt találhatóak, bár ezek bővítése mind az élelmiszer, mind a ruházati üzletek tekintetében javasolt. A várostól fizikailag is elkülönülő Bükfürdő a turizmus kiemelt színhelye, ahol a turisták igényei alapján történik a városrész fejlesztése (Bük Településfejlesztési Konceptió, 2017).

A legfontosabb fejlesztési kérdés Bükön, hogyan lehetne jobban összekapcsolni a várost és a fürdőterület, illetve, hogy szükséges-e hosszú távon ez a fajta kapcsolat. A Bükfürdő és Bük közti távolság, illetve a fürdő környékének kiépítetlensége előnyt is jelenthet, mivel a fürdő sok más vizsgált fürdővárostól eltérően képes a térben tovább terjeszkedni. Ugyanez igaz a közösségi terek fejlődésére is.

A két városközpont elkülönülése sokkal erősebben érezhető, mint a többi településen. A helyi lakosok számára központi szereppel bíró belváros az elmúlt évtizedben számos funkciót veszített, különösen a kereskedelmi-gazdasági funkciója gyengült meg, a Bükfürdő városrészben található kereskedelmi és vendéglátóipari decentrum kialakulása miatt (Bük ITS, 2017). A magánszálláshelyek szerepe visszaesett, a turisták pedig még nagyobb arányban csak Bükfürdőn maradnak, ott veszik igénybe a különböző szolgáltatásokat. Bükön kiemelt feladat a belváros új gazdasági fellendítése (Bük Településfejlesztési Konceptió,

2017). A belvárosban található meg a közigazgatási, közszolgáltatási és kulturális funkciók. Bük modern kisváros, amely kevés műemlékkel rendelkezik. Míg más városokban a műemlékek védelme kulcsterület, Bük olyan fejlesztéseket hozhat létre, ami sok évtized múlva lehet majd büszke öröksége a városnak.

6. ábra Bük kereskedelmi szálláshelyeinek és fő vonzerőinek elhelyezkedése a területhasználat függvényében (szerk. KÖBLI Á.–HORVÁTH Z. 2018, Bük szálláshely-nyilvántartása, az OpenStreetMap és a geofabrik.de alapján)
 Figure 6 The location of commercial accommodations and leading attractions of Bük, depending on the land use (ed. by KÖBLI, Á.–HORVÁTH, Z. 2018, based on Bük accommodation register, OpenStreetMap and geofabrik.de)

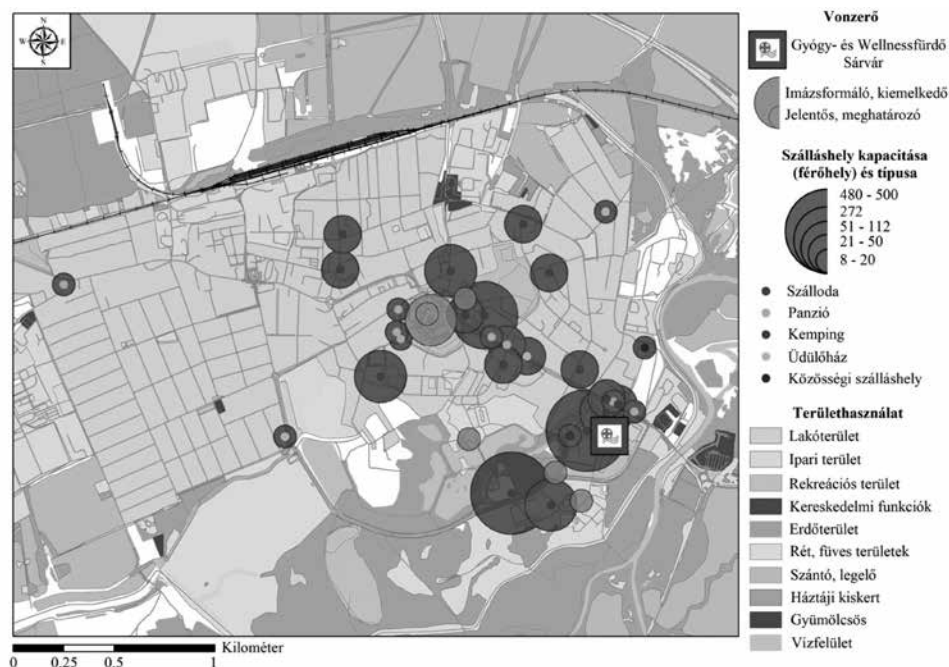
Bükfürdő területét leginkább mezőgazdasági területek veszik körbe, igen sajátos atmoszférát teremtve a szállodáknak, a hotelszobák egy része ugyanis közvetlenül a szántóföldekre néz. A jövőbeni fejlesztéseknél a fürdő környezetének további parkosítása, zöldterületekkel történő bővítése, egy élhető és esztétikus véderdő kialakítása fontos lehetőség és cél.

Bük erős gazdasági háttérrel rendelkezik, a turizmus sikere mellett az ipar szerepe is meghatározó, Bük munkaerővonzása Szombathelynél is kedvezőbb (Bük Településfejlesztési Konceptió, 2017). Az ipar és az abból származó bevételek kiemelt helyet töltenek be Bük települési és turisztikai fejlődésében is.

D) csoport: Sárvár

Sárvár meghatározó történelmi és gazdasági szerepe után napjainkban egyértelműen egészségturizmusának köszönheti a fejlődését. A 7. ábrán jól látható, hogy legfontosabb turisztikai központ a sárvári Gyógy- és Wellnessfürdő környezete, az úgynevezett Fürdőnegyed és rekreációs zóna, ahol a két legnagyobb befogadóképességű szálloda mellett több kisebb kereskedelmi szálláshely, illetve több meghatározó attrakció (Csónakázó-tó, Kalandpark) is megtalálható. A kisebb szállások ezen kívül, a történelmi belváros környé-

kén összpontosulnak, utóbbinak kiemelt attrakciója a sárvári Vár. A két területet összekötő út meghatározó kereskedelmi és szolgáltatásbeli szereppel rendelkezik, a turisták által legintenzívebben használt terület (Sárvár ITS, 2015). A szálláshelyek elhelyezkedése alapján meghúzható egy elméleti határvonal, a látóvonalától nyugatra eső területen ugyanis már sem szállások, sem turisták nem igazán találhatók. Ily módon a térben a turisták és a helyiek városrészek szerint jól elkülönülnek egymástól.

7. ábra Sárvár kereskedelmi szálláshelyeinek és fő vonzerőinek elhelyezkedése a területhasználat függvényében (szerk. KÖBLI Á.–HORVÁTH Z. 2018, Sárvár szálláshely-nyilvántartása, az OpenStreetMap és a geofabrik.de alapján)
 Figure 7 The location of commercial accommodations and leading attractions of Sárvár, depending on the land use.
 (ed. by KÖBLI, Á.–HORVÁTH, Z. 2018, based on Sárvár accommodation register, OpenStreetMap and geofabrik.de)

Sárvár fürdővárosában az ipar kitüntetett szerepet tölt be. A 7. ábrán jól láthatók az északi és nyugati ipari területek, amelyek nagy szerepet töltenek be a város életében, földrajzilag messze elkülönülve a fürdő övezetétől. A fürdőtől keletre eső ipari és kereskedelmi területeken a jövőben várhatóan turisztikai fejlesztések valósulhatnak meg kedvező fekvésük miatt, míg az ipar a távoli városrészekben fejlődhet tovább (Sárvári Gyógyhelyfejlesztési Stratégia, 2014).

A városközpont kiemelt szerepet tölt be a város életében, történelmi emlékeivel és közigazgatási szerepével. Külön ki kell emelni a déli rekreációs zóna területét, amely a fürdőtől délre fekvő erdős és füves területekkel a térképen is jól látható. A településrész a fürdő közvetlen szomszédságában a városközponttól délre húzódó, nagy kiterjedésű Rába menti és a kapcsolódó természetközeli ökológiai területeket foglalja magába. A város közigazgatási területén fennmaradt holtágak erősen eltérő állapotúak, és sokféle igénybevételnek kitétek. Értékük, különösen a nyílt vízzel rendelkező holtágak esetében nemcsak természetvédelmi, hanem mezőgazdasági, rekreációs és környezetvédelmi szempontból is kiemelkedő (Sárvár ITS, 2015).

Összefoglalás

A nemzetközi jelentőségű hazai fürdővárosok komplex vizsgálata fontos terület, hiszen az egészségturizmus fejlesztése nagy súlyt kapott az utóbbi években, miközben a járványügyi krízist követő újra nyitás során is kiemelt szerephez jutnak majd ezek a települések. A különböző vizsgálatok alapján megállapítható, hogy a gyógyfürdők részben alkalmasak arra, hogy urbanizáljanak egy egész települést, több hazai fürdőhely (a vizsgált nemzetközi jelentőségű Bük és Zalakaros, illetve a vizsgálatba be nem vont, de a hazai fürdőtelepülések nagy részét adó kisebb üdülőhelyek) esetén hiányos központi funkciójú, és aránylag kis népességű városokat alakítanak ki. Az elemzett fürdővárosok egy része (Hévíz, Hajdúszoboszló, Harkány, Zalakaros) meghatározóan a turizmusra, mint fő gazdasági ágazatra épít; az ő esetükben szükséges a helyi egészségturisztikai kínálatához jól illő, kiegészítő turisztikai és szolgáltatások fejlesztése, valamint a helyi erőforrásokon alapuló tudatos tervezés. Az egészségturizmus infrastruktúrája, a fürdő és környezetük, a rekreációs közössiégi terek jelenléte egyértelműen növeli a városkép minőségét, a városi életérzést.

A vizsgált fürdővárosok közül több (Sárvár, Gyula, Bük) jelentős ipari háttérrel rendelkezik, amelynek bevételeit alapvetően a helyi turizmus és a város fejlesztésébe építhetik be, megteremtve a gazdasági stabilitást. Az egészségturisztikai piac újabb szereplői, a közelmúltban jelentős fejlesztéseken átesett fürdővárosok – mint például Sárvár – számára a gyógyhelyfejlesztés szempontjából optimálisabb út a turizmus és ipar közös, tudatos fejlesztése, mivel így olyan komplex fejlesztésre alkalmas bevételekre tehetnek szert, amelyeket kizárólag a fürdő, valamint a turisztikai szolgáltatók nem tudnak kitermelni. Természetesen kiemelt szinten figyelni kell a fürdővárosok érzékeny természeti környezetére, a vízbázisok védelmére, ezek állapotát semmilyen ipari és gazdasági tevékenység vagy érdeke nem veszélyeztetheti. A bemutatott fürdővárosok településszerkezeti kialakulását sok egyedi tényező – kiinduló településméreti különbségek, vízbázisok elhelyezkedése, kiegészítő turisztikai adottságok megléte stb. – alakította folyamatosan, ennek ellenére a legtöbb hazai gyógyfürdővel rendelkező kisebb település szempontjából is értékes mintaterületnek tekinthetők a legsikeresebb hazai fürdőhelyek településszerkezeti példái és fejlődési folyamatai.

Természetesen az eredmények a járvány okozta korlátozások előtti állapotot mutatják be, ezzel ki is jelölve a kutatás további irányát. Mindenképp szükséges lesz a korlátozások utáni években a kutatás megismétlése és egy összehasonlító vizsgálat elvégzése, ami majd pontosan megmutatja, mely területeken és milyen módon változtak akár pozitív, akár negatív irányba a legnépszerűbb hazai fürdővárosok településszerkezeti sajátosságai, az új fejlesztések miként illeszkedtek be az adott település szövetébe és hogyan alkalmazkodtak az érzékeny természeti környezet védelmét megcélzó településfejlesztési irányvonalakhoz.

KÖBLI ÁDÁM

Edutus Egyetem, Gazdálkodástudományi Tanszék, Budapest
kobli.adam@edutus.hu

HORVÁTH ZOLTÁN

PTE Földtudományok Doktori Iskola, Pécs
hozool@gmail.com

IRODALOM

- BAKUCZ M. – TEGZES A. 2016: Fürdőtelepülések versenyképességi vizsgálata néhány magyar és közép-európai régióban. – OTKA 106283. sz. „Gyógy- és termálfürdőhelyi versenyképességi tényezők felmérése hazai és közép-európai régiókban” című alapkutatás záró monográfia. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. 188 p.
- BAKUCZ M. – KÖBLI Á. – HAJNAL K. 2016: A gyógy- és termálturizmus versenyképessége néhány közép-európai régióban. – Földrajzi Közlemények 140. 4. pp. 376–393.
- Budapest Főváros Kormányhivatalának országos nyilvántartása az engedélyezett gyógyszállokról.
www.kormanyhivatal.hu/download/e/26/06000/6_Gyogyszallok_002.pdf
- Bük Gyógyhelyfejlesztési stratégia 2016: „Élményteli gyógyhely: Bükfürdő”. – HHP Contact Tanácsadó Kft. 60 p.
- Bük Város településfejlesztési koncepciója és településrendezési terve 2017. V. Integrált Településfejlesztési Stratégia. – Dexinvest Magyarország Kft. 88 p.
- CSIFFÁRY G. 2004: Régi magyar fürdővilág. – Helikon Kiadó, Budapest. 139 p.
- GALAMBOS I. – MICHALKÓ G. – TÖRZSÖK A. – WIRTH G. (szerk.) 2015: Fürdővárosok (TITE könyvek 7.) – Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület – Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. 292 p.
- Hajdúszoboszló Gyógyhelyfejlesztési Stratégia 2016–2020. 2016. – Budai és Társa Tanácsadó Kft. 70 p.
- Hajdúszoboszló Város Integrált Településfejlesztési Stratégiája 2016. – MEGAKOM Tanácsadó Iroda. 216 p.
- HAJNAL K. 2010: Itt és most: helyi megoldások a globális válságra. – Zöld Völgyért Egyesület, Bükkösd. 105 p.
- Hévíz Város Szerkezeti Terve 2015. – Hübner Tervező Kft. 19 p.
- Hévíz Város Településfejlesztési Koncepciója 2015. – Hübner Tervező Kft. 56 p.
- Hévízi-tó átfogó tóvédelmi programja – előkészítő tanulmánya 2007. – Balatoni Integrációs és Fejlesztési Ügynökség Kht. – VITUKI Környezetvédelmi és Vízgazdálkodási Kutató Intézet Kht., a Magyar Állami Földtani Intézet közreműködésével. 94 p.
- HORVÁTH Z. – KÖBLI Á. 2016: Az együttműködés lehetőségei és kockázatai két szomszédos fürdőváros példáján. – In: BERGHAUER S. (szerk.) Társadalomföldrajzi kihívások és adekvát válaszlehetőségek a XXI. század Kelet-Közép-Európájában. Nemzetközi Földrajzi Konferencia. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola. pp. 511–518.
- HORVÁTH Z. – KÖBLI Á. – MORVA T. 2017a: Az egészségturizmus hatása a települések életére – településmorfológiai vizsgálatok Kehidakustányban. – Településföldrajzi Tanulmányok 6. 1. pp. 41–55.
- HORVÁTH Z. – KÖBLI Á. – MORVA T. 2017b: A turizmus kutatás perifériáján. A hazai városnéző kisvonatok turisztikai szerepének és desztinációnkénti jellegzetességeinek vizsgálata térinformatikai (GIS) módszerekkel. – Turizmus Bulletin 17. 3–4. pp. 4–12.
- HUSTINÉ BÉRES K. 2011: Fürdők és az egészségturizmus közgazdaságtana. – Szent István Egyetem. 107 p.
http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/2010-0019_Furdok_es_az_egeszseguturizmus_kozgazdasagтана/ch02.html
- JÓNÁS-BERKI M. – CSAPÓ J. – PÁLFI A. – AUBERT A. 2014: A market and spatial perspective of health tourism destinations: the Hungarian experience. – International Journal of Tourism Research 17. 6. pp. 602–612.
- KÓSA L. 1999: Fürdőélet a Monarchiában. – Holnap Kiadó, Budapest. 272 p.
- KÖBLI Á. 2015: Russian tourist in Hévíz: following the way of Karlovy Vary? – Acta Geographica Universitatis Comenianae 59. 1. pp. 35–51.
- KÖBLI Á. 2018: Nemzetközi jelentőségű fürdővárosaink komplex fejlesztési lehetőségei a fenntarthatóság jegyében. – PhD-értekezés. PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola. Pécs. 234 p.
- KÖBLI Á. 2021: A helyi lakosok életminőségének vizsgálata a magyar fürdővárosokban. – Modern Geográfia 16. pp. 37–58.
- MICHALKÓ G. – RÁTZ T. 2011: Egészségturizmus és életminőség Magyarországon: fejezetek az egészség, az utazás és a jól(í)ét magyarországi összefüggéseiről. – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 179 p.
- Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2030 (NTS) 2017. – Magyar Turisztikai Ügynökség.
http://www.kormany.hu/download/8/19/31000/mtu_kiadvany_EPUB_297x210mm%20-%20preview.pdf
- Országos Egészségturizmus Fejlesztési Stratégia (OES) (2007–2013) 2007 – Aquaprofit Rt. Budapest. 173p.
<http://www.kormany.hu/download/b/8e/20000/Egeszseguturizmusstrategia.pdf>
- PUCZKÓ L. – RÁTZ T. 2001: A turizmus hatásai. – Aula Kiadó, Budapest. 482 p.
- Sárvár Integrált Településfejlesztési Stratégia 2014–2020. 2015. – Fülöp Építésziroda Bt. 77 p.
- Sárvári Gyógyhelyfejlesztési Stratégia 2014–2020. – AQUAPROFIT. 92 p.
- SMITH, M. – PUCZKÓ L. 2010: Egészségturizmus: gyógyászat, wellness, holisztika (Turizmus Szakkönyvtár). – Akadémiai Kiadó, Budapest. 427 p.

- SZEGEDI A. 2011: Az orosz piacon rejlő turisztikai lehetőségek. – V. Magyar–Orosz Nemzetközi Gazdasági Fórum és Üzletember-találkozó, 2011. február 24-25.
<http://docplayer.hu/3496773-Az-orosz-piacban-rejlo-turisztikai-lehetosegek-szegedi-andrea-kepviselot-vezeto-magyar-turizmus-zrt-moszkvai-kepiselete.html>
- VIZI I.–STRACK F. 2020: A Lenti termálfürdő vendéglégedettségi vizsgálata a földrajzi térrel összefüggő egészségturisztikai termékfejlesztés stratégiai időszakában. – Földrajzi Közlemények 144. 1. pp. 79–95.
- ZSARNÓCZKY M. B. 2017: Az egészségturizmus folyamatainak vizsgálata észak-magyarországi mintaterületeken. – Doktori (PhD) értekezés. Enyedi György Regionális tudományok Doktori Iskola, Szent István Egyetem. Gödöllő. 138 p.

KRÓNIKA

VADÁSZ ELEMÉR (1885–1970) – Az iskolateremtő geológus

VADÁSZ ELEMÉR egyike volt azoknak a nagy embereknek, akik túléltek két világegészt és jelentősen hozzájárultak a magyar geológusok képzéséhez (1. fotó). Legendás oktató volt, akinek kezei közül nagyon sok földtannal foglalkozó szakember került ki. 2020-ban volt a kiváló geológus halálának ötvenedik évfordulója.

WEISZ MÓRIC ELEMÉR Székesfehérváron született 1885. március 1.-én. A nevét 1893 után változtatta VADÁSZ ELEMÉRE. Középfokú tanulmányait követően 1902-ben iratkozott be a Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem földrajz-természettudományi szakára. Egyetemi diplomáját 1907 januárjában vette át, majd májusától KOCH ANTAL keze alatt a Geológia és Paleontológia Gyakornoka lett. Közben a Magyar Királyi Földtani Intézet élére kinevezték LÓCZY LAJOST, aki megbízta Vadászt a Geologica Hungarica sorozat szerkesztésével. Az első világháború végéig Vadásznak 64 publikációja jelent meg. Az egyetemen KOCH ANTAL 1913-as nyugdíjazása, majd LŐRENTHEI IMRE, majd PAPP KÁROLY kinevezése kedvezőtlenül érintette pályafutását, alkotótevékenységét és az oktatás megreformálására tett törekvéseit.

A Tanácsköztársaság idejében 1920. április 10-én kinevezték a Földtani Tanszék élére, május 3-án pedig az Őslénytani Tanszék élére. A tanszékek éléről a Tanácsköztársaság bukása után, 1920. október 4-én távolították el, s egészen a második világháborút követő évekig nem is taníthatott az egyetemen. Ezekben az időkben gyakorlati geológusként dolgozott. Fontos kőszénföldtani és bauxitföldtani vizsgálatokat végzett a megcsonkított Magyarországon. Talán neki is köszönhető, hogy 1923-ban a hazai kőszénbányászat, majd 1926-tól a bauxitbányászat talpra tudott állni.

A második világháborút követően a politikai ideológia térnyerése miatt nagy szerepet kaptak a földtannal foglalkozó kutatók, köztük a baloldali érzelmű VADÁSZ ELEMÉR is. 1946-ban 61 évesen ismét a Földtani Tanszék

1. fotó Vadász Elemér egyetemi dolgozószobájában

professzora lett, aki nagy hévvel vetette bele magát az oktatás újjászervezésébe. Egymás után alkotta meg a hiánypótló tankönyveket, mint a Kőszénföldtan, a Bauxitföldtan, vagy Magyarország földtana. Az 1948-49-es tanévben létrehozta a Természettudományi Kart, amelynek első dékánja, majd a következő tanévtől a Pázmány Péter Tudományegyetem utolsó rektor magnificusa lett.

VADÁSZ ELEMÉR oktatásfejlesztő tevékenysége segítette újra indítani az Őslénytani Tanszék önálló működését 1948-ban TELEGDY ROTH KÁROLY irányításával. Támogatásával alakult meg 1952-ben a Geofizikai Tanszék EGYED LÁSZLÓ vezetésével. SZÁDECZKY-KARDOSS ELEMÉR 1950-ben vette át az Ásvány-Kőzettani Intézet vezetését, amely 1953-ban az irányítása alatt működő

2. fotó Vadász Elemér emléktáblája Székesfehérváron (állította a Magyarhoni Földtani Társulat a tudós születésének 130. évfordulóján)

Közettan-Geokémia Tanszékre és a SZTRÓKAY KÁLMÁN vezette Ásványtani Tanszékre vált szét.

Elismert vezetője és aktív irányítója volt a földtan tudományos művelésének. 1948-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd 1950-től rendes tagja volt. 1949-től 1965-ig az Akadémia földtani bizottságának elnöke, illetve 1958 és 1964 között a Magyar Tudományos Akadémia elnökségének is tagja volt. 1949 és 1958 között a Magyarhoni Földtani Társulat elnöke, majd 1958-tól örökös díszelnöke volt (2. fotó). Elnöke volt a Tudományos Minősítő Bizottságnak is 1958 és 1963 között.

Közéleti tevékenységében szívéhez közel álló feladata volt a természetvédelem és a Szovjetunióhoz fűződő barátság ápolása. Az Országos Természetvédelmi Tanács elnöki tisztét 1950 és 1963 között, a Magyar – Szovjet Baráti Társaság országos elnöki tisztét 1957 és 1961 között töltötte be. 1948-ban és 1952-ben Kossuth-díjat kapott, 1954-ben Szabó József emlékéremmel, 1966-ban Bugát Pál emlékéremmel tüntették ki.

VADÁSZ ELEMÉR 1965-ös nyugdíjazása után 1970. október 30-án halt meg Budapesten. Kalandos életet élt, átélte két világháborút, megjárta a hadak útját az egyetemen, ahol később több tanszékét is felvirágoztatott.

HÁGEN ANDRÁS

BOROS LÁSZLÓ (1937–2021)

BOROS LÁSZLÓ ny. főiskolai tanár, Tokaj-Hegyalja és környékének geográfus kutatója, az általános iskolai földrajztanárképzés kiemelkedő eredménye 2021. február 28-án elhunyt.

Tanári pályafutását 1962-ben a Tokaji Gimnáziumban, egykori alma materében kezdte. Gimnáziumi tanári munkája a kezdetektől fogva összekapcsolódott tudományos tájkatató és ismeretterjesztő tevékenységével. Munkásságának második korszaka (1975–2002) a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszékéhez kapcsolódik, ahol adjunktusi, majd 1984-től docensi, 1996-tól pedig főiskolai tanári beosztásban tanított. 1984-től 2000-ig tanszékvezető-helyettesként jelentősen hozzájárult az oktatás és a tanszék fejlesztéséhez és aktív részese volt a tudományos műhelyhez kötődő szellemi reformfolyamatnak, a történeti földrajz megújításának. Érdeklődési köre és a tanszék feladataitól függően több tantárgyat is tanított, az elméleti stúdiumok mellett szemináriumi és gyakorlati foglalkozásokat is vezetett. 1975 és 1988 között

a Mendöl Tibor Tudományos Diákkör tanárelnöki feladatait is ellátta. Hazai és külföldi tanulmányutakat vezetett és aktív szerepet vállalt a főiskolai jegyzet- és tankönyvírásban, valamint a tanári segédkönyvek írásában és szerkesztésében. Hatalmas munkabírását és szakmai elkötelezettségét jelzi, hogy az 1990-es évek közepétől az ezredfordulóig meghívott előadóként tanított a miskolci Nagy Lajos Király Magánegyetem Földrajz-Ökológiai Tanszékén és a Beregszászi Magyar Főiskolán.

Munkásságának harmadik korszakában, 2002 után nyugdíjasként tovább folytatta tudományos alkotói tevékenységét, immár terepmunkák nélkül. Helyhez kötöttsége miatt téma- és módszer-váltásra kényszerült: a könyvészeti, statisztikai és kartográfiai források felhasználásával olyan összegző-szintetizáló műveket alkotott, amelyek régebbi helyszíni vizsgálataira és terepismeretére épültek. Tudományos munkásságát nem elszigeteltségben, hanem a Nyíregyházi Egyetem (és jogelődje) földrajztudományi kutatóműhelyében folytatta a tanszék örökös tagjaként. Értékteremtő tevékenységét, ahogy korábban is, a forrásművek beszerzésével, a könyvtárközi kölcsönzések intézésével feleltette, MESTER JUDIT gimnáziumi földrajztanár segítette.

Tudományos munkásságát egyetemi hallgatóként szülővárosában, Tokajban kezdte PINCZÉS ZOLTÁN geomorfológiai kutatócsoportjának tagjaként. A Tokaji-hegy szőlőövezetében a talajeróziós, később komplex természetföldrajzi vizsgálatai gyakorlati célokra is szolgáltak, eredményeit a szőlőtermelő gazdaságok hasznosították. Kutatási eredményeit 1977-ben *A tokaji Nagy-hegy lösztakarójának pusztulása* című doktori értekezésében foglalta össze rengeteg mérési adattal és önállóan szerkesztett geomorfológiai, lejtőkategória- és eróziós térképekkel. Értekezésében és szinte minden közleményében megfigyelhető a jelenségek és folyamatok gazdasági szempontú értékelése, a természeti tényezők és az emberi tevékenység közötti összefüggések és kölcsönhatások elemzése. Kutatómunkája fokozatosan kiterjedt a Tokaj-hegyaljai szőlő- és borgazdasági mikroregió teljes területére és behatóan foglalkozott az érintkező, eltérő jellegű természeti és gazdasági tájegységek (Bodroghköz, Harangod, Zempléni-hegység és az Alsó-Hernád-völgy) agrárföldrajzi vizsgálatával is. A Tokaji-hegy felszínalkatani térképezése során felfigyelt arra, hogy a löszös köpennyel fedett felszín fejlődésében a szoliflukciós és niveoplúviális folyamatok a jelenkorban

is működnek. Többször megismételt kísérletei alapján feltárta és rendszerezte a jelenkori szoliflukciós folyamatokat kiváltó okokat, típusokba sorolta a kialakult mikroformákat, valamint ismertette a talajfolyás szőlőföldeken okozott kártételeit. Mindezek összegzéséeként az 1990-es évek közepén sikeresen megvédte *Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői* című kandidátusi értekezését, amely 1997-ben önálló kötetben is megjelent. Táj- és humánökológiai szemléletű anyagfeldolgozásában a jelenlegi tájhasználat (környezetgazdálkodás) részleges megváltoztatását, a történeti kultúrtáj régi szerkezetének helyreállítását javasolta. A tanszéki kutatásokhoz kapcsolódva a Nyírség és a Felső-Tisza-vidék népesség-, település- és agrárföldrajzával is foglalkozott, kutatási eredményeit szakfolyóiratokban, a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéről írt monográfiában (1998) és *A megye földrajza* című könyvében (1999) publikálta. Helyzetelemző és értékelő műveiben fejlődéstörténeti szemléletet és módszert alkalmazott, kereste a vizsgált tájak gazdasági elmaradottságának történeti okait és a fenntartható tájhasználat lehetőségeit. Az emberi tevékenységek térben releváns folyamatainak, a kultúrtáj kialakulásának és fejlődésének, valamint a gazdaság térszerveződésének elemzése során jutott el a történeti földrajz műveléséhez. Lokális és mikroregionális szintű munkái mellett kiemelkedő jelentőségű *A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza* (1999) című könyve, amely műfaját tekintve ágazati történeti földrajznak tekinthető, s mint ilyen, az első mű tudományunk hazai történetében. Kiemelendők tudománytörténeti írásai is, amelyek egyrészt rövid életműméltaó tanulmányok, másrészt a Zempléni-hegység, a Bodroghköz és a Hernád-völgy földrajzi kutatástörténetét összefoglaló művek. Ide sorolhatjuk még a Magyar Földrajzi Társaság Nyírségi Osztályának több évtizedes tevékenységét megörökítő írásait is. Az első, 1964-ben megjelent, a Harangod deréziós völgyeiről írt tanulmányát napjainkig mintegy 250 publikációja követte. Tudományos közleményeinek több mint harmada szűkebb tájhazának, Tokaj-Hegyaljának szőlő- és borgazdaságával, valamint a mikroregiót övező Zempléni-hegység, a Bodroghköz és a Hernád-völgy tájtörténetével foglalkozik. Ezek összessége alkotja életművének legértékesebb, időtálló, szaktudományunkat gazdagító részét.

Rendszeresen tartott előadásokat a tudományos konferenciákon, nemcsak itthon, hanem

a Felvidék, Kárpátalja és Erdély több városában is. Szívesen vállalt ismeretterjesztő előadásokat a Kárpát-medence tájegységeiről, különösen az általa legjobban ismert mikro- és mezoregiókról, olykor egy-egy faluról is. Ismeretterjesztő előadásai, a központi és regionális folyóiratokban megjelent népszerűsítő írásai kiegészültek régészeti, történelmi, néprajzi és egyéb ismeretekkel, és összességében honismereti szintézissé formálódtak. Feleségével közösen tett külföldi ismeretszerző utazásairól írt fényképes útirajzai először folyóiratokban, másodközlésben *Európa útjain, ösvényein* című gyűjteményes kötetben (1998) jelentek meg. Jelentős volt közéleti, illetve tudományos közéleti tevékenysége is, amely Tokajban kezdődött: 1968-tól tanácsstagként, majd 1990 és 2000 között önkormányzati képviselőként segítette a város gazdasági- és kultúrafejlesztő politikáját. Nyíregyházi éve alatt egyrészt a régióban működő szakmai egyesüle-

tekben, másrészt – választmányi vagy tiszteleti tagként – a különböző tudományos társaságok országos vezető testületeiben tevékenykedett. Negyedszázadon át (1976–2000) titkára volt a Magyar Földrajzi Társaság Nyírségi Osztályának és egyik szervezője volt a Nyírségi Földrajzi Napok rendezvénysorozatnak. Életművét állami és tudományos egyesületi kitüntetésekkel ismerték el. Ezek közül a legfontosabb számára a szülővárosa által adományozott *Tokaj Város Díszpolgára* (2003) cím volt.

BOROS LÁSZLÓ az általános iskolai földrajz-tanár-képzésben elért több mint negyedszázados eredményeivel, valamint a tanszéki kutatóműhelyhez kötődő természet-, társadalom- és történelmi földrajzi munkásságával beírta nevét a magyar földrajztudomány és a Nyíregyházi Egyetem történetébe.

FRISNYÁK SÁNDOR

IRODALOM

TARDY JÁNOS (szerk.):

Geoparkok Magyarországon

Magyar Természettudományi Társulat, Budapest, 2021, 340 p.

Az elsősorban természeti értékeket őrző nemzeti parkokról talán még csak-csak hallott a természettudományokban kevésbé járatos magyar olvasó is, ám a geopark kifejezést valószínűleg csak kevesen ismerik. Míg a nemzeti park elnevezést közel másfél évszázada, 1872 óta használjuk – ekkor hozták létre bolygónk első nemzeti parkját, a Yellowstone Nemzeti Parkot –, a geopark a harmadik évezred „találmánya”. Az Európai Geopark Hálózatot az UNESCO együttműködésével 2000-ben hozták létre, a Globális Geopark Hálózat pedig 2004-ben alakult meg. 2020 őszén a hálózathoz 44 ország 161 geoparkja tartozott, köztük az Európai Geopark Hálózat, amely 26 ország 81 UNESCO Globális Geoparkját tömöríti. Ehhez a hálózathoz tartozik a két magyarországi geopark is. A magyarországi geoparkok szakmai koncepcióját 2019 decemberében fogadta el a természetvédelemért felelős miniszter.

De mit is fed valójában a geopark kifejezés? Erre a könyv szerkesztőjétől már az első oldalon tömör, frappáns választ kapunk: „A geopark lényegében egy új alapokra helyezett térség-, ill. vidékfejlesztési koncepció típusa, hiszen olyan nagyságú, gazdaságilag életképes területet ölel fel, ahol elsősorban a földtudományi értékek vonzerején, valamint biológiai, régészeti, antropológiai, néprajzi, továbbá egyéb kulturális és történelmi értékek gazdag kínálatán is alapuló fenntartható, környezetbarát turizmus (geoturizmus) valósítható meg, mely a térség gazdasági felemelkedésének szolgálatába állítható.”

A 340 oldalas, A/5 formátumú kiadvány alig 60 dekát nyom, így minden hátizsákban kényelmesen elfér, s praktikus terepkaulauzként is használható. Az ízléses tipográfiájú kötet a két hazai UNESCO Globális Geopark, a Novohrad-Nógrád és a Bakony-Balaton Geopark, valamint a tervezett Bükk-vidék Geopark összesen 107 helyszínét, geoturisztikai attrakcióját mutatja be egységes szemlélettel, tudományos alapossággal.

A Novohrad-Nógrád UNESCO Globális Geopark területe 1619 km² (ebből 1284 km² Magyarországon található), a világ első, országhatárokon is átnyúló geoparkja. Összesen 64 magyarországi és 28 felvidéki település földtani, természeti, történelmi, kulturális örökségét, palóc hagyományait ápolja és őrzi. Fenntartója a Bükk Nemzeti Park Igazgatósága. A kötet segítségével 37 látványos helyszínt ismerhetünk meg, illetve kereshetünk fel.

A 3244 km²-en elterülő Bakony-Balaton UNESCO Globális Geopark területén 151 település található, magába foglalja a Balaton-felvidéki Nemzeti Park jelentős részét, a Magasbakonyi és a Somló tájvédelmi körzetet, valamint 20 természetvédelmi területet és 10 természeti emléket. Alapítója és fenntartója a Balaton-felvidéki Nemzeti Park Igazgatósága. A kötetben 35 helyszínnel szerepel.

A tervezett Bükk-vidék Geopark területe 2817 km², összesen 109 település tartozik hozzá. A geoparkhoz tartozik a Bükk Nemzeti Park egésze, a Lázberci és a Tarna-vidéki Tájvédelmi körzet egy része, valamint 6 természetvédelmi terület összesen 35 geoturisztikai attrakcióval.

A könyv egyik erénye az egységes szerkezet. A három geoparkot bemutató főfejezetek először egy-egy áttekintő földtani térképen mutatják be az adott geopark elhelyezkedését. A főfejezetek később részletesen bemutatják az attrakciók, valamint a geoparkban lévő látogatóközpontok helyét. Az egyes attrakciók részletes bemutatása is az egységes szerkesztési szemléletet tükrözi. Ennek megvalósítása önmagában sem lehetett könnyű feladat, hiszen a szerkesztőnek 28 szerző munkáját kellett összehangolnia. Mind a 107 helyszín bemutatása egy-egy szemléletes, praktikus információkat tartalmazó „ablakkal” kezdődik, amelyben kis piktogramok és rövid, tömör szövegek utalnak a védettség jellegére, a képződmény jellegére, típusára, geoturisztikai jelentőségére (pl. tanösvény, bemutatóhely, látogatóközpont), a helyére és megközelítésére. Feltüntetik

a helyszínre való belépési pont/kapu földrajzi GPS koordinátáit, valamint a látogathatóságot. Az információs ablakban kapott helyet a helyszínt jelző (a megközelítést elősegítő) részletesebb térkép kivágat is, amely feltünteti a jelzett turistautakat, a tanösvényeket, a bemutatóhelyeket és a látogatóközpontokat.

Az egységes szemlélet természetesen a szöveges leírásokban is visszaköszön. A szerzők minden helyszín esetében röviden bemutatják a hozzá tartozó tájegységeket, a földtani felépítést, a fejlődéstörténetét, az élő természeti értékeit, a veszélyeztetett növény- és állatfajokat, valamint a kultúrtörténeti, kulturális és épített örökségeket (pl. várak, vármaradványok, kastélyok, vallási turizmus kegyhelyei), esetenként a szellemi örökségeket (pl. palóc örökség, bányász hagyományok).

A 107 helyszín bemutatását 39 fotós több mint 500 színes fényképe gazdagítja, valamint magyarázó rajzos szelvények, tömbszelvények teszik szemléletessé és könnyen követhetővé. Ha a könyvet lapozgató vándor már nem emlékezne pontosan a középiskolai földrajzórákon tanultakra, a szövegben előforduló idegen szakkifejezések magyarázatát is megtalálja a könyv végén. Ha pedig valakinek az érdeklődését annyira

felkeltették a leírások, hogy szeretne még többet megtudni egy-egy adott témáról, az Ajánlott magyar nyelvű irodalom listából kiválaszthatja a megfelelő kötetet vagy éppen honlapot.

A könyv előszava minden olvasó számára inspirálóan hat: *„Vándor, ki itt vagy, hunyd be szemed...! Hatalmas tenger hullámzik, a felcsapó víz helyenként sziklákat bont, máshol csendesen terül el a parton, majd húzódik vissza finom homokpartot hagyva maga után. Máskor tekerő folyókat látsz, amelyek széles deltatorkolattal jutnak be egy kiterjedt állóvízbe. Valamikor itt kisebb-nagyobb dinoszauruszok éltek, kergették egymást, hódították meg a tengert, és uralták a szárazföldet. ... Vándor, nyisd ki szemed, és láss csodát: mindezeknek az eseményeknek és még továbbiaknak a tanúi, a kőbe zárt történetek hordozói itt vannak! Itt vannak hazánkban, itt vannak és felfedezésre várnak!”*

Ebben a felfedezésben nyújt segítséget a nagyszerűen megszerkesztett, tartalmas, hazánk földjének alaposabb megismerésére inspiráló, praktikus formátumú tanulmánykötet, amely nem hiányozhat a kirándulást, túrázást, utazást kedvelő vándorok, tanulmányi kirándulásokat szervező pedagógusok könyvtárából és hátizsákjából.

LERNER JÁNOS

MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG

ALAPÍTVÁ: 1872

Tisztikar

Elnök: CSORBA PÉTER egyetemi tanár

Tiszteletbeli elnök: PAPP-VÁRY ÁRPÁD ny. egyetemi tanár

Alelnökök: MICHALKÓ GÁBOR tudományos tanácsadó, egyetemi tanár

SZILASSI PÉTER egyetemi docens

Főtitkár: DÁVID LÓRÁNT DÉNES egyetemi tanár

Titkár: JENEY LÁSZLÓ egyetemi docens

Felügyelőbizottság: KERESZTY PÉTER, NEMERKÉNYI ZSOMBOR, SZABÓ GYÖRGY

Választmány

AUBERT ANTAL szakosztályelnök,
intézetigazgató

BERNEK ÁGNES szakosztályelnök, főiskolai
tanár

BUJDOSÓ ZOLTÁN főiskolai tanár

DÁVID LÓRÁNT DÉNES osztályelnök, egyetemi
tanár

DOROGI LÁSZLÓNÉ középiskolai tanár

EGEDY TAMÁS tudományos főmunkatárs,
egyetemi docens

FARSANG ANDREA egyetemi docens

FRISNYÁK SÁNDOR osztályelnök, ny. egyetemi
tanár

GERHARDTNÉ RUDLI ILONA ny. középiskolai
tanár

GÖNCZI SÁNDOR osztályelnök, főiskolai docens

GRUBER LÁSZLÓ középiskolai tanár

GYENIZSE PÉTER egyetemi docens

GYÓRI RÓBERT tszv. egyetemi docens

GYURICZA LÁSZLÓ osztályelnök, egyetemi
docens

GYURIS FERENC egyetemi adjunktus

HEVESI ATTILA osztályelnök, ny. egyetemi
tanár

HUSZTI ZSOLT osztályelnök, intézetigazgató

KARANCSI ZOLTÁN tszv. egyetemi docens

KARÁTSON DÁVID szakosztályelnök,
tszv. egyetemi tanár

KIS JÁNOS középiskolai tanár

KISS EDIT ÉVA tudományos tanácsadó,
egyetemi tanár

KLINGHAMMER ISTVÁN szakosztályelnök,
akadémikus

KOCSIS KÁROLY akadémikus, egyetemi tanár

KOPEK ANNAMÁRIA osztályelnök,
osztályvezető

KOROMPAI ATTILA ny. egyetemi docens

KOVÁCS ZOLTÁN akadémikus, egyetemi tanár

KOZMA GÁBOR tszv. egyetemi docens

KUBASSEK JÁNOS műzeumigazgató

KUNOS GÁBOR szakosztályelnök,
villamosmérnök

LENNER TIBOR osztályelnök, tszv. egyetemi
docens

LERNER JÁNOS osztályelnök

M. CSÁSZÁR ZSUZSANNA osztályelnök,
egyetemi docens

MÁJAI CSABA osztályelnök

MAKÁDI MARIANN szakosztályelnök,
főiskolai docens

MUCSI LÁSZLÓ osztályelnök, egyetemi docens

NAGY BALÁZS egyetemi docens

PAP NORBERT osztályelnök, tszv. egyetemi
tanár

PÁL VIKTOR egyetemi docens

RADICS ZSOLT egyetemi adjunktus

SIMON GYÖRGY középiskolai tanár

SISKÁNÉ SZILASI BEÁTA egyetemi docens

SUBA JÁNOS szakosztályelnök, térképész

SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI IRÉN osztályelnök,
tudományos tanácsadó, egyetemi tanár

SZÓLLÓSY LÁSZLÓ középiskolai tanár

TEPERICS KÁROLY osztályelnök, egyetemi
adjunktus

TIMÁR JUDIT osztályelnök, tudományos
főmunkatárs

TÓTH ANTAL osztályelnök, főiskolai docens

TÖMPE LÁSZLÓ szakosztályelnök, középiskolai
tanár

TRÓCSÁNYI ANDRÁS szakosztályelnök,
tszv. egyetemi docens

VIZI ISTVÁN osztályelnök

**A Közgyűlés által megválasztott tiszteleti tagok a Magyar Földrajzi Társaság
Választmányának örökös tagjai.**

TARTALOM / CONTENTS

Értekezések / Studies

KISS ÉVA–TINER TIBOR: Az ipari forradalmak és az infokommunikációs fejlődés földrajzi összefüggései a nemzetközi szakirodalom tükrében / Geographical connections of industrial revolutions and infocommunication development in the mirror of the international special literature	89
KISMARJAI BALÁZS: Az átalakuló terroir – egy természetföldrajzi fogalom társadalomföldrajzi átértékelése / The transforming terroir: socio-geographical evaluation of a physical geographical concept	106
KÖSZEGI MARGIT–BOTTLIK ZSOLT: A nemzeti identitás alakulása a posztsovjjet Azerbajdzsánban / The development of national identity in post-soviet Azerbaijan	119
VARGA VIRÁG–TEVELI-HORVÁTH DOROTTYA–HORZSA GERGELY: Magyar közép- és nagyvárosok versenyképességi tipológiája és humán tőkét vonzó potenciálja / Competitiveness typology of Hungarian middle-sized cities and their potential to attract human capital	135
OCSKAY GYULA–HARDI TAMÁS: Határon átnyúló kultúragazdaság integrált fejlesztése a Magyar-Szlovák határon / Integrated development of cultural economy at the Hungarian-Slovak border	154
KÖBLI ÁDÁM–HORVÁTH ZOLTÁN: A legjelentősebb hazai fürdővárosok településszerkezeti jellemzőinek vizsgálata / A study of the characteristics of the most significant Hungarian spa towns based on their settlement structure	170

Krónika / Chronicle

Vadász Elemér (1885–1970) – Az iskolateremtő geológus – HÁGEN ANDRÁS	187
Boros László (1937–2021) – FRISNYÁK SÁNDOR	188

Irodalom / Review

Tardy János (szerk.): Geoparkok Magyarországon – LERNER JÁNOS	191
---	-----

TÁMOGATÓINK

Kiadja a MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG
A Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával
A kiadásért felel: Dávid Lóránt Dénes
Tördelés és nyomdai előkészítés: Bonex Press Kft.
Borítóterv: Liszi János
Nyomdai kivitelezés: Heiling Media Kiadó Kft.
Telefon: (06-1) 231-4040
Készült 300 példányban
HU ISSN 0015-5411